# PÉCSI SZEMLE

## városörténeti folyóirat

Τουτω νικα!
(Tutó niká = E jelben győzz!)
Krisztus-monogram a Kr. u. IV. századból
(Pécs, Szent István tér, Péter–Pál sírkamra, 2000.)

2008. tél

2005. október 19-én Bozóki András hivatalosan is bejelentette: a Magyar Köztársaság kormánya a nemzetközi szakmai zsűri döntése alapján Pécset jelölte a 2010-es Európa Kulturális Fővárosa címre.

Itt nyugszik Janus, kivel ősi Dunánkhoz először
Jöttek a szent Helikon zöldkoszorús szüzei.
Ezt a dicsőségét, ó, hagyd meg a holtnak, Irígység;
Rosszakarat, kíméld hűlt porait legalább.

GÁBOR OLIVÉR

# SOPIANAE TEMETŐI ÉPÜLETEINEK SORSA 18. SZÁZADI ÚJRAFELFEDEZÉSÜKIG

Sopianae temetőjének mártír-ereklyéit más pannóniai mártírok csontjaival (pl. Quirinus, Demeter stb.) együtt legkésőbb az 5. század harmincas éveiben előszedték a sírokból, kegyhelyekről és a Balkánra vagy Itáliába szállították. A pécsi sírkamrák történetében ezután a kereszténység hosszú ideig semmilyen szempontból nem játszott szerepet.

Pannónia 4. század végi, 5. század eleji barbárok általi pusztításnak forrás-toposzait, valamint Alatheus és Spahrac 380-ban foederatiként való feltételezett pannóniai letelepítését Nagy Tibor és Várady László részletesen leírta. Alatheus és Saphrac betelepedésének teóriáját Bóna István és Kovács Péter cáfolta. A nyugat-római birodalom összeomlása előtti és utáni zavaros állapotokat azonban a korabeli források is bemutatják. Eugippius még a Severinus idején városokat védő foederati csapatokat (pl. a rugiakat Comagenisben) is ellenségnek nevezte.[1] Eugippius leírásában Severin és a késő római lakosság Raetiában és Noricumban városról városra menekült a gótok elől és a 470-es évektől már a földművelés is lehetetlenné vált a rablóbandák miatt. Az Attilának hivatalosan átadott Valeria provincia városainak, villáinak és erődjeinek hun-germán jövevények általi birtokba vétele pedig még ennél is olajozottabban és ellenállás nélkül mehetett végbe. A Dunántúl 5. századi képe nagyban hasonlíthatott a hódoltságkori martalóc világhoz. Az utolsó valeriai keresztény adat Eugippiusnál található: a 8 éves Antoniust egy Duna partján levő valeriai városból (Aquincum?) vitték Severinhez.

A közigazgatást és a városok irányítását a 4. századtól kezdve fokozatosan az egyház és annak régi-új központjai vették át. Az 5. század eleji meneküléshullám után a település-kontinuitás (kőépítkezés, épületek felújítása) helyett Pannóniában is inkább olyasféle lakossági kontinuitással számolhatunk, ahol az itt maradt népesség régészeti szempontból fontos anyagi kultúrája is átalakul. Róluk már szinte kizárólag csak egyházi vonatkozásban hallunk (Liriniai Szent Antonius, Leonianus apát, Bracarai Szt. Márton stb.). Amennyiben elfogadjuk a Mócsy András által a római lakosság Pannóniából történő első nagy menekülési hullámának 408-ra tett dátumát, úgy a langobardokkal 568-ban Észak-Itáliába költöző *romani*, ill. a 7. század elején Salonába költöző maradék sirmiumi lakosság képezhette az utolsót. Ezután bármilyen helyben maradt római-germán keresztény lakosságról beszélünk is, római eredetük már kétséges, ill. kérdéses, hogy mennyiben váltak a germán, az újabb avar vagy későbbi szláv-Karoling világ hasonult részeivé a Dunántúlon.

A barbárok 402-től számítható nyílt és szabad átvonulásai a provincián megpecsételték Sopianae sorsát is. Valeria 430-as években történt átadása a hunoknak már csak jelképes esemény lehetett. Sopianae-ban természetesen számolha-

[1] A felismerhetetlenül kevert nemzetiségű „rablóbandákat" a noricumi példához hasonlóan Pannóniában is scamarroknak hívhatták (Vita Sancti Severini X.), ugyanúgy, ahogy Itáliában jobb lehetőség híján „népeknek" nevezték e harci csoportokat.

tunk még élettel, de az eredeti értelemben vett város (Valeria közigazgatási központ) a tartomány és a római közigazgatás hiányában megszűnt létezni. A római impérium lényege pedig a szervezet volt. A romanizált lakosság nagy része más pannóniai városok lakosságához hasonlóan elmenekült, a városfalakon kívül levő sírokat pedig még ők maguk kifosztották.[2] Sopianae városként való léte néhány évtizeddel korábban szűnt meg, mint a noricumi városoké. A temetőben sem tapasztalható olyasféle erős kontinuitás, mint a szerbiai Sirmium, a szlovéniai Kranj, Rifnik vagy sok raetiai, germaniai és galliai temető esetében.[3] A valeriai limes-erődökhöz hasonlatos módon Pécsett is inkább barbár sírok szórványos megjelenése ismeretes, amik még igazodnak a korábbi temetői épületek maradványaihoz.

A népvándorláskor idejéből Pannóniában egyelőre nem rendelkezünk olyan szerencsés forrással, mint amilyet Eugippius Szent Severin életének megírásával Raetia és Noricum esetében hátrahagyott. A pannóniai erődök és városok a teljes pusztulás képét mutatják, és ez alól a 455–456-ban felégetett fenékpusztai belső erőd sem kivétel. Ha Pleidel Ambrus városkontinuitását nem is, de a Kiss Attila által preferált 5–6. századi lakosságkontinuitást Pannónia egyes területein bizonyítékok támasztják alá. A római és egyben keresztény kontinuitás leginkább a peremterületeken (Szerémség, Nyugat-Dunántúl) figyelhető meg. Az újonnan betelepült germánoknak a korábbi szomszédság révén volt némi affinitásuk a kereszténységhez, mégpedig annak ariánus/vulfiliánus változatához.[4] A nyomukban érkező keleti népek (avarok, törökök, szlávok, magyarok stb.) már semmiképp nem voltak keresztények. A koraavar kori keszthelyi keresztény jellegek az antik maradéknépesség és betelepített balkáni foglyok mellett erősen kapcsolódnak egy germán néptöredékhez is. Sopianae és a temető területét vizsgálva viszont az derül ki, hogy az 5. században elhagyott helyen a 6–8. századi szórványos népvándorlás kori emberi jelenlét után a 9. századtól máig tartó folyamatos megtelepedésre számíthatunk, mégpedig először a római temető körzetében, majd pedig a város felett is.

A római birodalom néhány nyugati provinciájával ellentétben Pannóniában a germán hódítás után erős kulturális törés következett be. Ha vannak is az itt maradt római lakosság továbbélésének nyomai, az idő előrehaladásával Nyugat-Dunántúlon az egymást váltó új népek egyre jobban domináltak. Galliában a római hivatalnokok örökébe lépő egyházi vezetők jórészt megtartották tekintélyüket és a romanizált vezetőréteg lassan összeolvadt a barbár, főleg frank és gót előkelőkkel. Itáliában pedig még a világi előkelő réteg is csaknem változatlanul fennmaradt, megosztva hatalmát a betolakodók vezetőivel. Noricumban Szent Severin ideig-óráig fenn tudta tartani a rend látszatát. A Balkánon a Konstantinápoly által tá-

[2] A sírrablás Theodosius idejére már évszázadok óta tartó gondot jelentett, hiszen törvényei között szerepel a városfalakon kívül található sírok védelme. Más vélemények szerint főleg a sírkamrákat fosztották ki a rómaiak, a sírokat inkább a későbbi alapozások és földmozgatások bolygatták. Valójában a sírok egy részét is maguk a rómaiak rabolták ki (lásd Apáca utca 13. 67. objektum), míg a sírkamrákat a rómaiak után érkező népek is meglátogatták. Nazianzoszi Szent Gergely epigrammáiban már a 370-es években a mártírsírok fosztogatóit fenyegette. Van példa az ereklyék Balkánra, ill. Itáliába történő menekítésére is, sőt a kifosztott vagy „megüresedett" sírhelyeket sok helyen újra kiárusították a fossorok vagyis a sírásók. Szisztematikusan megtervezett, nagyüzemi sírrablásokról is van híradás 600 körülről.

[3] A germaniai limes összeomlása után is fennmaradt 5. századi római települések térképét adja meg Konrad Wiedemann.

[4] Főleg a gótok, szkírek, gepidák, kevésbé pedig a langobardok esetében igaz ez.

mogatott parasztkatonaság katonai ereje segítette a kereszténység fennmaradását még a germán dúlások idején is. Pannóniában viszont a római települések elenyésztek, a romanizált lakosság pedig foltokban megőrizve kereszténységét, lassan beolvadt a germán és keleti népekbe.

A Keszthely-fenékpusztai háromhajós, háromapszisos bazilika[5] és a tárgyi leletek, a kosaras függők, stílustű-hajtűk, keresztény témájú díszítéssel ellátott „korongfibulák" alapján feltételezhető egy 6–7. századi, korai avar uralom alatt élő keresztény közösség léte Keszthely és Pécs környékén.[6] Szőke Béla Miklós viszont még a keresztény jelképeket mutató tárgyak egy részét is inkább általános kordivathoz, mint vallási jelleghez köti és régészeti érvekkel bizonyítja, hogy a 7. század végére az utolsó keresztény közösségek is felbomlottak.[7] A 9. századig az avarok „bezárkózása" miatt csak minimális Karoling missziós tevékenységre volt lehetőség.[8] Mégis a Pippin 796. évi hadjárata idején tartott Duna-parti tanácskozás Salzburgban fennmaradt aktája műveletlen helyi papokról (*inlitteratis clericis*) és keresztényekről ír. Valószínűleg már ekkor is a néhány évtizeddel később bizonyíthatóan megjelenő és eleinte leginkább a szlávság körében térítő – esetleg bizánci ösztönzésű – szláv anyanyelvű papokról volt szó, akik „hiteles" kereszténységét Salzburg nyilván megkérdőjelezte.[9] Ebben az esetben természetesen kevésbé a kontinuus, inkább az „új" szláv keresztényekről lenne szó.[10] A késő avar anyagi kultúrában azért nincs tárgyi nyoma az írott forrás által említett kereszténységnek, mert a keresztény jelképeket nem tudatosan hordták, és a kereszténységet egyébként is csak a csontvázas temetkezésre áttérő szegényes sírú szlávok közt kereshetnénk. Az itáliai király, Pippin útvonala és így maga az említett tanácskozás helye is valahol a Dél-Dunántúlon vagy a Dráva alatt sejthető, mégpedig a Duna görög nevének (*Ister*) és *Sirmium* városának említése okán, feltételezve hogy a hadsereg Friaulból kiindulva római eredetű itinert használt. A 9. századi újabb, immár biztosan keresztény térítési hullámok hatására a közigazgatásilag valószínűleg Pribina hatáskörébe, egyházi szempontból pedig leginkább Salz-

[5] A Keszthely-fenékpusztai erődön belül található II. bazilikát – egy korábban épült világi épületből történő egyapszisos, porticus-os, narthexes templomként való kialakítását – Sági Károly még a 4. század végére tette, és szerinte az 5. század második felében építették át háromhajós bazilikává. A 4–5. századi Duna-vidéki keresztény közösségi épületek, kápolnák általános alaprajzi típusai azonban ettől különböznek, így Szőke Béla Miklós a fenékpusztaihoz hasonló alaprajzú, de későbbi isztriai (Vranje-Ajdovski Gradec, Poreè, Pula) és raetiai (Hemmaberg, Duel) templomok alapján inkább a 6-7. századra datálja.

[6] *Keszthely-kultúra*: A korongfibulák figurális kompozícióit a kutatás a késő antik mediterrán hatáshoz köti. Sági Károly itt a kultúrnövények maradványai (barack- és, szőlőmagok) alapján a magas szintű agrárkultúra folyamatosságáról írt, de a korongfibulákat sirmiumi eredetűnek vélte. E közösség népességét Bóna István nem is kontinuus keresztény lakosságtól, hanem leginkább avarok által elhurcolt balkáni foglyoktól származtatta, a korongfibulákat pedig Barkóczi Lászlóval együtt bizánci készítményeknek tartotta. Ezek a 6–7. századi keresztények Gáspár Dorottya szerint is közelebb álltak a hellenizált világhoz, mint a latinhoz. A pécsi korongfibulák viselői Fülep Ferenc szerint sem a rómaiak utódai voltak, ugyanakkor Alföldi András nyomán feltételezi, hogy az avar megtelepülők által elkerült antik város területén a romanizált őslakosok még megérték a Karoling térítés idejét.

[7] Táp-Borba 7. század végi avar sírjában talált kereszt tulajdonosát Tomka Péter is inkább pogánynak tartja.

[8] Szent Emerám tervezett avar misszió valószínűleg nem valósult meg.

[9] Később Metódot Ellwangenben éppen a *triglossia*-elv be nem tartása ürügyén börtönözték be.

[10] Melich János tagadja a szlávok honfoglalás előtti jelenlétét a Balatontól délre, Kniezsa István viszont feltételezi a Mecsek lábainál. 9. századi leletek (pl. hamvasztásos sírok Pécs-Kertváros területén) és kora Árpád-kori szláv helynevek sokasága alapján mindenesetre az utóbbinak adhatunk igazat. Ezzel szemben Makkay János a Baranyában talált avar régészeti leletek nagy száma és a szláv leletek kis száma alapján inkább avar (magyar?) jelenlétet feltételez és kizárja a szláv jelenlétet Pécs közelében.

burghoz tartozó mai Pécs területén még álló római romokkal és olyan fatemplomokkal számolhatunk, amilyen gerendavázas típust (*Balkenkirche*) Ságri Károly feltételez a 6–7. századi Keszthely-Fenékpusztán, vagy amilyen oszlopszerkezetes típusokat (*Holzkirche*) párhuzamként germán területekről említ München-Aubing, Marktoberdorf és Kölnjunkers esetén, de hasonló 7. századi ír fatemplomok is ismertek.[11]

Az ausztriai példákkal ellentétben a pécsi keresztény épületek fennmaradásával az 5. század második felében már nem számolhatunk.[12] Keresztények általi használatukra semmiféle bizonyíték nincsen. A balkáni templomok folyamatos fennmaradásának 6–9. századi példáját ugyanígy felesleges a pécsi temető épületeire értelmezni. Épületkontinuitás helyett romkontinuitás lehetséges, az épületek részleges eltemetődésével, romos állapotú fennmaradásával és főleg építőanyaguk másodlagos felhasználásával.

A középkorban Pécsett nyilván több sírkamrát is megtaláltak, sőt meg is semmisítettek a Püspökvár kiépítése és a planírozási munkák során. A ma már ismert sírépítmények közül az 1913-ban előkerült III., még inkább a Péter–Pál sírkamra közvetlen nyugati szomszédságában látható IV., illetve keleti szomszédságában az V., tőle délre pedig a XIX–XX. sírkamrák jöhetnek szóba. A III., V. és XIX. sírkamrák épületcsonkja felett ugyanis olyan középkori falak húzódnak, melyek másodlagosan felhasznált alapfalai voltak az 1780–82-ben elbontott épületnek. Közvetlenül a XX. sírkamra kápolnája mellett felépült a Koller József által megrendelt Káptalani Levéltár épülete. A XIX–XX. sírkamrák mellett megtaláltuk azoknak a római kori síroknak egy részét, melyeket akkor ennek az új épületnek az alapjai átvágtak, és amelyek a Koller József által leírt 13 sír közt a 18. század végén valószínűleg előkerültek. Ezek alapján tehetünk néhány megállapítást a török utáni újjáépítés talán legutolsó hullámát jelentő 18. század végi időszak sírkamrákra vonatkozó értékítéletéről. A korábbi sírkamrák és az ekkor előkerült(ek) ismeretében folyamatosan tudtak az ókeresztény (késő antik) temető létezéséről. 1782-ben jött el az a tudománytörténeti pillanat, amikor először felmerült az egyik sírkamra megmentésének és bemutatásának lehetősége (I. sírkamra). Koller József nagysága abban áll, hogy tisztában volt a sírkamra értékeivel, felismerte ezt a pillanatot, és élt a lehetőséggel, hogy az ide tervezett új épületet kissé keletebbre építtesse fel. Ne feledjük, a 18. század második felében mutatták be Pompei első festményeit, éppen csak születőben volt a modern muzeológia tudománya (Johann Joachim Winckelmann), a régészet és a régészeti restaurátor-tudomány pedig leginkább profi kincskeresők és orgazdák képében létezett. Érdy János majd csak 1848-ban kezdi ásni a székesfehérvári királysírokat, Heinrich Schliemann pedig 1870-ben Trójá̧t.

A következőkben bemutatjuk Sopianae temetői épületeinek megismert sorsát. Az 5–9. század taglalásakor nagyjából azt az időbeli szakaszolást követjük, melyet a továbbélő pannóniai kereszténységet tekintve Tóth Endre felállított. Azon túl szinte századonként vannak a sírkamrák sorsáról szóló egyenes vagy közvetett források, egészen a temető 18. századi „újra felismeréséig". Bár mint látni fogjuk, az itt lakók mindig is tudtak róla.

11 Keleti (Cirill és Metód) és nyugati (Dominicus, Swarnagal, Altfrid és Rihpald vándorpüspökök) térítésekről egyaránt tudunk.

12 Ausztriai ókeresztény épületek katalógusa, 1982.

## 5. SZÁZAD

Az 5. században még van temetkezés a temető területén, de ha bármiféle komolyabb számú keresztény lakosság maradt volna itt, akkor annak csalhatatlan jele lett volna, hogy valamely korábbi mártírsír fölé bazilika kerül.[13] Ez az Itáliából, a Balkánról vagy Germaniából jól ismert 5–7. századi fejlődési fázis azonban Valeria provincia temetőinek történetében éppen elmaradt. Pécsett mártír sírja vagy ereklyéi, esetleg memoriája fölé épített bazilikát egyelőre csak feltételezhetünk. Sopianae városa a 430-as évektől gyorsan elnéptelenedett.

Az 5. század eleji Cella Septichora befejezetlenül maradt. Valószínűleg ez volt az utolsó megkezdett temetői építmény. A vízelvezető árkok gondozatlansága miatt szabadon áramló és felgyülemlő vizek fekete, üledékes réteget hoztak létre, mely feltöltésként először az egykori felszíni épületeken kívül, majd azok összeomlása után belül is megjelent. A római kori felszíni építmények egy részének elbontása már akár az 5. században megkezdődhetett.[14] Akár a helyben maradt lakosság által, akár a beköltözött barbárok akaratából.[15]

A VIII. sírkamrában talált késő római övcsat szokatlan viseleti tárgynak tekinthető a pécsi sírkamrákban, ahová a halottakat a 4. század 2. felében leginkább lepelbe csavarva temethették. A sírkamra délebbi sírjának felbontása, lerövidítése és keleti oldalának kövekkel való lezárása a csat jelenlétével együtt már inkább egy 530-as évek utáni betemetkezésre utal.

## 6–8. SZÁZAD

A Dunántúlra 568-ban megérkező avarok egy ideig nomadizáltak, majd többévszázados helyben maradásuk okán lassan megtelepedtek. Nincs okunk feltételezni, hogy a korábban római utak csomópontjában levő elnéptelenedett Sopianae romjai közt nem telepedtek meg.[16] Mivel Sopianae és temetője területén korongfibula nem került elő, Fülep Ferenc tagadta az avarok megtelepedését az antik városban, és 9. század előtti településüket Pécs-Gyárvárosra tette. A Sopianae-környéki avar megtelepedés tehát bizonyítható. Érdekességképpen megemlítjük,

---

13 5. századi földsírok a XIX–XX. sírkamrák közt, a III. sírkamra bejáratánál is, és Fülep Ferenc szerint a XXVII. sírkamrában is voltak. Germán (keleti-gót) sírok a Pécs környéki római villák körül is előfordulnak (pl. Kővágószőlős). Valószínűleg a germánok megtelepedése jelenti a sírkamrák „kirablásának" második hullámát. A gót-bizánci háborúban pápának megtett Vigilius talán részben propaganda okán, részben pedig valós tényekre alapozva panaszkodott a Róma városi temetők mártírsírjainak gótok általi kifosztásáról: *Róma alatt míg múló tábort vertek a gótok, / szörnyű háborúba kezdenek ők legelőbb: / megszentségtelenítették sok vértanú sírját, / felforgatva vadul, mit kegyelet faragott.* (*Epigrammata* 41). A gót sírpusztítások Rómában 410-ben, 537–38-ban és 545–46-ban (Totila) voltak a legnagyobbak. Vigilius pápa és utána III. János pápa voltak kénytelenek rendbe hozatni a vértanúk megviselt sírjait. A 8–9. században I. Hadrianus pápa és III. Leó pápa lettek az utolsók, akik a temetői mártírkultuszt fenntartották, a külvárosi temetők ugyanis elpusztultak, a mártírereklyék pedig lassan bekerültek a városi templomokba.

14 Besimított kerámia volt a XX. sírkamra kápolnájának falcsonkja feletti fekete rétegben. További besimított kerámiákat közöl a temető és a város területéről Ottományi Katalin.

15 Attila építésze, Onogesios Pannóniából vitte a köveket az Attila palotája melletti fürdő megépítéséhez. Nem valószínű, hogy éppen Sopianae köveiről volt szó, inkább valamely limes-erőd jöhet szóba. Ennek ellenére Pécsett is történhettek hasonló jellegű, másodlagos építőanyag-felhasználások akár az 5. században is, hisz a római technikai tudás helyi fennmaradásának még akkor volt a legtöbb esélye. Keszthely-Fenékpusztán az 5. században még hypocaustumos építményt emeltek, később pedig bazilikát.

16 Jovan Kovačević avar leletek és „obar" helynevek alapján kimutatta, hogy az avarok az Adria felé vezető útvonalakat szisztematikusan megszállták.

hogy Keszthely-Dobogó környéki és Pécs környéki temetők közt a 4. századi korsó-pohár együttes után jól ismert módon a 7. századi keresztény vagy romanizált lakosokhoz köthető sajátos tárgyak is rokonságot mutatnak.[17]

**9. SZÁZAD**[18]

A *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*-ban megjelenik a Quinque basilicae alak egyetlen említése: *ad Quique basilicas temporibus Liuprammi ecclesiae dedicatae sunt*. A vitairatot 870 körül valószínűleg Adalwinus, salzburgi érsek írta Német Lajos császárnak (843–876), hogy az érsekség korábbi missziós tevékenységeinek felsorolásával igazolja a Salzburg egyházi felügyeleti jogát a karantán és pannóniai végeken. A hivatkozott missziós tevékenység Pribina dux területén folyhatott, melynek központja a mai Zalavár (Mosaburg) volt.[19] A többi helynév azonosítása már problémásabb. Általánosságban germán és szláv szóalakokról van szó. Baranya tekintetében ezek közül kettő helynév érdekes: *Quinque basilicae* és *Ternperch.* Amennyiben bizonyságot nyer a két helynév baranyai kötődése, úgy legalább két templommal (templomokkal) rendelkező településről nyerünk tudást abból az időszakból, amikor egyébként sem a kereszténységnek, sem nagyobb épületeknek nyomát nem ismerjük innen.[20] A 9. századi Quinque basilicae-t Vékony Gábor a Muránál, Tóth Endre pedig a Dráva alatt javasolta keresni. A *Ternperch* szóalak szintén a Conversioban szereplő helynév, melyet a germán nyelvtörténész, Josef Schwing a szabályos hangváltozások visszavezetése révén a mai Harkányhoz csatolt *Terehegy* helynévvel azonosít. A 9. századi germán szóalak írott formájából a szóvégi *perch* azonosítása a mai német *berg* (hegy) alakkal valóban adja magát, míg az első szótag azonosítása vitatott.[21]

Klemm Antal még a német Fünfkirchen valamely fenn nem maradt Karoling kori germán alakját tartotta a legkorábbinak, és annak fordításából eredeztette az egyébként latin-görög szóösszetételből álló *Quinque basilicae* helynevet. Elképzelhető

[17] 1941-ben a Sopianae várostól és temetőjétől egy kilométernyire K-re levő mai Fischer Béla utcában. Török Gyula a Fülep Ferenc által később R/263-264. számmal jelzett késő antik sírok mellett három avarnak tartott sírt tárt fel, melyek avar mivoltára Fülep Ferenc a későbbiekben nem talált bizonyítékot. A temetőtől 2–3 kilométernyire levő Pécs-Gyárvároson egy több évszázadon át használt avar temető került elő, a kissé távolabbi köztemetőnél pedig 7. századi sírok.

[18] A tudományos közmegegyezés visszatérni látszik Deér József véleményéhez, miszerint a korabeli írott forrásokból mégsem következik az avarok hirtelen kipusztulása, és nem számolhatunk lakatlan területekkel. Pécs első középkori lakói, legyenek azok avar maradékok, frank bevándorlók, magyar honfoglalók, de mindenekelőtt szláv telepesek, már a 9. században megérkeztek. Ekkor még biztosan látható volt sok ókeresztény temetői építmény romja. Kérdés, hogy melyik ötöt tekintették a helység 4–5. vagy 9. századi névadóinak.

[19] Zalavár–Várszigeten tárta fel Cs. Sós Ágnes a Szt. Hadrianus gyűrűkriptás zarándoktemplomot, ill. Zalavár–Récéskúton Radnóti Aladár egy háromhajós kőbazilikát. Régészeti leletek alapján tehát a mai Zalaváron beazonosítható a Conversióban megnevezett 9. századi Mosaburg.

[20] Számításba kell venni annak lehetőségét is, hogy a salzburgi érsekség fennhatóságának kiterjesztési szándéka okán Adalwinus érsek csupán kitalálta az e helyszíneken folyt keresztény térítést és templomok szentelését. Maguk a helyek és helynevek azonban ebben az esetben is létezhettek a 9. században, a salzburgi érsekség nyilván nem fiktív területek felé akart terjeszkedni. További nehézséget jelent a régészet számára, hogy az Adalwinus által megjelölt templomok némelyike akár fából is készülhetett, aminek mára már semmi nyoma nem maradt.

[21] A baranyai helymegjelölés azonban egyelőre csak egy a felmerült több lehetséges helyszín közül. Vékony Gábor például a Zala megyei Valkonya és Pusztamagyaród községek környékére helyezte a települést.

azonban, hogy már a 4–5. században megtörtént a névváltozás: *Sopianae→Quinque basilicae*, melyre hasonló késő antik névváltozások utalnak.[22] Ha pedig Savaria nevére a Karolingok a 9. században még emlékeztek, akkor Quinque basilicae is rajta lehetett itinerjükön.[23] Fontos megemlíteni, hogy a *basilicae* kifejezés inkább épületeket – és nem egyházakat, felekezeteket – jelenthetett, de nem is feltétlenül bazilika épületformát, hanem akár mauzóleumot vagy cella memoriae-t.[24] Éppúgy bazilikának nevezték Nonius Flavius Puteoliban található mauzóleumát, mint ahogy Szt. Sixtus és Szt. Cecilia vagy Szt. Soterius memoriáit. Öt valódi bazilikát egy helyen ugyanis valószínűleg nemcsak Pannóniában, de a környékén sem lehetett találni a 4–9. században. Érdekes, és még eldöntetlen kérdés, hogy a Karolingok birodalma valamint Pribina területe elért-e a Dunáig. A Dunántúl Dráva feletti részeinek 1. század közepéig tartó római, illetve 8. század végi, 9. század eleji Karoling meghódítása közel azonos irányból, nagyobb haditettek nélkül zajlott le, így akár érthető is, hogy kevés adat maradt fenn róluk. A Duna vonalának elérése (természetes határ, kereskedelmi út, védelmi vonal stb.) azonban nyilván fontos cél volt mindkét esetben. A letelepedésre alkalmas vagy adományozható, értékesebb, a birodalmak szívéhez közelebbi, védettebb földek viszont nyugatabbra, az értéktelenebbek pedig keletebbre voltak mind az 1., mind pedig a 9. században. Nem feltétlenül várhatjuk tehát a Kelet-Pannóniai helynevek megjelenését a 9. századi adományokat felsoroló okiratokban. A salzburgi egyházi fennhatóság területének növelésében érdekelt Adalwin érsek számára mindez azonban a Conversio 870 körüli megírásakor talán nem is volt fontos, így az ott szereplő *Quinque basilicae* helynév függetlenül a Karoling birodalom 9. századi kiterjedésétől akár Pécs 4–5. századi eredetű, irodalmi úton fennmaradt neve is lehet.

– A Cella Trichora ásatásán 9. századra datált, hullámvonalakkal díszített edények töredékei kerültek elő.

– Az Ókeresztény Mauzóleum felszíni épületcsonkjának falaihoz tapasztva valószínűleg 9. századi kemencét, a sírkamra falában pedig padló lerakásához szükséges gerendák római kor után befúrt lyukait találták. Ugyancsak a sírkamrában került elő egy 9. századi szakállas szekerce. A Kisalföldön és a Morava völgyében kialakuló fegyvertípus, a szakállas szekerce (harci balta) használatának divatja dél felé a Dráváig is eljutott.

– A Korsós sírkamra feletti felszíni épület DNy-i sarkának külső oldalán egy 8–10 cm mélyen átégett, száraz tufából rakott tűzhely maradványai, valamint hamu és

[22] Ennek ellentmond Bóna István megfogalmazása, miszerint a *Conversio* nevű vitairat – melyben a helynév szerepel – nem más, mint földrajzi és egyházi fogalmak mesterséges antikizálása egyházpolitikai célokból, ami alapján az antik hangzású elnevezés későbbi fejlemény is lehet. Hasonlóan vélekedett Reuter Camillo, aki szerint a Quinque basilicae névalak latin-frank névadás emléke. Fülep Ferenc a régészeti bizonyítékok alapján helytelenül gondolta úgy, hogy az 5. század első felében rommá vált Sopianae lakói a temető területén egy Quinque basilicae nevű új települést alapítottak.

[23] A *Quinque basilicae* kifejezéssel kapcsolatban nem szabad elfelejteni a következő tényeket: a Conversioban az új helynévadást németül, a régi helyneveket latinul adták meg. Római helynevek több mint 400 éven át való fennmaradásának esélye pedig városok kapcsán elképzelhető, míg a kőfal nélküli falvak, a kisebb villák és az ostromok során lerombolt erődök nevei általában elenyésztek és csak az újkori kutatás tudta visszaazonosítani őket. A kutatók közül néhányan különböző alapon, de elfogadják a *Quinque basilicae* helynév Klemm Antal által felvetett azonosítását Péccsel, mások szintén különböző alapon, de tagadják.

[24] Visy Zsolt a Cella Septichora – Cella Trichora – Ókeresztény Mauzóleum – V. sírkamra – feltételezett temetői bazilika épület-együttest tartja a település lehetséges névadójának.

korom kerültek elő. Mindez arra utal, hogy a kápolnát lakásként használták a római kor után. A lelet 9. századi datálása bizonytalan.
– A VII. sírkamra felett is voltak népvándorlás kori nyomok. 9. századi datálásuk szintén bizonytalan.
– A IV., a VIII. és XIII. épületeknél találtak tűznyomokat, melyek Fülep Ferenc szerint azok későbbi lakáscélú használatára utalnak, és amelyeket az előttük felsorolt sírkamrákhoz hasonlóan feltételesen a 9. századhoz sorolunk.
– A Pécs-kertvárosi 8–9. századi temetőben avar-szláv leleteket tárt fel Nagy Erzsébet (Nagy Erzsébet szíves szóbeli közlése), a Janus Pannonius utcában pedig 9. századi avar sír került itt elő, poncolt hátterű, propeller alakú övverettel.

**10–11. SZÁZAD**

– Az Arnulf-féle oklevélben megjelenik a *Quinque Eccl.* Megnevezés: *ad V aecclesias cum theloneis ac vineis et cum omnibus, que ab antecessoribus nostris antea beneficiata fuissent, firmamus proprium…* Az Arnulphinum a 11. század közepén keletkezett hamisított oklevél, amely szerint 855. november 20-án Arnulf király, Theotmar érsek kérésére megerősítette a regensburgi püspökség összes birtokát. Györffy György könyvében bizánci térítésről esik szó Tormás herceg területén, amelyhez Pécs is tartozott. Az itt említett 10. századi *Pente Ecclesiae* helynév azonban inkább csak feltevés, csakúgy, mint a térképen Pécsett ábrázolt bizáncias templom. Létük nem kizárható, de nem is bizonyított.
– II. Ottó császár diplomája megerősíti az Arnulfinum *V. Ecclesias* kifejezését.
– *Pécs* szláv eredetű neve is utalhat az 5-ös számra (*pet*). Ennél valószínűbb azonban, hogy a hasonló *Pest* és *Bécs* nevekkel együtt a római kori kőfalak elbontható romjai okán odatelepült mészégető kemencékről kapta nevét.[25]
– Kijelölik a pécsi püspökség központjának helyét az ókeresztény épületmaradványok által övezett területen.[26] A keresztény előzmények 11. századi számontartásának és folytatási szándékának bizonyítéka ez, mivel egyébként a középkorban ritka az olyan vár, mely egy magaslat teteje helyett annak lábánál épül ki. Ezt a hátrányt már a vár 1543. évi, törökök általi elfoglalásakor is említik a források. A 11. századi helykijelölésnél azonban még csak két szempont érvényesült: a temetői építményekben felismert keresztény elődök követése, és az elromlott római kori vízelvezetés miatt mocsarassá vált egykori Sopianae várostól É-ra, a Mecsek kiemelkedő lábára való felhúzódás kényszere. Az antik város területe ekkoriban épülethelyet nem, építőanyagot viszont tudott nyújtani. A megtelepülés Sopianae romjain csak a következő századokban következik majd be.
– A pécsi ókeresztény épületek általános irányítása néhány fokkal nyugat felé eltér az É–D tengelytől. A Dóm tér középkori épületei a műszeres felderítés ismert alaprajza alapján már jóval pontosabban felveszik ÉD–KNY tengelyt. A Székesegyház irányítása azonban ellentétben az előtte levő téren egykor állt középkori épületekkel a római kori épületek ÉNy–DK irányú néhány fokos eltéréséhez igazodik, ami szintén arra utal, hogy ennek az épületnek római kori előzményei voltak. Érdekes,

[25] Mészégetésre előkészített római kori kövek és mészégető került elő a Káptalan utca területén. Kárpáti Gábor szóbeli közlése.
[26] A későbbi Püspökvár erődítménye így messze nem a katonai szempontok által kijelölt helyen épült meg és a mögötte álló Mecsekről könnyedén belőhették.

hogy a Székesegyház épületkontinuitása révén az újkorban a két oldalán felépült Püspöki palota és a Káptalani Levéltár épületei tengelyükkel szintén az eredetileg római kori eltérést követik. A Püspöki Palota portájának falában látható középkori falmaradványok viszont a velük egykorú épülettömbök maradványaihoz hasonlóan ÉD tengelyben állnak, megbontva az újkori épület merőleges szögeit.

– A 11. században a Cella Septichora romjait újra használatba vették és templomként felújították. Erre utal a későbbi meszes járószint és a felette talált újabb, 25–30 cm vastag törmelékréteg, mely már az Árpád-kori építmény pusztulásrétegét adta.[27] Az épület körül ekkor temetőt létesítettek, melyből „S"-végű hajkarikás sírok kerültek elő. Ugyanilyen hajkarikás sírok feltételezhetők a VIII–IX. sírkamráknál.[28] Kiss Attila is meghatározott 11. századi sírokat a Szent István tér K-i végén, a Janus Pannonius utcában. Az „S" végű hajkarikás sírok esetenként metszik is egymást, tehát hosszabb idejű, folyamatos temetőhasználat volt a helyszínen.

– Fentebb még nem tudtuk megmondani, hogy a 9. században hány temetői épületet tartottak számon.[29] A 11. századra viszont csak a Szent István téren már négy működő keresztény templomról tudunk. A korábbi ókeresztény temetői épületek közül kettőt (Cella Septichora, Cella Trichora) liturgikus célra felújítottak. Létezett már a mai székesegyház elődje is és a Civil Közösségek Háza (volt Úttörőház) kertjében is előkerült egy kis kőtemplom, a körülötte levő sírokban líra alakú csattal és füles gombbal. A Szent István által 1009-ben alapított püspöki székhely székesegyházát csak Orseolo Péter fejeztette be (?), de feltételezhető, hogy előtte is használtak egy központi templomot, ami akár a Cella Septichora is lehetett.

**12. SZÁZAD**

– Szőnyi Ottó szerint legkésőbb a székesegyház DK-i tornyának építésekor megtalálták az I. sírkamra kápolnájának apszisát.[30]

– A Cella Trichorában talált, korábban 9. századinak hitt falfestménymaradványokról kiderült, hogy kufita minták és a 11–12. században készültek. Felirattöredéke is ismert.

– A kiépülő város kőházai Sopiane város épületeinek romjait használják alapként azon a területen, ahol az antik város és a kissé északabbra csúszó középkori város fedi egymást. Az Árpád-kori városszerkezetre így hatással voltak még a római építmények, de valószínűleg ez az utcaszerkezetben már csak részlegesen tükröződik.

– A székesegyház újjáépítésekor a 12. századi román stílusjegyeket mutató kapubélletbe római (pogány) sírköveket építettek be.

– 12–13. századi lakó- és munkagödrök a Cella Septichora D-i szomszédságában szintén a tatárok előtti megtelepedést jelzik.

---

[27] Fülep Ferenc a Cella Septichora felső padlószintjét a 9. századra datálta. A Cella Septichora belső feltöltésében, a késő antik rétegek felett 10. századi kerámiával datálható réteg is volt. Ennek a felsőbb padlószinttel való viszonya fontos kérdés.

[28] A VIII. sírkamra bejárati folyosójában honfoglalás kori hajkorong került elő, amit Török Gyula a sírkamra kirablásához kapcsolt. Ugyanekkor 10–11. századra datált sírok is előkerültek a VIII–IX. sírkamra körül.

[29] A Quinque basilicae helynév alapján feltételezhető 9. századi 5 épület tételes megnevezésével az eddigi ásatási eredmények alapján Visy Zsolt próbálkozott meg.

[30] Gosztonyi Gyula a 12. századra tette a torony építési idejét.

**13. SZÁZAD**

– A Cella Septichora belső feltöltésében 11–13. századi kerámiával datálható rétegek is voltak. Az épület a Cella Trichorával együtt valószínűleg a tatárjáráskor pusztult el.[31] Érdekes, hogy a székesegyház tatárjárás alatti sorsáról semmit sem tudunk.

– A Cella Septichora falait a Püspökvár 13. század végén épült külső várárkával megbontották.

– A VIII. sírkamrában középkori csontvázakat és kerámiát talált Török Gyula. Kormeghatározásuk feltételesen tehető csak a 13. századra.

**14. SZÁZAD**

– Az I. és V. sírkamrák fölé épült Capella Mortuorum említése 1439-ben történik, feltételezhető, hogy már a 14. században megépült. A kripta metszette az V. sírkamra ÉNy-i falát, és úgy tűnik, hogy az I. sírkamra kápolnájának maradványait is megtalálták ekkor. Elképzelhető az is, hogy a középkori építmény nem a Holtak kápolnája, hanem Káptalanterem volt, alatta kriptával (?).[32]

– A Püspökvár belső kőfalainak a Káptalan-terem falának D-i meghosszabbítását jelentő várfal építése során megtalálták a XIX. sírkamra kápolnáját és a padló áttörésével behatolnak a sírkamrába is.[33]

– A Szent István tér 12. – Apáca utca 14. területén Fülep Ferenc által folytatott ásatások idején a XIII–XIV. sírkamrák között egy gótikus templom alapjai kerültek elő a körülötte levő sírokkal. A késő antik temető ezen részének ásatási térképén mutatkozó hiány alapján feltételezhetjük, hogy a középkori templom és sírok létesítése közben sok római kori sír megsemmisült. Ezt támasztja alá a közelben talált L/38. számú késő antik téglasír, melynek Ny-i végén történt bolygatásának nyomai közt középkori edényt találtak. Ugyanekkor sérülhetett meg a XIV. sírkamra épülete is.

– A székesegyház előtti tér teljes középkori beépítettségét mutatják a Visy Zsolt és Pattantyús-Ábrahám Miklós által végzett georadaros kutatások. Az épületek alapozásakor minden bizonnyal több sírkamrát is megtaláltak.

**15. SZÁZAD**

– Janus Pannonius tudhatott a késő római temetőről, hiszen pécsi püspökként az 1460-as években ellenőrizte a Püspökvár körülsáncolását. Árokásás közben minden bizonnyal előkerült néhány sír vagy sírépítmény.[34]

– A Cella Trichora előkamrájának padlója alatt két, később feldúlt középkori sírt helyeztek el, melyek egyikéből középkori – Fülep Ferenc szerint Kinizsi-címeres – gyűrű került elő. 15. századi meghatározásukat egy szintén ott megtalált nürnbergi jeton erősíti meg.[35] Az Cella Trichora a tatárjárásig annak ellenére fenn állt még, hogy a közvetlen közelében a 11. században megépült majd újjáépült a mai szé-

[31] A Cella Septichorától D-re egy tatárjárás kori 52 darabból álló pénzkincslelet (friesachi püspöki dénárok) mutatja a gödörlakások és kemence pusztulásának idejét.

[32] A római falakat átvágó középkori épület csak a székesegyház délkeleti tornyának megépülte után készülhetett, vagyis a 12. századnál nem előbb.

[33] A Püspökvárban történt középkori építkezések során valószínűleg számtalan esetben megtalálták az ókeresztény (késő antik) temető épületmaradványait.

[34] A Kinizsi Pál-féle szemle során építkezés már valószínűleg nem történt, csupán a hadianyagok és fegyverek mustrája. Búzás Gergely szíves szóbeli közlése.

[35] Gosztonyi Gyula korábban az egyik sír ismeretében még frank kori temetkezést gyanított itt.

kesegyház elődje. A 13. században lerombolt Cella Trichora előkamráját a 15. században már újra „sírkamraként" használták.

**16–17. SZÁZAD**

– Az 1530-as években Szapolyai idején valóban megerősítették a pécsi vár falait. Római emlékek előkerüléséről nem maradt fenn híradás, noha minden bizonnyal találtak ilyet.

– Az 1663 nyarán Pécsett járt Evlia Cselebi a város alapításáról írva antik hagyományokról beszél, bár a pontos évszámot a Kr.e. 5. évszázadra teszi, nem pedig a római hódítás idejére (Kr.u. 1. század eleje), vagy a Sopianae várossá válásának valószínűsíthető idejére (Kr.u. 3. század?).

– Evlia Cselebi leírja, hogy Platónt (arab Aflátún – tör. Eflátún) – aki a helyi török lakosság hite szerint öreg korában itt telepedett le – itt temették el Pécsett.[36] Márványkővel fedett sírját a nyugat felé néző Szigeti városkapun kívül (a mai Kórház tér és Ferencesek utca sarka), déli irányba fordulva, az út jobb oldalán, egy alacsony hegy lankáján (esetleg Jakováli Hasszán pasa dzsámija körül?), virágos kertben látta. A márványkövön többnyelvű felirat volt. Valószínűleg egy antik (nem feltétlenül ókeresztény) sírkőről lehetett szó, melyet elolvasni nem tudott.[37]

– A IX. sírkamra padlóját egy hódoltság kori emésztőgödör vágta át.

**18. SZÁZAD**

– Mócsy András szerint a nagyobb római építmények maradványai még a 18. század végén is látszottak a Dunántúlon. Ezt a limes-erődökkel kapcsolatban részben alátámasztják Römer Flóris, majd a 20. század elején Paulovics István régészeti megfigyelései is. Korábbi időszakokra vonatkozólag pedig Kézai Simonon át Bél Mátyáson keresztül sokan emlékeztek meg általuk még látott római eredetű romokról. A római utakat pedig a középkori leírások *Nagy út* vagy *Hadi út* néven emlegetik.

– A török utáni újjáépítés évszázadában sok római kori falmaradványra és sírra bukkanhattak Pécsett. Ezek közül néhánynak csak írásos emlékét ismerjük. 1716-ban a mai Nagy Lajos Gimnázium tömbjének építésekor festett sírkamrát találtak, amit nem tartottak meg. A Király utca 3. szám alatt, az Aranyhajó fogadó előtt festett(?) sírkamra(?) került elő 1770-ben. Csupán megemlítés maradt fenn róla: …*crypta picturis intrinsecus variegata*...[38] Az ikersírként ismert festett sírokat is megtalálhatták, hiszen egy 18. századi épület alapjainak készítésekor rombolták szét, de erről már nem írásos, hanem régészeti forrásból értesültünk. Az első megtartott sírkamra a Koller József által 1782-ben megmentett és bemutatott I. sírkamra lett.[39]

---

36 A filozófust valójában nyilván Athénban temették el.

37 Cselebi írt egy másik kőről is, mely elbeszélte a város történetét. Ez a kő a pécsi vár kapuja felett lógott (a mai Szepesy Ignác szobor helyén, a Szent István téren) és keresztény rabok fordították le számára. Mivel Cselebi keresztény rabokkal olvastatta el, középkori latin feliratról van szó. A kő valószínűleg Ernust Zsigmond püspök felirata, mely a várkapu lebontásáig a helyén maradt és jelenleg a pécsi Reneszánsz Kőtárban található. (Evlia Cselebi idézett adatai a korábbi, Karácson Imre által készített hiányos fordításban még alig szerepeltek. A legfrissebb török kiadás azonban a teljes művet hozzáférhetővé tette, melyet Sudár Balázs tolmácsolt a magyar szakirodalomban.)

38 Cronographus celebrium Hungariae urbium, 1770. 230. 1. p.

39 Az ugyanekkor feltárt 13 késő római sír – köztük egy Krisztus-monogramos szarkofág tárgyi leletanyaga elveszett.

MAGYAR ZSOLT

# RÉGÉSZETI KUTATÁS A VOLT BUDAI KÜLVÁROSI TEMETŐ TERÜLETÉN

Pécs 19. századi temetőinek jelentős irodalma van, közülük is talán a legjobban dokumentált a Budai Külvárosi Temető. Szőnyi Ottó 1911-ben kimerítő leírását adta az akkor már használaton kívül helyezett, de még álló temetőnek.[1] Ez a munka elsősorban művészettörténeti szempontból elemezte a síremlékeket, ill. a temetőkápolnát. Mindamellett Szőnyi leírása nem nélkülözi a történelmi adatokat sem. Szőnyi írásához Madas József hasznos kiegészítésekkel szolgált 1984-es írásában, ahol főleg levéltári forrásokkal egészítette ki az 1911-es leírást.[2]

2008-ban az Európa Kulturális Fővárosa programsorozathoz kapcsolódva két nagyberuházást is a temető egykori területére terveztek. Ennek folytán a közelben lévő lelőhelyek miatt próbafeltárás vált szükségessé. Bár a magyar törvényi szabályozás nem teszi kötelezővé az 1711 után létesített maradványok dokumentálását, mint a feltárásokat vezető egyik régész szükségét éreztem, hogy a temető maradványait is dokumentáljam valamilyen formában. A sírok elhelyezkedéséről georeferált rajzok készültek, így az a későbbiek során is rekonstruálható lesz, ezen kívül fénykép-dokumentáció készült, és néhány jellegzetes lelet is megőrzésre került. Természetesen a médiában megjelent híradások ellenére nem „bukkantunk rá" a 19. századi temetőre, nagyon jól tudtuk, hogy ott volt. Hogy csak egy dolgot említsek, az általam készített örökségvédelmi hatástanulmányok ezt részletesen taglalták.[3] Ezen kívül a város történetét ismerők körében közismert tény, hogy ezen a területen terült el a Budai Külvárosi Temető. Ha ehhez még hozzáteszem, hogy a temető kápolnája egészen az 1970-es évekig állt, akkor nyilvánvaló, hogy csak a feltárásról tudósító nem helyi újságírók számára lehetett szenzáció a temető ottléte. Számunkra a temető sokkal inkább ásatástechnikai kihívást jelentett, mint szenzációt, mivel a sírok megbolygatták az alatta lévő törvényileg is régészeti korú rétegeket.

Az általam ismertetett adatok kevésbé művészettörténeti jellegűek, mint Szőnyi adatai, és nem is levéltári kutatásokon alapul, mint Madas József tanulmánya. Én inkább a felszín alatti adatokkal szeretném kiegészíteni Szőnyi írását, amely egy temetőnél nem csak a terület használata után föld alá került részeket jelenti, hanem olyan részleteket is, amelyek természetes helye a földfelszín alatt voltak. A sírok mélysége, a koporsók anyaga, díszítése, a sírleletek azok, amelyekkel kiegészíthetem az eddig ismert adatokat.

[1] Szőnyi Ottó: A pécs-budai külvárosi temető = A „Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület" Értesítője 4. (1911), Pécs, 1911, 50–90. p.

[2] Madas József: Pécs régi temetkezési helyei = A JPM Évkönyve 32. (1987). Pécs, 1988. 61–89. p.

[3] Magyar Zsolt: Dél-Dunántúli Regionális Könyvtár és Tudásközpont (Sport utca 1., hrsz. 40 712), Örökségvédelmi Hatástanulmány. Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat, Budapest, 2008.; Magyar Zsolt: Pécsi Konferencia és Koncertközpont (Universitas utca 32., hrsz. 40 679), Örökségvédelmi Hatástanulmány. Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat, Budapest, 2008.

**A temető története**

A Mindenszentek temploma körüli temető a 19. századra véglegesen betelt, így új temetkezési hely után kellett nézni. Több próbálkozás is történt a temető mellett lévő területek felhasználására, de mikor 1832-ben betelt a Mindenszentek temploma körüli ún. „újtemető", a választás a Balokány melletti területre esett.[4] Itt már állt az 1800-ban épült hóhérlakás, melyet át kellett helyezni a későbbi Zsolnay-domb területére.[5] Az új temetőbe temetett első halott a 27 évet élt Hauer Antónia volt, akit 1832. május 1-én helyeztek örök nyugalomra.[6] Az első temetkezések a kápolna és a főkapu közötti útszakasz közepe táján létesültek és ettől északra kialakult egy gyerektemető, melyet részben feltártunk.[7] A kápolnát az 1847–48-as években kezdte el építeni Windisch Ferenc pécsi építőmester, Scitovszky János pécsi püspök jelentős hozzájárulásából.[8] Hossza 13,5 m, szélessége 8,4 m volt, bejárata nyugat felé nézett és tornya is volt. A kápolnának kriptájába temették el Zsolnay Vilmost (1828–1900), Inczédy Dénest (1842–1900) és Dischka Győzőt (1847–1901). Innen Zsolnay Vilmos maradványai később átkerültek a tiszteletére emelt Zsolnay Mauzóleumba. A temető egy-egy magánkriptájában nyugodott Aidinger Pál (1790–1861) Pécs első országgyűlési képviselője, valamint Littke Lőrinc (†1899), a híres pezsgőgyáros családból.[9] A temetőt az utak sírmezőkre tagolták, mindegyik sírmezőben egy-egy kőkereszt állt.[10] A sírok mind földbe ásott gödörsírok voltak, a kripták téglával ki voltak falazva. A sírkövek nem túlságosan nagy művészi igénnyel készültek, azok részletes ismertetése elolvasható Szőnyi Ottónál.[11] Ezek közül azonban kiemelkednek a temető legjelentősebb emlékei, Bartalits Mihály szobrászművész művei.[12] A kőemlékeken kívül fa, kovácsoltvas és öntöttvas síremlékek álltak a temetőben. Érdekesség, hogy a temető K-Ny-i irányú főútját, országútként használták, azon meglehetősen nagy forgalom volt.[13]

A temető északi és nyugati oldala fallal volt körülvéve, a nyugati falon volt a 3 m széles főkapu. Az északi fal nyugati végén volt még egy kapu, illetve a keleti végén is egy, amely a kápolnához vezetett. Ma a helyén található az Univ Kollégium keleti kapuja. A falak mentén kripták voltak, keletről fakerítés övezte, délről pedig a vasúti töltés határolta.[14] 1883-ban betelt a vasúttól északra fekvő temetőrész, és újat kellett nyitni a vasúttól délre. Ez a temetőrész nem volt bekerítve, csak egy földsánc vette körbe, aztán 1889-ben ez is betelt és egy újabb részt kellett kijelölni, amely egészen 1904-ig, a temető bezárásáig használatban volt. Eközben a város

4 Szőnyi… i.m. 1911. 53. p.
5 Madas József: A pécsi vesztőhelyről = A JPM Évkönyve 25. (1980). Pécs, 1981, 231. p.
6 Pécsi Napló, 1932. április 24.
7 Szőnyi… i m. 1911. 55. p.
8 Szőnyi… i m. 1911. 56. p.
9 Szőnyi… i.m. 1911. 56–57. p.
10 Szőnyi… i.m. 1911. 61. p.
11 Szőnyi… i.m. 1911. 62–64. p.
12 Szőnyi… i.m. 1911. 77. p.
13 Vargha Dezső: Régi pécsiek – érdekes esetek. Országút a temetőn át = Dunántúli Napló Panoráma. Pécs. 1990. 3. szám. 2. p.
14 Szőnyi… i.m. 1911. 53. p.

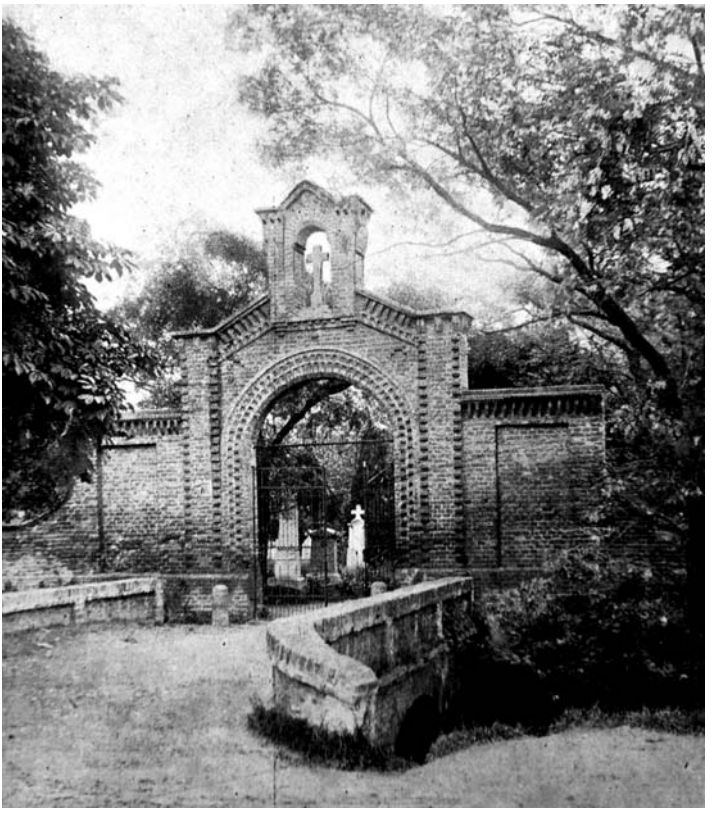

*A temető egykori főkapuja*

lakossága jelentősen megnövekedett, míg 1842-ben 14 616 lakosa volt Pécsnek, 1900-ra már 45 000-ren laktak a városban.[15]

A temető felszámolásakor, amely 1904, a temető megszűnése után – az elévülési idő lejárta után 30 évvel – vált aktuálissá a terület hasznosítása. Több terv is szóba került. Az egyik ilyen az volt, hogy az egyetem botanikus kertet létesít a területen, ill. szóba került az is, hogy közparkként kerül hasznosításra.[16] 1933 októberében lebontották a temető főkapuját, és kezdetét vette a temető felszámolása.[17]. A temető megszüntetése után a halottak egy része átkerült a központi temetőbe, központi sírba.[18]

**A feltárás elkezdődik**

Mint arról a korabeli tudósítások beszámoltak, végül is parkosították a temető területét és teniszpályákat alakítottak ki a helyén.[19] Ehhez 1 méter vastagságban el-

15 Szőnyi… i.m. 1911. 55. p.
16 Dunántúl, 1931. április 11.
17 Dunántúl, 1933. október 19.
18 Dunántúl, 1935. március 3.
19 Dunántúl, 1934, március 22.

hordták a földet a pályák területéről. Ez az ásatások során követhető volt. Szőnyi Ottó feljegyezte, hogy a temető északkeleti sarkában lévő sírmezőbe főként gyerekeket temettek, ezt a feltárás megerősítette, ezen a területen főként gyermeksírokat találtunk.[20] Madas József megállapítása alapján tudjuk, hogy a sírboltok mélysége 180 cm kellett, hogy legyen, viszont a sírok mélysége nem volt szabályozva, az 2 és 7 láb között mozgott.[21] A feltárás során a sírboltok átlag 100 cm-es mélységben jelentkeztek, és a sírok egy részében közvetlenül a modern feltöltés alatt jelentkeztek koporsók. Ez a már említett tereprendezésnek tudható be. A sírok mélysége a 20 cm-től (ehhez persze hozzájön a tereprendezéskor eltávolított 1 m), 150 cm-ig terjedt, igazolva a levéltári adatot, mely szerint a sírok mélysége nem volt szabályozva.

2008. június 23-án elkezdődött a kutatóárkok kiásása, elsőként a PEAC pálya északi részén, majd ezt nemsokára követték a Balokány-ligeti sportpályák. Hamar elértük az első sírokat, azok nagyon sűrűen voltak egymás mellett, sokszor alig maradt 20–30 cm a sírok között. Időnként egy-egy téglából rakott sírbolt is előkerült. A sírok feltárása rendhagyóan történt. Az aprólékos régészeti feltárás helyett a Pécsi Temetkezési Vállalat munkatársai exhumálták a sírokat, nem nagyon törődve a sírok formájával, vagy mélységével. Egyetlen céljuk az emberi maradványok eltávolítása volt. Ez természetesen nem gondatlanságból történt így. A törvényi szabályozások nem tették lehetővé, hogy a napi százezrekbe kerülő ásatás forrásait egy 19. századi temető feltárására és dokumentálására fordítsuk, ez csak a 18. század elejéig datálható emlékeknek jár ki.[22] Nem tehettünk mást, mint igyekeztünk minél jobban mélyíteni a rétegeket, hogy elérhessük a korábbi korok emlékeit, ill. a feltárás alsó határát jelentő természetes eredetű, jégkori kőgörgeteget, melyet még a Tettye-patak elődje rakott le. Közben több mint kétszáz sír került teljes eltávolításra. Ekkor kezdtem el magánszorgalomból a sírok alapvető dokumentációját elkészíteni, az ebben segítségemre lévő kollégák és külsős szakemberek szívességből működtek közre. Az első és legfontosabb lépés a sírok helyzetének pontos dokumentálása volt, ugyanis erről semmilyen feljegyzés nem maradt fenn, mindössze a sírmezők és az utak helyzetéről rendelkeztünk adatokkal. A Balokány-ligeti teniszpályákon egy nagyobb területet sikerült megnyitnunk, mivel ott koncentráltan jelentkeztek a régészeti leletek. Itt sikerült megfigyelni a temetőnek egy nagyobb részletét. A sírok sűrűsége meglepő volt a korábbi temetőkhöz szokott régészszemnek. 20–30 cm-es távolságban, soronként a teljes felületet kitöltve jelentkeztek a sírok. Találtunk sírleleteket is. Ékszerek, 19. századi pénzek kerültek elő. A leggyakoribbak azonban az egykor a koporsókat díszítő réz Krisztus-alakok voltak. A fa- és bádogkoporsók is jó állapotban kerültek elő. A mai PEAC-pálya területén főleg a bádogkoporsók voltak a jellemzőek, míg a teniszpályáknál a fából készült koporsók. Ez talán a két sírmező használata között eltelt idővel magyarázható. Talán a 19. század második felére divatossá váltak a bádogkoporsók, szemben a század első felében dívó fakoporsókkal. Az emberi maradványokat újra temették, azokon

20 Szőnyi… i.m. 1911. 54. p.

21 Madas… i.m. 1988. 78. p.

22 Azért hozzátenném, hogy Nyugat-Európában komoly munkálatok folynak a modern korra datálható lelőhelyeken, sőt már megszületett a hidegháború régészete is.

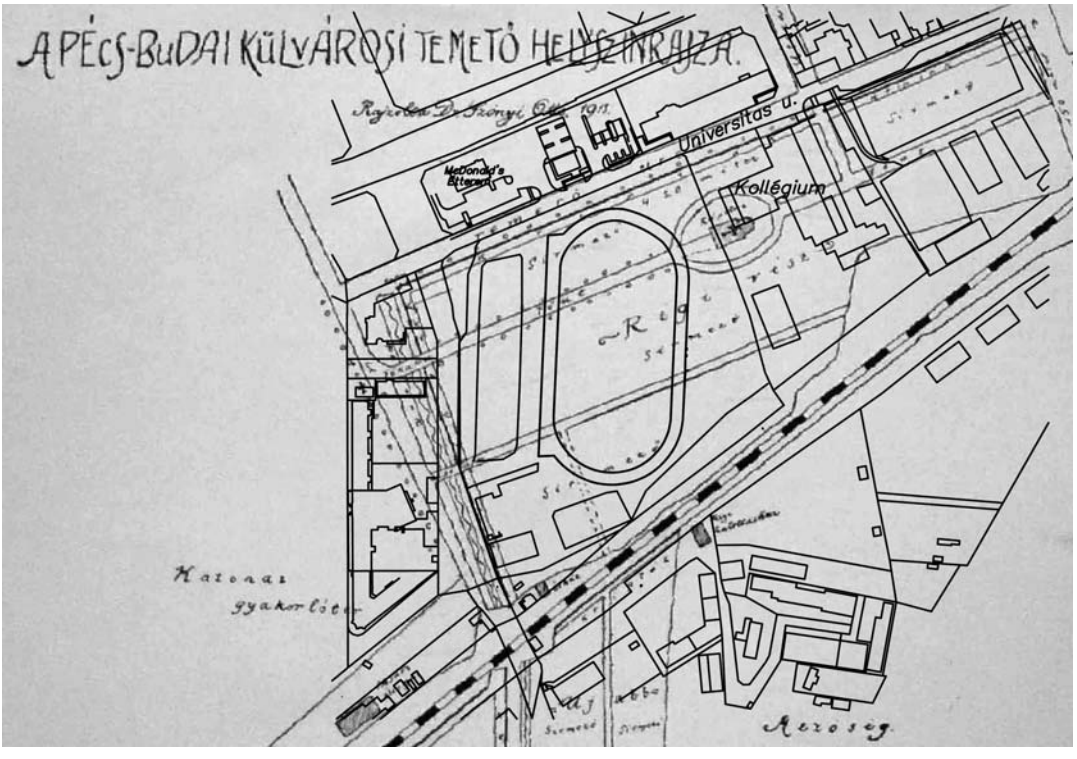


*A Budai Külvárosi Temető eredeti helyszínrajza a későbbi bővítmények berajzolásával*

antropológiai vizsgálat nem készült. A sírok elhelyezkedéséről rajz- és fotódokumentáció készült, a jellemzőbb leletek megőrzésre kerültek.

**A jövő**

A Budai Külvárosi Temető felett 2010-től a Kaptár Dél-Dunántúli Regionális Könyvtár és Tudásközpont, illetve az Opus 2010 Pécsi Konferencia és Koncertközpont épületei osztoznak. A temető teljes feltárása nem volt megoldható és a közeljövőben nem is fog bekövetkezni. Talán nincs is rá szükség. Szükséges azonban a lehető legjobban dokumentálni a temetőre vonatkozó minden adatot, ami eddig előkerült és ezután elő fog kerülni. A 19. század lényegesen kevesebb nyomot hagyott maga után, mint jelen századunk. Az utókorra hárul a felelősség, hogy a múlt ezen részének előkerülő anyagi emlékeit ne tartsa teljesen értéktelennek, hanem azt dokumentálja. Pécs újkori történelmének szerves része a Budai Külvárosi Temető története, nem is beszélve azokról a családokról, akiknek egykori családtagjai a temetőben nyugosznak/nyugodtak. A 19. századi városfejlődés és demográfia szempontjából is fontos lehet számunkra ez a temető. Jelen írás igyekezett felhívni a figyelmet az alapvető dokumentálás szükségességére, habár rövidségénél fogva nem pótolhatja a részletes régészeti dokumentációt. Erre sajnos ma Magyarországon egy 19. századi temetőnek nincs jogosultsága.

NAGY IMRE

# A KÉT ISTVÁNFFY ÉS TELEGDI MIKLÓS
## (Öttorony VIII.)

*„Mi a legjobb, amit az ember kezével tehet?*
*Azokat imádságra kulcsolni, és jó könyveket írni vele.”*
Telegdi Miklós

A mohácsi vész utáni zavaros időszakban Pécs városa előbb János királytól, majd Habsburg Ferdinándtól remélt védelmet. Várallyai Szaniszló püspök azonban hiába kért segítséget ez utóbbitól 1543-ban, amikor Szulejmán hadserege élén a város felé közeledett. Szerémi György beszámol arról, hogy Pécs küldöttséget menesztett a Mohácsnál állomásozó szultánhoz, aki szemrehányást tett ugyan amiatt, hogy a város átállt a Habsburgokhoz, ám végül is (Szerémi állítása szerint) engedékenynek mutatkozott, még meg is ajándékozta a deputáció tagjait, akik azt hitték, „megszabadultak gondjuktól”.[1] A bekövetkező események mégis az aggodalmak megalapozottságát igazolták. Dselalzáde Musztafa török történetíró szűkszavúan regisztrálja a város elfoglalását: „Pécs lakosainak nem lévén ereje a harcra és ellenállásra, meghódoltak. Az Islam népe bevonulván a várba, a falakra és a bástyákra kitűzték a zászlókat, az ezánt énekelték, és a templomokat mecsetekké alakították át.”[2] Ami török nézőpontból egyszerű tény, az a történetíró Istvánffy szemében tragikus veszteség. Ilyennek látta a hódítók érkezése előtti Pécset: „Bár sem erődítmény, sem a természet nem védi – felette emelkedik az igen magas Mecsek hegy, melyről ágyúkkal könnyen támadható és ostromolható –, a nem hozzáértők által épített falak és tornyok, több helyen félig leomolva és megrongálódva veszik körül, mégis kellemes fekvése, s a ki nem apadó források és patakocskák lefutása miatt, melyek csöveken a városba vezetve azt gyógyvizekkel látják el, továbbá az élethez szükséges minden termény bősége miatt úgy tartják, hogy Magyarország első városainak egyike. A mindenfajta, bőséges és olcsó gabona s a nagyon kiváló és gazdag termésű bor mellett ugyanis, melyet messzi vidékekre, Szegedre s a nagy kiterjedésű debreceni pusztára is elvisznek, egész földje nagyszámban tenyészti a kis és nagy barmok hatalmas csordáit, s a Duna és a Dráva makktermő erdeiben nevelt sertéseket nagy mennyiségben szállítják a szomszédos vidékeknek. A hal pedig olyannyira olcsó, hogy kilenc darab kéttenyérnyit két pénzen lehet kapni. Volt egykor egy igen híres iskolája, melybe úgy özönlött a tanulóifjúság, hogy, azt mondják, kevéssel a háború előtt számuk kétezer volt.”[3]

[1] Szerémi György: Magyarország romlásáról. Erdélyi László fordítását átdolgozta Juhász László. S.a.r.: Székely György. Budapest, 1961. 273–274. p.

[2] Török történetírók. Budapest, 1893–1916. II. 236. Idézi Tóth István: Telegdi Miklós reneszánsz könyvtára = Magyar Könyvszemle 1979. 3. 272–284. p.

[3] Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből. Juhász László (ford.). S.a.r.: Székely György. Budapest, 1962. 180. p.

Istvánffy Baranya szülöttje volt, Pécsett járt iskolába. Leírásának személyes tapasztalat adja hitelét. A város elfoglalásának krónikáját ezért itatja át nála a pusztítás miatt érzett fájdalom. Hogyan is történt? Székely Lukács, a Ferdinánd által kinevezett városparancsnok nem tartózkodott a városban. Magánügyeinek intézése céljából éppen Grázba utazott, ott akart valami adósságot behajtani. A tisztek felhalmozott vagyonuk menekítésével voltak elfoglalva. A többiek „csaknem asszonyok módjára reszketni kezdtek". Ebben a helyzetben Szaniszló püspök is elhagyta a várost, a „vagyonos káptalan papjai és a sok szerzetes, mintha villámcsapás érte volna őket, tanácstalanul a püspök példáját követték, s ki merre tudott, az ország különböző részeire szétszéledtek." A menekülő nőket, apácákat a fuvarosok kifosztották, majd a katonák erőszakoskodásainak estek áldozatul. Aki megpróbált ellenállni közülük, azokat megölték, holttestüket temetetlenül hagyták az erdőben. Értsük jól: ezek a katonák nem törökök voltak, hanem Pekri Lajos és Werbőczi Imre emberei. Akiknek az lett volna a feladatuk, hogy megvédelmezzék a lakosságot. A törökök csak ezután érkeztek. „Szolimán július 20-án foglalta el az oly híres és fontos várost. Nagyon örült, hogy megadta magát. Valamennyi templomot, elsősorban a régi királyoktól épített, gyönyörű Szent Péter-templomot, mely a várban volt, a mohamedán babona rút szentélyévé avatta. Csak egy-két templomot hagyott meg, azoknak a kereszténynek, kiknek nem volt hová menekülniük, vagy az ellenség hirtelen megjelenésétől meglepve már nem volt idejük elhagyni a várost. Szolimán ott nem sokat időzött, hanem Budának tartott."[4]

Ilyenek voltak a viszonyok, amelyek közepette a pécsi írásbeli műveltség hagyományának tovább kellett élnie, gyarapodnia. Fontos változásoknak vagyunk tanúi. Ezek közül hármat emelünk ki. Az egyik: ez a reformáció előretörésének időszaka, a hitviták kora. Ezek közül az egyik legfontosabbra Pécsett került sor 1588-ban. A másik változás: az írásbeliség nyelvi közegének átalakulása. Istvánffy Miklós latin nyelven írja történeti munkáját, de apjától Istvánffy Páltól magyar nyelven maradt ránk alighanem legelső széphistóriánk, és Telegdi Miklós pécsi püspök is magyarul vitázott protestáns ellenfeleivel. A harmadik jelentős változás, amivel számolnunk kell, a püspöki intézmény térbeli elszakadása a „török Pécstől". Telegdi Miklós Nagyszombatból irányította egyházmegyéjét. Máshol székelt, de az intézmény szellemi hagyományához változatlanul kötődött. A papi pálya követelményei másokat még inkább elszakítottak Pécstől. Abstemius (Bornemissza) Pál a források szerint Pécsett született 1499-ben, de később szellemi értelemben sem kötődött a városhoz. Veszprémi, majd erdélyi püspökként vált ismertté. Végrendelete a kulturális értékek megbecsüléséről tanúskodik.[5]

**Istvánffy Pál** a családi birtokon álló kastélyban, a Baranya megyei Kisasszonyfalván (ma Kisasszonyfa) született, valószínűleg az 1490-es években.[6] Életéről kevés bizonyosat tudunk. A pécsi káptalani iskolában tanulhatott, majd a padovai egyetemen végezte jogi tanulmányait 1519-től 1528-ig. Hazatérve János

[4] Istvánffy… i.m. 1962. 182. p.

[5] Takáts Sándor: Abstemius (Bornemissza) Pél püspök végrendelete = Archeologiai Értesítő XXII. kötet, 3. szám. 1902. június 15. 202–210. p.

[6] A forrásokban a név kétféle írásmódjával találkozunk: Istvánffy, Istvánfi. Mi az előbbi írásmódot követjük.

*Istvánffy Pál Pádovában használt Cicero-kötete*

király híve lett. Amikor 1532-ben a Bécs ostromára készülő Szulejmán Mohácshoz ért, a király kíséretében ő is ott volt, ám mivel Perényi Péter köréhez tartozott, akire a szultán gyanakvóan nézett, azzal együtt őt is elfogatta, s csak váltságdíj árán szabadulhatott. Baranya vármegye alispánja lett. Az 1543-as török hadjárat következtében elvesztette baranyai birtokait, s családjával menekülnie kellett. Ekkor már Ferdinánd híve, aki megbízta Szigetvár gazdasági ügyeinek intézésével. Később királyi tanácsos lett. 1553-ban halt meg Németiben.[7]

*Istvánffy Pál névaláírása*

7 Holub József: Istvánffy Pál = Békefi-emlékkönyv. Pintér Jenő (szerk.). Budapest, 1912. 222–237. p.

Néhány latin verse is ránk maradt, fő műve azonban a *Historia regis Volter*, azaz a *Voltér és Grizeldisz* című magyar nyelvű széphistória, e népszerű 16. századi műfajnak az ismert adatok szerint legkorábbi, igen becses darabja. Alkalom szülte költemény, Istvánffy Pál János és Izabella esküvőjére írta 1539-ben. Forráskritikai szempontból is jelentős alkotás: Boccaccio *Dekameron*-jának századik novellája ihlette, de nem közvetlenül, hanem Petrarca latin átdolgozása révén. A történetet a szerző – a magyar publikum elvárásaihoz alkalmazkodva – verses formában ültette át.

*„Egy krónikát mondok, urak, hallgassátok!*
*Kinek talám mását ti nem hallottátok,*
*Egy olasz leánrul, kin csudálkozhattok,*
*Asszony-házastoknak példájul adhattok”*

Az első versszak szövegéből a forrás közvetett megjelölésén túl az is kitűnik, hogy a szerző nem olvasókra, hanem hallgatókra számít, akiknek élőszóbeli előadásra kell figyelniük. A szerző és a tágabb értelemben vett közönség viszonyának kettősségét jelzi, hogy a mű 1574-ben Debrecenben, 1580-ban pedig Kolozsvárott nyomtatásban is megjelent, s így olvasók is kézbe vehették. A Voltér és Grizeldisz ily módon sajátos átmenetet képez az orális és az írott irodalom között.

A vers az asszonyi hűség és állhatatosság dicsérete. (Boccaccio nem csupán kikapós menyecskékről írt, makulátlan asszonyok alakját is megörökítette.) A történet során Voltér király próbára teszi plebejus származású feleségét, mai szemmel nézve meglehetősen kegyetlenül. A mese úgy is értelmezhető, mint az alacsony körből kiemelt királyné legitimációja rendkívüli morális értékek igazolásával. A király elszakítja feleségétől gyerekeit, akiket máshol, titokban neveltet fel, majd bejelenti, hogy másik, fiatal, előkelő feleséget választott, s a végtelenül türelmes Grizeldisztől még azt is elvárja, hogy az új asszony szolgálatára legyen. Amikor Grizeldisz még ezt is vállalná, Voltér végre közli vele s az új nászra összehívott vendégekkel, hogy mindez csak próba volt, magához öleli a könnyező Grizeldiszt, aki gyermekeit is visszakapja, hiszen az „új menyasszony” nem más, mint a leányuk. Minden jóra fordul:

*„Grizeldiszt immáron szépen öltözteték,*
*Kazdag szép ruhákban őtet ékesíték.*
*Szép idvezletekkel űtet megüdvözlék*
*Ervendetes sírással az napot végezék.”*[8]

A mű az erkölcsi tétel (a női engedelmesség parancsának) igazolását célzó regényes, szórakoztató szerelmi históriák csoportjába tartozik. A szerelmi téma kibontása – a morális szándékhoz illeszkedően – meglehetősen puritán. Csókjelenetre mindössze egyszer kerül sor, az is szülői csók.[9]

A széphistória szerzőjének fia, **Istvánffy Miklós** 1538-ban született Kisaszszonyfalván. A család Pécs elfoglalását követő menekülése után Oláh Miklós vette

[8] Istvánfi Pál: Voltér és Grizeldisz históriája = Balassi Bálint és a 16. század költői. Varjas Béla (szerk.). I–II. Budapest, 1979. I. 396–425. p. Idézett helyek: 396, 425. p.

[9] Német S. Katalin: A csók mint téma a 16–17. századi magyar költészetben = Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete. Szentmártoni Szabó Géza (szerk.). Budapest, 2002. 175–190. p.

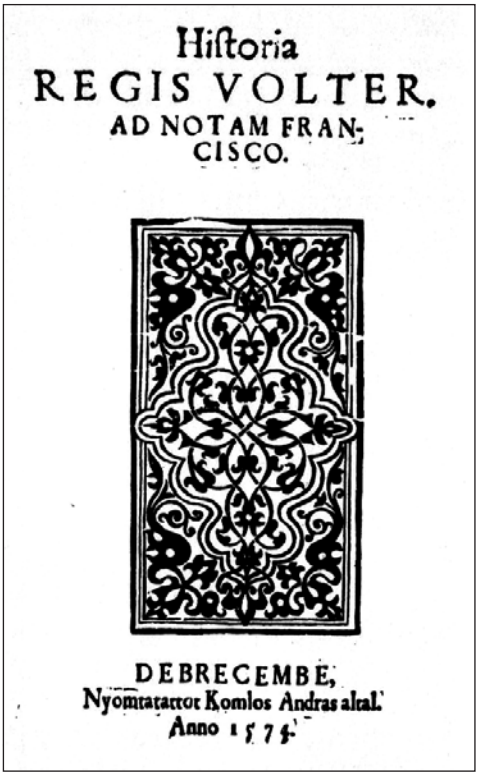
Hiſtoria
REGIS VOLTER.
AD NOTAM FRAN-
CISCO.
DEBRECEMBE,
Nyomtatattot Komlos Andras altal.
Anno 1574.

*Istvánffy Pál: Historia regis Volter debreceni edíciójának címlapja, 1574.*

IN INSIGNIA PAVLI ISTVVANFII
GABRIELIS ZENTGEVVRGII
Phalecium.

ALtilem Iouis, vnguibus coronam
Calcantem nitidam, truciq́ue roſtro
Mucronem medium nimis prementem
Marginem colubro ambiente ſcuti
Paulinæ domui dedêre priſci
Reges Pannoniæ, in perenne pignus
Virtutis, nimioq́ue comparati
Geſtamen decoris cruore quondam.

*Szentgyörgyi Gábor verse Istvánffy Pál halálakor, Tőke Ferenc 1553-ban megjelent Epithaphium c. művében*

pártfogásába, aki a padovai egyetemre küldte, ahol korábban apja is tanult. Latin filológiai tanulmányait Zsámboki János felügyelete mellett végezte. 1556-ban tért haza, s ekkor Zrínyi Miklós katonája lett. Mars ügyéhez, a „vitézi oskola" szigetvári hagyományához később is hű maradt: 1594-ben részt vett Esztergom ostromában. (Fivére, ifjabb Pál Zrínyi kirohanásakor vesztette életét.) Így szerzett személyes tapasztalatait Minerva híveként, történetíróként kamatoztatta. 1558-ban Oláh Miklós titkára lett, ezt követően kancelláriai tisztviselő és királyi tanácsos. 1581-ben alnádor. Amikor Rudolf 1582-ben Pozsonyba érkezett az országgyűlésre, és ünnepélyes ágyúdörgések közepette a várba vonult, Istvánffy lovagolt előtte kivont karddal. Ugyanezen évben a király bárói rangra emelte. Az udvarhoz hű katolikus arisztokráciához tartozott. Jelentős diplomáciai feladatokat is teljesített. Azt mondják, minden európai nyelven beszélt, még törökül is. 1597-ben tagja volt az erdélyi követségnek, amely Báthory Zsigmonddal Erdély átadásáról tárgyalt.[10] Ez az egyezség nem jött létre, a

[10] Ennek az útnak magánéleti szempontból is érdekes dokumentumáról: Kolta Ferenc: Istvánffy Pál ismeretlen levele = Irodalomtörténet 1959. 497–499. p.

*Istvánffy Miklós arcképe*

király mégis megjutalmazta: engedélyezte lányai fiúsítását, ami a családi vagyon örökítése szempontjából volt fontos Istvánffy számára.

Úgy tűnik, vitatható szerepet játszott Illésházy István hűtlenségi perében. Udvari nyomásra (és, bizony, anyagi érdekből) hozzájárult, hogy Illésházyt felségsértés megalapozatlan vádjával fej- és jószágvesztésre ítéljék. Ez az ügy később nyakát szegte Istvánffy karrierjének. A vagyonos Illésházy ugyanis megszökött Bécsből, s miután Bocskai ellenes fellépésével hűségét is igazolni tudta, visszanyerte a király jóindulatát. Akkorát fordult a kocka, hogy 1608-ban nem Istvánffyt jelölték nádornak, aki számított erre, hanem Illésházyt, akit meg is választottak. Istvánffy, akit a mellőzés amúgy is megviselt, ekkor joggal tartott attól, hogy

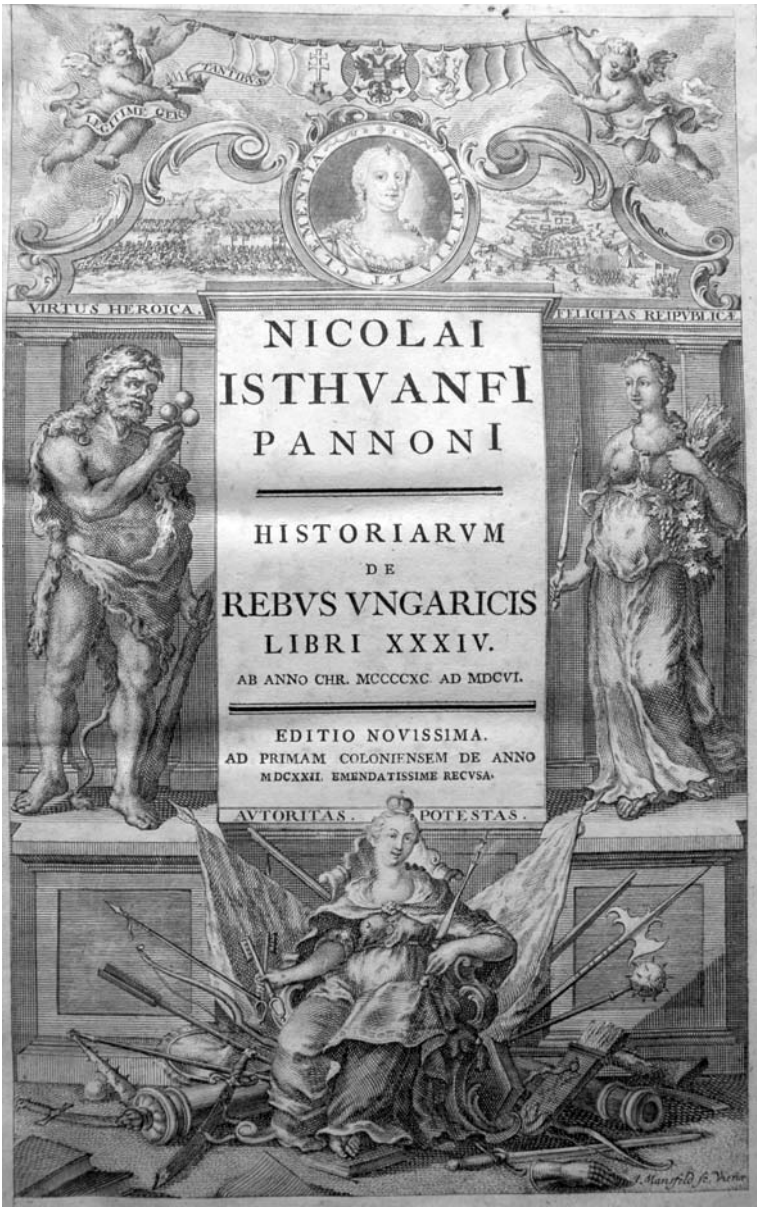


*Istvánffy Miklós: Historiarum de Rebus Ungaricis Klimo-könyvtárban őrzött példányának címlapja, 1758*

Illésházy megtorolja korábbi meghurcoltatását. Feldúlt lelkiállapotban éppen a Duna parton lovagolt, amikor agyvérzés érte. Beszédkészségét részben elvesztette, jobb kezét alig tudta használni. 1598–1599-ben kezdett nagy történeti műve írá-

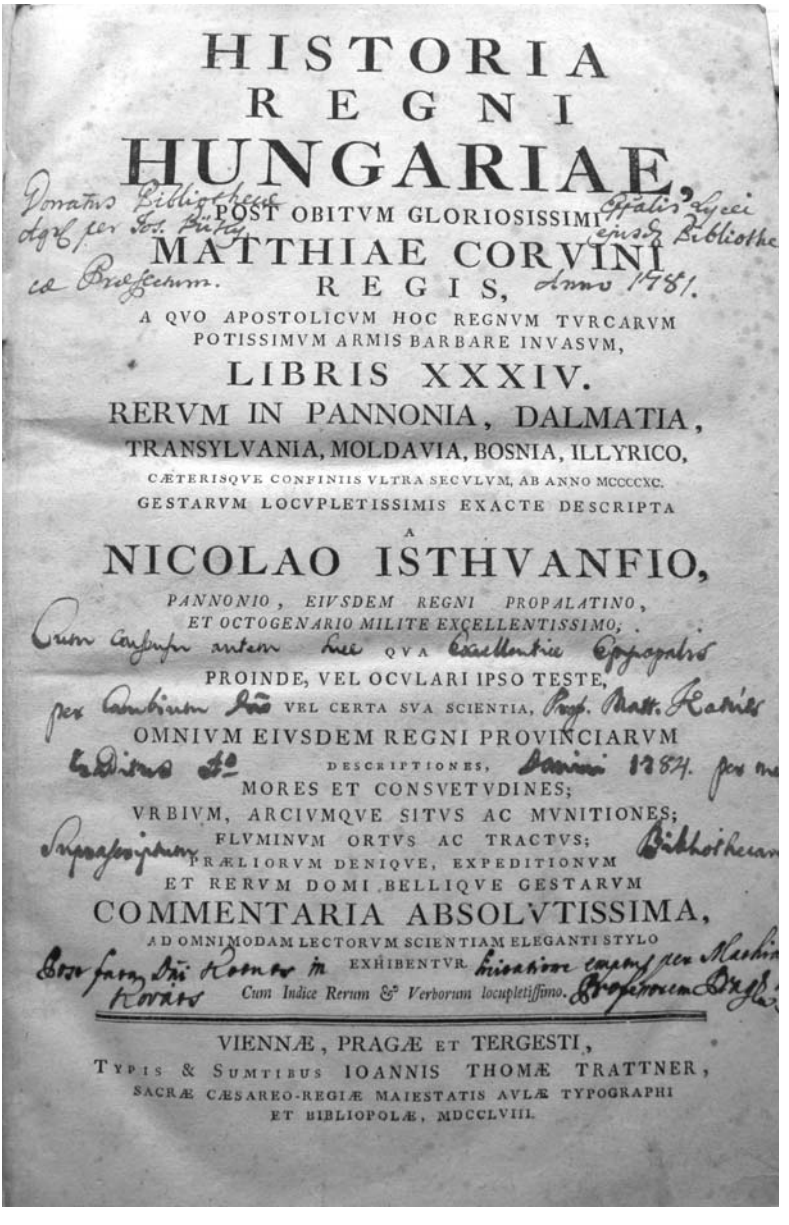

HISTORIA
REGNI
HUNGARIAE,
POST OBITVM GLORIOSISSIMI
MATTHIAE CORVINI
REGIS,
A QVO APOSTOLICVM HOC REGNVM TVRCARVM
POTISSIMVM ARMIS BARBARE INVASVM,
LIBRIS XXXIV.
RERVM IN PANNONIA, DALMATIA,
TRANSYLVANIA, MOLDAVIA, BOSNIA, ILLYRICO,
CÆTERISQVE CONFINIIS VLTRA SECVLVM, AB ANNO MCCCCXC.
GESTARVM LOCVPLETISSIMIS EXACTE DESCRIPTA
A
NICOLAO ISTHVANFIO,
PANNONIO, EIVSDEM REGNI PROPALATINO,
ET OCTOGENARIO MILITE EXCELLENTISSIMO;
PROINDE, VEL OCVLARI IPSO TESTE,
VEL CERTA SVA SCIENTIA,
OMNIVM EIVSDEM REGNI PROVINCIARVM
DESCRIPTIONES,
MORES ET CONSVETVDINES;
VRBIVM, ARCIVMQVE SITVS AC MVNITIONES;
FLVMINVM ORTVS AC TRACTVS;
PRÆLIORVM DENIQVE, EXPEDITIONVM
ET RERVM DOMI BELLIQVE GESTARVM
COMMENTARIA ABSOLVTISSIMA,
AD OMNIMODAM LECTORVM SCIENTIAM ELEGANTI STYLO
EXHIBENTVR.
Cum Indice Rerum & Verborum locupletissimo.
VIENNÆ, PRAGÆ ET TERGESTI,
TYPIS & SUMTIBUS IOANNIS THOMÆ TRATTNER,
SACRÆ CÆSAREO-REGIÆ MAIESTATIS AVLÆ TYPOGRAPHI
ET BIBLIOPOLÆ, MDCCLVIII.

*Istvánffy Miklós Históriájának belső címlapja*

sában ekkor 1606-ig jutott, a teljes korpusz harmincnégy „könyvét” alkotta meg.[11] A későbbi részek betegsége miatt csak vázlatosan készültek el. Végrendeletében

11 Benda Kálmán: Istvánffy Miklós levele 1605-ből = Irodalomtörténeti Közlemények 1967. 187–190. p.

AZ EVANGELI-
OMOKNAC, MELLYEKET VA-
SARNAPOKON, ES EGYEB INNEPEKEN ESZ-
TENDŐ ALTAL, AZ ANYASZENTEGYHAZ-
ban oluaſni es prædicallani ſzoktanac,
Magyarazattyánac.

HARMADIC RESZE.

MELY MAGABA FOG-
LALLYA A SZENTEC INNEPI-
re ualo Euangeliomokat.

IRATOT TELEGDI
Miklostul Peechi Piſpőktűl.

2. Corint: 4.
MEG NEM HAMISSETTYVC AZ ISTENNEC IGE-
iet, hanem az igaſságnác ki ielenteſéuel, aianlyuc magunkat,
minden embereknec lelki eſmeretinél,
az Iſten előt.

NIOMTATTATOT NAGY SZOM-
BATBA, VGYAN AZON TELEGDI MIKLOS
hazánal. A felſeges Romai Chaſzare-
nac engedelméből.

M. D. LXXX. eſztendőbe.

*Telegdi Miklós Nagyszombatban nyomtatott könyvének belső címlapja, 1580.*

gazdag könyvtárát a zágrábi jezsuitákra hagyta, műve kiadását pedig Pázmány Péterre bízta. 1615-ben halt meg Vinicén.[12]

[12] Holub József: Istvánffy Miklós históriája hadtörténeti szempontból. Szekszárd, 1909. A mű részletes életrajzot is tartalmaz.

A *Historia de Rebus Ungaricis*, azaz *A magyarok története* című műve alapján Istvánffyt „a magyar Livius”-nak nevezik.[13] A Bonfinit folytató munka plasztikusan tükrözi a szerző eszméit: a katolikus egyház és a Habsburgok iránti hűség vezérli tollát. Jellemrajzai, így például a Zrínyi Miklósról festett portré, elmélyültek. Szövege – mint Holub József rámutatott – hadtörténeti szempontból is megkerülhetetlen forrás. Tinódi Lantos Sebestyén munkái mellett a végvári harcok színes, gazdag forrásanyagát képezi. Tőle ismerték a későbbiek, többek között, Szondi két apródjának történetét, amely a mai olvasókhoz leginkább Arany János remekművének közvetítésével jutott el. Forrásait, historikus elődeinek munkáit, valamint a rendelkezésére álló okleveleket általában mérlegelve, egymással összevetve hasznosítja. Két évszázadon át lett „meghatározó olvasmánya a művelt közönségnek, és alapforrása a történetírásnak”.[14] A költő Zrínyi Miklós is sokat merített belőle. Mivel a történelmi eseményeknek aktív részese volt, néhány esetben elfogultan szemlélődik, ám a közvetlen látás eleven tapasztalatával rögzíti a história fordulatait. Világos stílusa, elbeszélésének ereje a mai olvasót is magával ragadja.[15]

A két Istvánffyval kapcsolatosan kell szólnunk munkásságuk tudós kutatójáról, Holub Józsefről, aki a pécsi egyetem professzora volt. 1885-ben született Alsókubinban. Szekszárdon érettségizett, majd Eötvös-kollégistaként folytatott történelmi és filológiai tanulmányokat. 1910-ben bölcsészdoktori, 1920-ban államtudományi doktori oklevelet szerez. Levéltári munka után 1923-ban lett a pécsi Erzsébet Tudományegyetem magyar történeti tanszékének, 1938-ban jogtörténeti tanszékének tanára. 1943/44-ben jogi kari dékán, 1944/45-ben rektor. 1945-ben akadémikus lett. 1952-ben nyugdíjazták. Az Akadémia átszervezésekor megfosztották rendes tagságától. 1962-ben halt meg Pécsett.[16] Élete utolsó hónapjaiban Istvánffy Miklós művének kritikai kiadásán dolgozott. 1989-ben rehabilitálta az MTA.

Első nagyobb művét *Istvánffy Miklós históriája hadtörténeti szempontból* címmel 1909-ben jelentette meg. 1912-ben publikálta Istvánffy Pálról készített tanulmányát. A feudális magánjoggal foglalkozó kutatásait az avatja különlegesen értékessé, hogy képes volt a jogászi és a történészi szempontok együttes alkalmazásával elemezni a forrásokat. Páratlan alapossággal dolgozott. Zala megye monográfiájának elkészítése során mintegy százezer oklevelet, illetve egyéb dokumentumot nézett át.[17] Számos jogi intézmény szerepét tisztázta. A „leánynegyed”-ről szólva részletesen elemzi a leányok örökösödési formáját: ők a családi birtokból csak negyedet és nem rendes örökrészt kaptak.[18] Ám fiúörökösök hiányában az apa mégis leányának, illetve leányainak igyekezett biztosítani vagyonát, hiszen születendő unokáiban

[13] Istvánffy… i.m. 1962.

[14] Gunst Péter: A magyar történetírás története. Debrecen 2000. 111–115. p.

[15] Székely György: A XVI. századi Magyarország és Istvánffy történetírása = Istvánffy… i.m. 1962. 7–34. p.

[16] Komjáthy Miklós: Holub József 1885–1962. Levéltári Közlemények XXXIII. évf. 2. szám. Budapest, 1962. 304–305. p.; Kajtár István: Holub József emlékezete = Baranya III. évf. 1990. 1. 101–103. p.

[17] Szita János: Holub József a jogtörténész = Dr. Holub József és dr. Irk Albert pécsi professzorok munkássága = Studia Iuridica Auctoritate Universitas Pécs Publicata 109. Ádám Antal (szerk). Pécs, 1986. 9., 14. p.; Kajtár István: Holub József a történész = Studia… i.m. 1986. 15–18. p.; Benedek Ferenc: Holub József a professzor = Studia… i.m. 1986. 19–21. p.

[18] Holub József: A leánynegyedről = Turul XLII. kötet 1928. 1–2. füzet. 106–115. p.

az ő ágának folytatását remélte. Ezt a vő örökbefogadásával, vagy a leány fiúsításával érhették el. (Istvánffy Miklósnál láthattunk erre példát.)[19] Holub alkotmánytörténeti munkája a magyar joghistória megkerülhetetlen műve.[20]

A két világi írástudó, a két Istvánffy után ismét egy pécsi püspök következik. **Telegdi Miklós,** Oláh érsek munkájának folytatója 1535-ben született a Bihar megyei Mezőtelegden, jobbágycsaládban. A helybeli plébános figyelt fel a tehetséges parasztfiúra. Váradon kezdett tanulmányait a krakkói egyetemen fejezte be. 1558-ban szentelték pappá, s a káptalani iskola tanáraként dolgozott Nagyszombatban. A főpapi ranglétrán aránylag gyorsan emelkedik: esztergomi kanonok, érseki helynök, majd 1579-től pécsi püspök. Mivel Nagyszombatban él, pásztorlevelekkel irányítja egyházmegyéjét, ebben a munkában Monoszlói Andrástól kap hathatós gyakorlati segítséget. Bár lokálisan nem kötődhet a városhoz, szellemi értelemben annál inkább. Szerzőként, mintegy identitása meghatározása gyanánt, visszatérően hangsúlyozza az irodalmi nyilvánosság előtt, hogy ő Pécs püspöke. Jobbágyőseinek szorgalmával, kemény kitartásával végzett főpapi munkája mellett jelentős közéleti szerepet is játszott királyi tanácsosként, majd a kancellária helyettes vezetőjeként. Minden erejével a katolikus egyház megújításán fáradozott, folytatva Oláh Miklós igyekezetét (aki könyveit is őrá hagyta), s előkészítve Pázmány Péter tevékenységét. Ennek érdekében vásárolta meg a bécsi jezsuiták nyomdafelszerelését, s a gépeket saját házában elhelyezve megindította a katolikus könyvkiadást.[21]

Tanári munkájának gyümölcse a Canisius alapján írt *Magyar Katechismus* (1562), amelyet tanítványai számára készített, de a latinul nem tudó népre is gondolva.[22] Művével irodalmi tevékenységének alapjait rakta le: „Nem új hit az, akire mi tégedet tanétunk" – fordul olvasóihoz, protestáns ellenfeleire utalva. „Nem az tegnapelőtt találtatott Evangéliumot hirdetjük […], hanem a Szent Péter hitit." Fő műve prédikációinak három kötete (Bécs, 1577, Nagyszombat, 1578, 1580). Beszédei homiliák, vagyis az egyházi beszéd ősi, a sermónál kötetlenebb formáját alkalmazza, amelynek jellegzetes módszere a szentírási szöveg magyarázata. A szerinte igaz hitet birtokló közösség nevében megszólalva morális hevülettel fogalmaz. Választ keres kora nagy kérdéseire. A nemzetet immár fél évszázada sújtó megpróbáltatásokért nem csupán protestáns ellenfeleit okolja (ahogy azok viszont a katolikusokat), hanem az általános züllést, önzést, felelőtlenséget, valamint a társadalmi csoportokat egymással szembeállító indulatokat is keményen ostorozza. A régi, boldog Magyarország, a „beata Hungaria" neki már nem személyes élménye, de Oláh Miklóstól megörökölt vágyálma.

Szakít elődei latin nyelvű irodalmiságának hagyományával. Helyesen érzékeli, hogy a reformáció sikerét a nép nyelvén való megszólalás, valamint a nyomdák alapítása és intenzív működtetése biztosította. Alkalmazkodik tehát ellenfelei harcmodorához. Ő is magyarul ír, mégpedig tősgyökeres, bő szókincsű, természe-

19 Holub József: A fiúsításról = Klebelsberg-emlékkönyv. Bp. 1925. 305-319.

20 Holub József: A magyar jogtörténelem vázlata I. kötet, 1–3. füzet. Pécs, 1943–1944.

21 Both Ferenc: Telegdi Miklós élete és művei. Szeged, 1899.; Fényi András: Telegdi Miklós (1535–1586). Budapest, 1939.

22 Majláth Béla: Telegdi Miklós mester Magyar Katechismusa az 1562-ik évből. Budapest, 1883.

tesen folyó nyelven, világosan, arányosan szerkesztett mondatokkal. A későbbi nyelvszokástól elválasztják ugyan latinos igemódjai, szenvedő szerkezetei, régies szóalakjai, e stílusjegyek azonban a mai olvasó számára sem akadályozzák meg a megértést, inkább a szöveg nemesen ódon zamatát képezik. 16. századi prózairodalmunk egyik jeles képviselőjét tisztelhetjük benne.[23]

Katolikus oldalon ő volt az első, aki egyenlő eséllyel vette fel a harcot ellenfeleivel. Vele, általa vált dinamikussá, hatékonnyá az ellenreformáció álláspontjának képviselete. Toldy Ferenc joggal nevezte az elméket lázba hozó hitviták egyik fő elindítójának. Jól ismerte protestáns vitapartnereit. Könyvtárában nem csupán a teológia klasszikusainak művei voltak megtalálhatók, de a humanista Ficino könyve is, sőt Luther összes művét is megszerezte, továbbá Melanchton munkáját és Erasmus *Újszövetség*-ét.[24] Fő ellenfelével, Bornemisza Péterrel személyes kapcsolatban állt. Ez magyarázza finom gúnnyal árnyalt, szubjektív hangütését: „Telegdi Miklós pécsi püspök az alázatosságnak lelkét kéri Istentűl Bornemissza Péternek, hogy feljebb ne értsen maga felől annál, amint illik" – írja egy helyen. Kemény vitapartner, de soha nem kíméletlen. *Telegdi Miklós pécsi püspök Felelete Bornemissza Péter Fejtegetés című könyvére* című, 1580-ban publikált hitvitázó művében a polémia a szőlőmunkásokról szóló nevezetes evangéliumi példabeszéd kétféle értelmezése körül forog (Máté 20). Eszerint a gazda egyformán jutalmazza munkásait, függetlenül a szőlőben eltöltött munkaidőtől.[25] Bornemisza Péter e példázatot úgy értelmezi, hogy Isten kegyelme ingyenes, egyedül a hit üdvözít, érdemeinkre nem hivatkozhatunk. Pécs püspöke viszont hangsúlyozza, hogy a jutalom (az üdvösség) „Christus által adatik, de nem munka nélkül, és csak azoknak, akik munkálkodnak". „Nem elég, hogy a föld az esőt beigya, hanem az is kell hozzá, hogy jó füvet teremjen, és úgy áldatik meg. Ez sem elég ahhoz, hogy lélek szerént örökségül bírjad az örök életet, hogy egyszer az Istennek lelke adatott neked, és meg igazottál az Istennek ingyen való ajándékaiból: de ez is kell hozzá, hogy te is jó gyümölcsöt teremts."[26] Róla igazán elmondhatjuk: mindvégig lankadatlanul azon volt, hogy jó gyümölcsöt teremjen. Soha nem magának, hanem egyházának, híveinek. Szellemiekben egyre gazdagabbá válva az anyagiakkal nem sokat törődött. Végrendelete, amelyet két nappal halála előtt fogalmazott, megható módon tükrözi puritán egyéniségét: „midőn e sorokat írom, oly kevés pénzem van, hogy alig lesz elég temetési költségeim fedezésére. A püspökök bocsássanak meg, hogy nem hagyhatok reájuk semmit, de akinek nincs, az nem adhat".[27]

Művei képezik gazdag hagyatékát.

23 Gácser József: Telegdi Miklós nyelve. Különös tekintettel a mondattanra. Budapest, 1905.
24 Tóth István… i.m. 1979.
25 A művet az 1580-iki kiadás után közrebocsátotta Rupp Kornél a Régi Magyar Könyvtár 12. darabjaként Budapest, 1898. Ezt a szöveget használtuk.
26 Rupp… i.m. 1898. 122. p. A szöveget, az író nyelvi sajátosságait megőrizve, a mai nyelvszokáshoz igazítottuk.
27 Fényi András, i.m., 15.

BORSY JUDIT

# A PÉCSVÁRADI NAGYBOLDOGASSZONY TEMPLOM ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE (1757–1848)

A katolikus templomok építése a 18. század fontos problémája volt. A török időkben elpusztult templomok újjáépítése, illetve a lakosság számának növekedése miatt szűkké vált templomok bővítése egyaránt nagy anyagi áldozatot kívánt. Lényeges kérdés volt, hogy a földesúr vagy a község lakosai fedezték-e a költségeket.

Baranya és Tolna megyében a 18. században a szerzetesrendek, apátok mint földesurak egy-két nagyobb templomot építettek a saját költségükön, általában a nagyobb helyeken, uradalmi központokban. A szekszárdi apátok közül Mérei Mihály 1711-ben Grábócon, Trautson János József 1726-ban Szekszárdon, 1747-ben Agárdon, majd Mözsben épített templomot. Mednyánszky László apát 1725-ben Földváron a Szent Ilona templomot emelte, a bátaszékit pedig Jányi Jakab kezdte el, és Kollonics kardinális fejezte be. 1741-ben a bátai Szent Mihály templomot ugyancsak ő építette. A pozsonyi klarisszák 1747-ben a vajszlói templomot, a pálosok 1757-ben a pécsi Lyceum templomot, és 1769-ben a mágocsi templomot építették.

Pécsvárad földesura 1739 és 1779 között gróf Hugo Carolus Franciscus ab Eltz Kempenich (1701–1779). A török uralom után a bencés szerzetesek nem települtek vissza Pécsváradra, az apátsági birtokot adományként kapta Eltz gróf, 1739-ben.[1] A pécsváradi apátság különlegessége, hogy mint exempt birtok 1775-ig nem a pécsi püspökséghez, hanem az esztergomi érsekség fennhatósága alá tartozott. Ez azt jelentette, hogy az apátság területén nem a pécsi püspök, hanem az apát szedte a dézsmát.[2] Ez vonatkozott a Baranya és Tolna megyében lévő összes bencés apátságra is.[3]

Az apátság mindhárom (pécsváradi, bozsoki, versendi) uradalma bérletbe volt adva. Pejácsevics József 1737–1743-ig, Mitterpacher Ignác 1744–1749-ig, Gromon Illés pedig 1756-ig bérelte az uradalmat. Talán a pécsváradiak 1753-ban írt panaszlevelének is köze volt, ahhoz, hogy 1756-ban Eltz apát a bérleti rendszer helyett saját kezelésébe vette az apátsági uradalmat. Payer József pécsváradi plébános 1756-ban jelentette a pécsi püspöknek, hogy az új évtől a pécsváradi uradalmakat Helm Frigyes Lipót, Eltz apát teljhatalmú megbízottja fogja irányítani.[4]

[1] Németh Béla a Királyi könyvekből készített jegyzetei alapján Zinzendorf Fülöp 1735-ben lemondott, őt Ernesto de Harrach salzburgi kanonok követte, majd az ő lemondása után kapta meg kinevezését Eltz de Kempenich. BML XV. 6. Németh Béla jegyzetei. – Galambos Ferenc tanulmánya szerint „Sinzendorf gróf 1732-ben történt wroczlaw-i hercegérseki kinevezését követően feladta győri és pécsváradi tisztségeit. Őt gróf Hugo Franz Karl von Eltz követte az apáti székben." 1728-tól volt mainzi kanonok. Galambos Ferenc: Hugo Franz Karl von Eltz pécsváradi apát (1701–1779) = Pécsvárad. Füzes Miklós (szerk.). Pécsvárad, 2001. 301–305. p.

[2] A Helytartótanácsi rendelet kelt Pozsony, 1776. szeptember 12. BML IV. 1. b. II. 1776/99. l. még Borovi József: Az esztergomi érseki egyházmegye felosztása. Budapest, 2000. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. 126–127. p., 184–185. p.

[3] A Tolna megyében lévő szekszárdi, bátaszéki, bátai és földvári apátsági uradalmak.

[4] PPL 71/1756.

Róm kath. templom. Pécsvárad

Helm Lipót már 1757. február 7-én mint keresztszülő szerepel a pécsváradi katolikus anyakönyvben, tehát ténylegesen is Pécsváradra költözött. Minden bizonnyal a várban lakott, melyről az 1754. évi érseki látogatás jegyzőkönyve azt írta, hogy Zinzendorf kardinális, pécsváradi apát kényelmes lakássá alakította. Itt laktak mintegy kétszáz évig a későbbi pécsváradi közalapítványi kerület vezetői is. Helm Lipót apátsági teljhatalmú megbízottként több mint húsz évig vezette a három uradalmat. Az uradalmak közvetlen irányítása – a bérlők esetenként felelőtlen gazdálkodása, zsarnokoskodása helyett – jótékony hatással volt a községek fejlődésére is. Az uradalom területén számos gazdasági épületet húztak fel, ekkor kötöttek a lakosokkal olyan kedvező úrbéri szerződést, melyben az apátsági uradalom, Rúzsás Lajos szavaival élve „a robotot egyenesen áron alul számítva csalogatta a jobbágyokat" annak megváltására.[5] Eltz apátnak gondja volt a birtokai területén élő emberek hitéletének biztosítására is. 1757 és 1775 között három plébánia templom (Pécsvárad, 1757–1767, Bozsok, 1768–1773, Szebény, 1771–1775) épült fel az apát költségén, ezen kívül több kisebb templomépítésnél nyújtott hathatós támogatást.

A földesúr jogai közé tartozott ugyanis a kegyúri jog, mely egyben kötelességet is jelentett. A kegyúr legjelentősebb joga a plébános jelölése, vagy az új templom helyének megválasztása volt. E joggal járó kötelessége volt a kegyúri személyzet (plébános, káplán, harangozó, tanító stb.) járandóságának részleges biztosítása, (ami leggyakrabban a tűzifát és a bort jelentette) valamint a kegyúri épületek karbantartása, esetleg építése, vagy az építkezés támogatása.

Eltz apát 1779. június 27-én bekövetkezett halálával a pécsváradi apátság megüresedett, és amint a többi Baranya és Tolna megyében lévő bencés apátságban, itt sem töltötték be az elhunyt apát helyét. Kamarai kezelésbe vették a javadalmakat, majd az uralkodó a többi, ténylegesen feloszlatott szerzetesrenddel együtt a különböző alapoknak adományozta. Az egyetemi, a tanulmányi, a vallás alapot és a Teréziánumot összefoglalóan közalapítványnak nevezték. A pécsváradi uradalom az egyetemi alap tulajdona lett. Az uradalmakat területi alapon kerületekbe osztották, kezelőjük 1848-ig a Helytartótanács volt. A pécsváradi kerületbe három megye nyolc, illetve kilenc uradalma tartozott, az uradalmak tulajdonosai között pedig mindegyik alapot megtaláljuk.

A közalapítványnak a kegyúri jog súlyos terhet jelentett. A nagy területen elszórt, egykori szerzetesrendi birtokokon a jövedelemhez képest aránytalanul sok volt a kegyúri épület. Az építkezések, javítások tervezett költségét a Helytartótanácshoz kellett beterjeszteni, ahol ellenőrizték, és kijavították a terveket. A nagyobb javítási munkák költségéről árlejtést tartottak, és ilyen alkalmakkor elég szép megtakarításra tehettek szert. A gyors ügyintézés kétségtelenül nem tartozott az erények közé, egy-egy építkezés költségének a jóváhagyása több évig is eltarthatott. A közalapítványi uradalmak templom építései kapcsán a Helytartótanács nem győzte felhívni a fi-

[5] Nem helytálló Ruzsás Lajos megállapítása, hogy „tanulmányi alap" uradalmának nevezi a pécsváradi uradalmat 1773 és 1780 között, hiszen 1779-ig, az apát haláláig, egyértelműen apátsági uradalom volt, de ezután is Helm teljhatalmú megbízott igazgatta az apátsági uradalmat, akkor is, ha 1779. augusztus 1-vel a jövedelmet a Budai Királyi Egyetem élvezte = Rúzsás Lajos: A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711–1848. Budapest, 1964. 79. p.

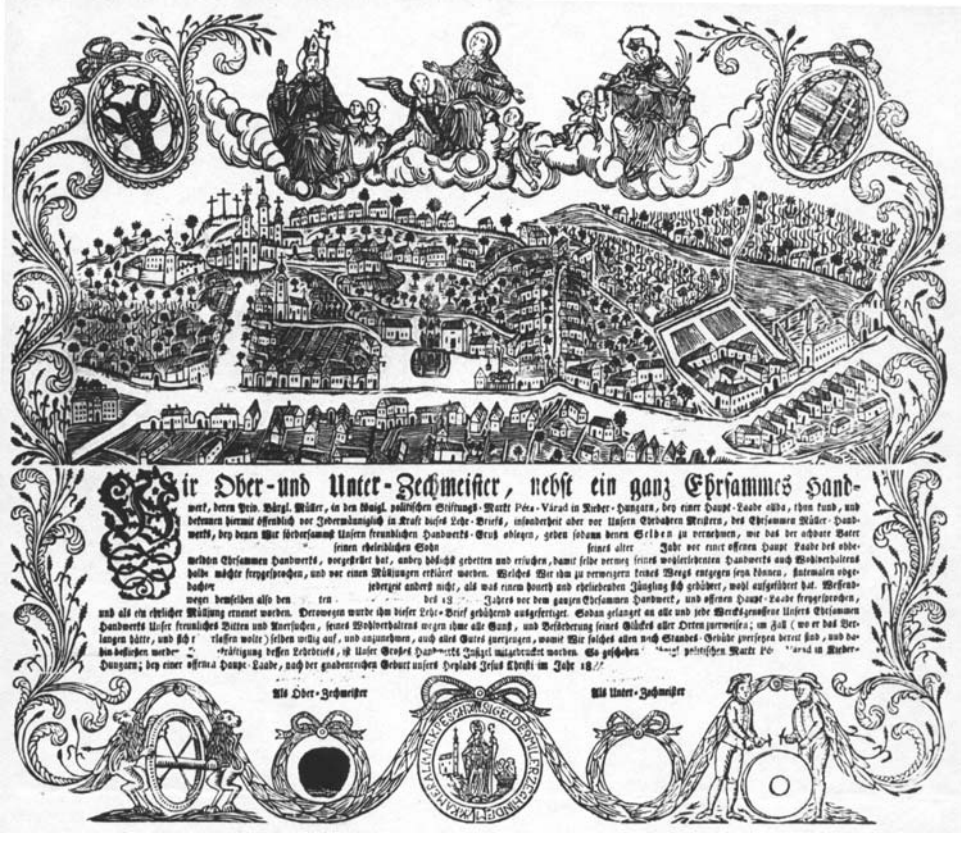


*Pécsvárad az 1821-ben kiadott molnár-céhlevélen. BML*

gyelmet a legnagyobb mértékletességre és takarékosságra. Mégis, a dolog természetéből adódóan több „luxus”-nak minősített kiadás is felvetődött, amit részben mégis támogatott a Helytartótanács. Az oltárok festése, aranyozása, a szószék, karzat fájának festése, a kegytárgyak, miseedények beszerzése nem volt olcsó dolog.

Eltz pécsváradi apátsága alatt a pécsváradi uradalomban épült plébánia templomok közül kétségtelenül a pécsváradi a legjelentősebb.

A pécsváradi Nagyboldogasszony templom történetének forrásai különleges helyzetéből adódóan több levéltárban találhatóak. Az Esztergomi Prímási Levéltárban (EPL), a Pécsi Püspöki Levéltárban (PPL) és a Baranya Megyei Levéltárban (BML). Ugyanakkor ennek köszönhető, hogy a tulajdonosváltás idején, az átszervezésekkor viszonylag több leírás is készült egymás utáni években:[6]

[6] A pécsváradi plébánián őrzött 1783, 1802, 1810. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvekről készült magyar nyelvű jegyzeteket Gállos Ferenc készítette, és Gállos Orsolya szívességéből használtam fel. A többi latin nyelvű iratot Borsy Judit fordította.

1732. szeptember-október és 1733. január, Eszterházy érsek látogatása (EPL L.27.)

1733. szeptember 10. Vármegyei plébánia összeírás (BML IV.1.j.1.2.)

1754. Gróf Csáky Miklós érsek látogatása (EPL L.37.)

1755. szeptember, vármegyei plébánia összeírás (BML IV. 1. b. II. 1753/68.)

1761. évi látogatás (EPL L.69.)

1776. október 2. Püspöki összeírás (PPL, BML II. 1776/99.)

1777. július 30. Vármegyei plébánia összeírás (BML IV. 1. b. II.1777/59.)

1779. Püspöki összeírás az apát halála után, 1777. évi épület összeírás (PPL 73/1779.)

1783. május 17-i Eszterházy Pál látogatása (Pécsváradi plébánia)

1784. Jelentés a plébánia templom állapotáról (PPL 149/1784.)

1785. Plébánia összeírás (PPL N. 22.)

1792. Plébánia összeírás (PPL N. 33.)

1802. március 17. Plébánia jövedelmének összeírása (Pécsváradi plébánia, PPL 54. köt.)

1810. május 16. Király József látogatása (Pécsváradi plébánia)

1829. július 21–23. Szepesy Ignác látogatása (Pécsváradi plébánia, PPL 532/1829.)

1832. december 15. Majer János plébános halálakor felvett plébánia leltár (PPL 756/1833.)

1787–1945 A Pécsváradi Közalapítványi Uradalom iratai, országosan egyedülálló forrás (BML XI. 605.)

Pécsváradon új templom építésének szükségességét indokolta, hogy a meglévő Szent Adalbert templomot már 1732-ben is kicsinek, „nem nagy befogadóképességűnek" találták.[7] A katolikus lakosság növekedésével a templom egyre szűkebb lett. 1753-ban Pécsvárad lakosai 9 pontban gyűjtötték össze a földesúr, Eltz apát úr elleni panaszukat. Az első helyen a templomuk kicsinységét panaszolták, kérvén egy nagyobb templom felépítését. Talán ennek a hatására utasította a Helytartótanács Baranya vármegyét 1753. október 8-án, hogy készítse el a pécsváradi uradalomhoz tartozó templomok, plébániák összeírását, különös tekintettel arra, hogy melyek szorulnak bővítésre, javításra, esetleg hol lenne szükség újat építeni. 1755. április 28-án megsürgette a kimutatás elkészítését. Baranya vármegye 1755. június 10-i közgyűlésén hirdették ki a fenti helytartótanácsi leiratot, majd végre szeptemberben elkészült a pécsváradi exempt apátság községei templomainak összeírása. A Szent Adalbert templomról a megyei összeíró megállapította, hogy erős anyagból készült, kicsiny és a nép számára elégtelen. 1754-ben gróf Csáky Miklós érsek is végiglátogatta az érsekségéhez tartozó exempt területeket. A pécsváradi Szent Adalbert templomról elismerték, hogy jó anyagból készült, de a templom befogadóképessége a hívek számához képest elégtelen.[8]

[7] EPL L. 27. 1732.

[8] EPL L. 37. 1754. BML IV. 1. b. II. 68/1753.

*A patikaalapító Herry József hagyatékában fennmaradt tusrajz az 1860-as évekből. Aulenbacher Nékám Krisztina tulajdona.*

A Szent Adalbert templom kicsinységén kívül is sok probléma adódott. 1733-ban a téglapadozatát javították. 1754-ben a templom tetejét romosnak minősítették. Az 1755 szeptemberében a szolgabíró által készült vármegyei összeírás bizonysága szerint a templom tetejét mintegy 9 éve fedték be zsindellyel, a fatorony romos volt. 1761-ben a fafödém volt hibás.

Eltz apát jelentős vagyonnal rendelkezett, évi átlag jövedelme 75 000 forintot tett ki.[9] A tetemes költséggel járó templomépítésekre tehát nemcsak szándéka, hanem fedezete is volt. Az őt földesúrként megillető robotot is az építkezésre fordíthatta, mivel Pécsváradon nem volt majorság, ahol a robotot felhasználták volna.

1777-ben a versendi lakosok a vármegyénél panaszt tettek, mondván, hogy az építkezéshez pénzzel és munkával is hozzá kellett járulniuk. „Vegyük Tekintetes Nemes Vármegye elsőben is Pécsváradi Templomot, mink szegény cotribuensek pénzül vettük a köveket, annak fölépítésére, mert csak ránk vetették, annyi Eöly [öl] köveket fogtak adni, nem csak mi reánk, hanem egész uraságra szerszámunk nem lévén, az uraság nem adott, mindhogy az executiótul féltünk, imitt-amott fölkértük a pénzt, és megvettük a köveket."[10] A szolgabírói vizsgálat szerint az építkezésen robotot teljesítettek, igaz, a szakmunkák fejlődése, a mesterek szakosodása miatt a földesúri robot helyett némely munkát pénzzel kellett megváltani, és ezeket a mestereket, pl. az ácsot ki kellett fizetniük. Talán csak az volt jogos panasz a versendiek részéről, hogy nem volt megfelelő szerszámuk. A pécsváradi templom kapcsán a Helytartótanács is állást foglalt, miszerint a községeknek jogosan kell kézi és igás munkájukkal hozzájárulni a templomuk építéséhez, akkor is, ha az a földesúr költségén készül.

9 Galambos… i.m. 2001. 302. p.

10 Az 1777. augusztus 26-i közgyűlésen tárgyalták a versendiek panaszát, majd a szolgabíró vizsgálata szerint válaszoltak. 1777. november 13-i 5967. sz. nyomán 1778. január 10-i közgyűlésen ismét tárgyalták azt. BML IV. 1. b. II. 59/1777. Borsy Judit: Pécsvárad története 1686 és 1848 között = Pécsvárad… i.m. 2001. 280. p.

Az új templom építésének a kezdetét az 1757-es évre teszik. Az eddig fellelt források közül ez az évszám az 1783. évi és az 1829. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvekben szerepelt. Brüsztle József alapvető forrásként használt könyvében ugyancsak az 1757-es évet tekinti a kezdésnek.[11] Az Esztergomban őrzött, 1761-es egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint azonban a pécsváradi apát 1759-ben kezdte el építeni az új templomot.

Ez utóbbi (eddig a szakirodalomban nem ismert) forrás az egyetlen, amely az építkezés idején készült, és így ennek menetéről is tudósít. 1761-ben a templom boltozata, cseréptetője már elkészült, de még nem volt bevakolva, és a falazott torony sem volt még befedve.[12] A templom mérete: 22x10x10 öl. Azt is megjegyezték, hogy ekkor még nem dőlt el, hogy plébánia, vagy apátsági templom lesz-e. Szerencse, hogy plébániatemplom lett, és így az apát halála után, az uradalom kamarai kezelésbe vételekor nem jutott a többi feloszlatott szerzetesrend templomának méltatlan sorsára. A pálosok pécsi templomában (a mai Lyceum templomban) pl. több évtizeden keresztül gabonát, a földvári ferences templomban dohányt tároltak.[13]

A pécsváradi plébánia templom 1767-ben készült el és Szűz Mária Mennybevitele tiszteletére Christovich Imre csanádi püspök, 1767-től pécsi nagyprépost szentelte fel.[14] Az elkészült templomról az első említés az 1776. október 2-án készített összeírásban található, mely az esztergomi érsekségtől a pécsi püspökséghez való csatoláskor készült. Eszerint a templom építését 1767-ben fejezték be, jó anyagból, cseréptetővel. Az egész templom Eltz apát földesúr költségén készült, elegáns, és könnyen kiérdemli a fejedelmi jelzőt.

A templom állapotáról, illetve felszereltségéről a pécsi püspöknek 1777-ben írt jelentésből kiderül, hogy: „Az apátsági uradalom központjában a templom nemrég épült, az apát emelte, nagy és erős. Azonban két repedés látszik a boltozaton, ám ez sem a szépségét, sem erősségét nem befolyásolja az épületnek, és egyszerű meszeléssel eltüntethető."[15]

A jelentéktelen repedések két év múlva az 1779-ben a püspökség által készített összeírás szerint „nagyobb, erős hasadékok"-ká váltak a kórus felett, és egy kisebb a sekrestye ajtajánál is megjelent. Ezeket földrengéssel indokolták, és a nagyobb veszély elkerülésére szakértő vizsgálatát tartották szükségesnek.[16]

A templom javítása az 1783. évi pécsváradi plébánián őrzött egyházlátogatás szerint már nagyon időszerű lett volna: „Az épület szilárd, mégis egyes nagyobb hasadások vannak a falában, főleg a kórus mennyezetén, mely felett a torony emelkedik, és hatalmas, de gyengén elkészített ablakait is megrongálták a szelek. A sokévi károsodás javításokat tesz szükségessé, és már végeztek volna javításo-

11 Brüsztle, Josephus: Recensio Universi Cleri Dioecesis Quinque-Ecclesiensis. IV. köt. Pécs, 1880. 174. p.

12 1761. évi Egyházlátogatási jegyzőkönyv EPL L. 69.

13 BML XI. 605. a. 1. Pécsváradi Közalapítványi Uradalom iratai. Főtiszti iratok 1794-1808.

14 „Nagyboldogasszony, a Lányi-kódex szerint parasztul, továbbá egyes vidékeken még ma is Nagyasszony: Mária mennybemenetelének, aggályoskodó szabatossággal: mennybevételének, egyben az ország Mária oltalmába ajánlásának ünnepe, a legkedvesebb hazai patrociniumok egyike." = Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium. II. kötet. Szent István Társulat, Budapest, 1977. 172. p.

15 1777. évi jelentés PPL 73/1779.

16 1779. évi összeírás PPL 73/1779.

kat, ha a vezetés gyakori változása ezt nem akadályozta volna."[17] Az 1784-ben készült plébánia-összeírásban a repedésekről nem esett szó. „Erős anyagból épült, és úgy tágassága, amint elegáns oltárai, és más díszítései bőségesek és megfelelőek."[18] 1810-ben a javítások elvégzését már igen sürgetőnek tartották. „A templom javításra szorul, kívül és belül repedések vannak a falakon, úgyhogy félő, hogy a lehulló vakolat agyonüt valakit."[19]

1815-ben felsőbb utasításra elkészítették a közalapítványi uradalmak összes épületének részletes leírását. Eszerint az egyik ajtó, a toronyba és kórusra vezető kőlépcső, valamint a jobb oldalon lévő szószék szorult javításra.[20]

A javítás azonban tovább váratott magára, és 1822 februárban a tiszttartó jelentése szerint a toronyba vezető lépcső már életveszélyessé vált. További két év telt el, és a lépcső még mindig nem készült el. Hegedüs János, pécsváradi tiszttartó, ki mint római katolikus, helybéli családos ember nyilvánvalóan maga is érintett volt a templom állapotában, 1824-ben szomorúan számolt be az elmúlt két év történetéről. Az 1822. áprilisban elkészült költségvetést a Helytartótanács 1823 júniusában hagyta jóvá, a főtiszt javaslatára azzal, hogy a hibás kőlépcsőket tölgyfával pótolják. 1823. szeptemberben összeírták a munkához szükséges fát az uradalmi erdőből, 1824. márciusban a mész megoltva, a fa már legyalulva készen állt az új lépcsőhöz. A húsvét előtti és alatti szertartások miatt azonban a munkát ismét elhalasztották. Április végén végre megérkezett Fichtner János építész, hogy május elején hozzáfogjon a munkához, mikor kiderült, hogy a költségvetésben nem szerepelt a csiga és a kötél beszerzése, ami miatt a javítást újból el kellett halasztani.[21]

A későbbiekben valamivel egyszerűbb volt, hogy a kisebb munkák kiadásait a Helytartótanácsnál utólag is el lehetett számolni.[22]

A magaslaton álló templom elhelyezkedése miatt a legtöbb probléma az ablakokkal volt. Már 1779-ben megemlítették, hogy az ablakokban az erős szél minden évben kárt okoz. Azt is felvetették, hogy a toronyba is kellene ablakot tenni, ami a beeső hótól és esőtől megvédené, és különösen, ahol a harangok vannak, hasznos lenne zsalut is készíteni. 1821-ben a decemberi szél miatt 112 Ft-ot költöttek az ablakjavításra, ebből Travers Mihály üveges számlája 57 Ft volt.[23] 1829-ben az ablakok beázása miatt meszelni is kellett, az üveges számla ekkor 31 Ft-ot tett ki.[24] Bár a tíz nagyobb és hat kisebb ablak közül öt ráccsal is el volt látva, az erős szélfújás miatt mégis minden évben kárt szenvedtek.

Az 1779-ben tervbe vett zsaluk készítésének szükségessége 1832-ben vetődött fel újra. Bár a zsalu a harangokat a beeső hótól, esőtől megvédené, a főtisztnek

17 1783. évi Canonica visitatio Gállos Ferenc jegyzetei a Pécsváradi plébánia irataiból.
18 PPL 149/1784.
19 1810. évi Canonica visitatio Gállos Ferenc jegyzetei a Pécsváradi plébánia irataiból.
20 BML XI. 605. a. 48/156.
21 BML XI. 605. a. 2. 27A/25, 27, 69.
22 1848-ban a sekrestye ajtó kitört faragott kő ajtószár és lépcső javítására 5 Ft-ot fizetett Horváth Ferenc plébános. Pesti kőfaragónak anyagért 3, Prausch Márton pécsváradi kőfaragónak 2 Ft-ot. BML XI. 605. a. 2. 27B/168.
23 BML XI. 605. a. 2. 27A/24, 32, 38.
24 BML XI. 605. a. 2. 27A/162.

mégis aggályai voltak. Attól félt, hogy a gondatlanságból nyitva maradt ablaktáblák még nagyobb kárt okoznának a templom épületében. A Helytartótanács szerencsére elismerte a zsaluk hasznosságát, és az ablakok zöld zsalukkal való befedésére 520 Ft-ot hagyott jóvá a költségvetésben szereplő 575 Ft helyett. Ennek az összegnek azonban a harangok javítását is fedeznie kellett. A pénz kiutalása 1832. december 28-án megtörtént, a zsaluk 1837-ben elkészültek.[25] Rupert János kőműves számlája 9 Ft, Höhn Ferenc asztalosé 127 Ft 48 kr, Selinger György lakatosé 62 Ft 6 kr, Till János bádogosé 5 Ft 51 kr és Travers üvegesé 111 Ft 15 kr volt, így a munkák összesen 316 Ft-ba kerültek.[26] 1838-ban a templomra nyolc új ablak készült.[27]

1844-ben további új zsalukat készítettek, hiszen amint írták, a templom a szélnek minden oldalról ki volt téve. Bajer József üveges mester 43 Ft-ért javította meg az ablakokat.[28]

A pécsváradi templomtorony tetejének befedése 1834-ben sürgetővé vált. 1833 decemberében az erős szél leszakított egy darabot a tetőből, majd egy hét múlva egy még nagyobb darab hullott le. A főtiszt a deszkával fedett torony borítását pléhvel (latinul lamina) javasolta.[29] A Helytartótanács a felterjesztett költségvetést azzal hagyta jóvá, hogy a munkákat bocsássák árlejtésre, és a régi bontott anyagot is próbálják meg értékesíteni, csökkentve a kiadásokat. Az árlejtést 1834. június 16-ára tűzték ki, a hirdetést májusban Baranya, Tolna megyében köröztették, Pécsváradon kívül Bonyhád, Mohács és környéke, a szekszárdi uradalom községei, Bóly és Pécs város mesterei között. Az árlejtés eredményeként a Helytartótanács által jóváhagyott 1672 Ft helyett 1620 Ft-ért vállalta el a munkát Fichtner János. (A június 27-én, késve érkezett, Till János bádogos mester 1300 Ft-os ajánlatát irattárba tették.) 1834. októberben az építész pótlólag kért még 28 Ft-ot, mivel időközben két nagyobb ívre és egy oszlopra is szükség volt. A főtiszt Eisenhut György Baranya megyei földmérőt hívta szakértői vizsgálatra, mivel 31 ölx4 öl 2 lábx10 coll bádoggal több lett feldolgozva, a torony dőlésfoka 45,4 fok lett, 26,3 fok helyett.[30] Újabb szakértő Viettinghoff Frigyes pécsi matematika tanár megállapította, hogy tévesen számoltak a 26 fokkal, mert valójában 45 fokosra kell készíteni. Ennek a többletköltségét a főtiszt október 20-án sürgősen kérte a Helytartótanácstól, hiszen az idő már téliesre fordult, és a nagyobb kártól meg kellett védeni a templomot. A 28 Ft-ot a Helytartótanács november 24-én hagyta jóvá, a pénz december 24-én érkezett meg a főtiszti hivatalba.

1837-ben a torony siralmas állapotáról számoltak be, melyet már két éve meg kellett volna javítani.[31]

1837. június 15-én árlejtésre bocsátották a költségvetést, majd a négy mesterrel megkötötték az építési szerződést. A kőművesmunkákra Piatsek Antal pécsi,

[25] BML XI. 605. a. 2. 27A/210, 213, 218.
[26] BML XI. 605. a. 2. 27A/326.
[27] BML XI. 605. a. 2. 27B/12.
[28] BML XI. 605. a. 2. 27B/92.
[29] BML XI. 605. a. 2. 27A/246, 247, 256, 261.
[30] BML XI. 605. a. 2. 27A/274, 279.
[31] BML XI. 605. a. 2. 27A/326.

Ruppert János és Fichtner János pécsváradi építészek pályáztak. Összesen 763 Ft-ért (kőművesmunka 897 Ft 29 kr-os díja helyett 580 Ft-ért, tetőfedés 260 Ft helyett 135, ácsmunka 50 Ft 30 kr helyett 48 Ft-ért) vállalta el az építési munkákat Fichtner János, Rupert Kristóf asztalosmester 960 Ft-ért (1030 helyett), Szelinger György lakatos mester 420 Ft-ért (444 helyett) Travers Pál üvegesmester 251 Ft-ért (256 helyett).[32] A szerződést igen hamar, két hét múlva, 1837. június 27-én már jóváhagyta a Helytartótanács.[33]

1847-ben ismét a torony teteje szorult javításra, mely a szél káros hatása miatt megrongálódott. Fichtner János építész munkadíja 10 Ft 48 kr volt, az építőanyagot (975 lapos, 9 vájt cserepet és 8 pozsonyi mérő oltatlan meszet) az uradalom adta.[34]

Az 1777. július 26-án készült jelentésből kiderül, hogy az apát teljhatalmú megbízottja, Helm Lipót által a templom tornyába órát ígért a pécsváradi lakosoknak. 1779-ben megállapították, hogy az óra még nem készült el, de ebben a népes városban nyilvánvalóan szükséges lenne. A tennivalók, javítanivalók jegyzékébe így bekerült az óra készíttetése, 500 forintos költséggel.

1795-ben a pécsváradiak a Helytartótanácstól kérték a még mindig hiányzó toronyórát, melynek a költségét ekkor csak 200 Ft-ra becsülték. Sajnos a Helytartótanács nem tartotta szükségesnek az elhunyt apát ígéretének teljesítését, és a kérést elutasította, mondván, hogy ez a kiadás csupán a lakosság kényelmét szolgálná.[35]

[32] BML XI. 605. a. 2. 27A/332.
[33] BML XI. 605. a. 2. 27A/333.
[34] BML. XI. 605. a. 2. 27B/143.
[35] BML XI. 605. a. 1. 674/1795/96.

Az 1810. évi egyházlátogatás szerint a toronyórát a hívek saját költségükön elkészíttették: „A toronyban van toronyóra, melyet a közösség állított fel, és gondoz."[36]

Az új templom tornyában a három harang közül 1776-ban a legkisebb törött volt. 1783-ban nincs utalás a repedésre, csak hogy mindhárom harangot az apát adta. Az 1810. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvben az uradalomtól származó három nagyobb harang mellett még kettőt említenek, és hogy az egyiket Szt. Adalbert tiszteletére szentelték. 1829-ben a szeplőtelen fogantatás tiszteletére 1766-ban öntött (350 font) harangon kívül, két újabban szentelt harangról írt az egyházlátogatási jegyzőkönyv. Az egyiket 1805-ben, a 800 éves évfordulóra öntötték, és Pethő József szentelte fel Szűz Mária tiszteletére. A másikat (218 font) 1819-ben öntötték, és Király József püspök Szent József tiszteletére szentelte.

1832. júniusban a pécsváradi plébános a templom tornyában lévő harang veszélyes állapotát panaszolta az uradalomnak, és kérte a leomlással fenyegető harang javítását, esetleg új állítását.[37] 1835. szeptember 7-én a pécsváradi plébános az uradalom tiszttartói hivatalához fordult, mivel az 1766-ban öntött, 350 font súlyú harang eltörött. A község a költségekhez semmiképp sem akart hozzájárulni, mondván, hogy ezt az uradalom készíttette, így a javítás is az uradalmat terheli.

A tiszttartói hivatal Weinbert Péter pécsi harangöntőt ajánlotta, aki hat hét alatt ígérte a harang elkészítését.[38] A harangöntést fontonként 48 krajcárért vállalta, a Helytartótanács szerint pesti harangöntők ezt 39 krajcárért is megcsinálnák. Weinbert Péter válasza szerint azonban a szükséges anyagokat magasabb áron, messzebbről tudja csak beszerezni, így, saját kára nélkül semmiképp sem engedhet ebből az árból.[39]

A templombelsőről, berendezéséről szintén tájékoztatnak az egyházlátogatások. 1829-ben a templom belső fala fehérre volt meszelve, a padló kőlappal volt borítva. Az elegáns kóruson a kőlapon kívül deszkaborítás volt.

A három oltár, oltárkép már 1776-ban elkészült, a főoltár Szűz Mária mennybevitelét ábrázolja, akinek a templom is szentelve lett. Az evangélium oldalán lévő oltárt Szent Kereszt tiszteletére állították, a szentírásnál lévő Szent Adalbert püspököt ábrázolja. A főoltár mindkét oldalától, a szentély felett, a templom többi részével boltozatot alkot. A szentély a keleti és a nyugati részétől az imaház felé díszítve van.

A márvány keresztelőkút csak 1779-ben, a templom befejezése után 12 évvel készült el, addig a régi templom kőből készült keresztelőkútját használták. A vörös márványból készült kút az 1829. évi jegyzőkönyv szerint színes, szépen díszített fafedővel illendően van befedve.

A templom berendezéséről szintén az 1829. évi jegyzőkönyv ír bővebben. A szószék fából készült, kényelmes feljárattal. A gyóntatószékek három ajtóval és rostéllyal vannak ellátva, egy a szentélyben, kettő a templomban. A tölgyfából készült padok négy részre osztva vannak elhelyezve, melyeknél az elsőkben öt, a hátsókban hat pad található. Ezenkívül van még két színes pad puhafából. 1833-ban 26 különböző padot említettek, a kóruson lévő 4 padon kívül.

[36] 1810. évi Egyházlátogatási jegyzőkönyv Gállos Ferenc jegyzetei a Pécsváradi plébánia irataiból.
[37] BML XI. 605. a. 2. 27A/213, 210.
[38] BML XI. 605. a. 2. 27A/311.
[39] BML XI. 605. a. 2. 27A/316.

A pécsváradi templom orgonájáról az első említés az 1777. júliusi vármegyei összeírásban szerepel. 1779-ben az új orgona karbantartására hívták fel a figyelmet. (Az orgonán kívül csak két régi trombita volt a templomban.) 1783-ban a 12 változatú orgonát jónak ítélték. 1828 júniusában Hengl Ferenc tanító és orgonista a pécsváradi főtiszthez fordult. Tudomása szerint 1810 óta nem javították az orgonát, így már időszerű lenne a felújítása. Ezt Majer János plébános is igazolta. A Helytartótanács 300 Ft-ot engedélyezett a költségekre. 1829 márciusában a főtiszt a plébános újabb kérvényét továbbította a Helytartótanácshoz, ebben a miseruhák csináltatásának költségét összekapcsolta az orgonajavítással. Az orgonajavításra kapott 300 Ft, és a miseruhák költségvetés szerinti 1355 Ft-ja összesen 1655 Ft-t tett ki, és ebből a plébánia kasszában csak 566 Ft 12 kr volt, így, hiányzott 1088 Ft 48 kr.[40] Az 1829. évi egyházlátogatás szerint a 15 változatú orgona pedállal rendelkezett.

1834-ben, amikor a templom felújításának költségvetését árlejtésre bocsátották, az engedélyezett 3258 Ft-ot 2942 Ft-ra csökkentették. A fennmaradó 316 Ft terhére kérte az uradalom a Helytartótanácsot, hogy a templom orgonáját is rendbe hozhassák. Az orgona javítására Czárda József bajai és Focht József pécsi orgonaépítő mesterektől kértek költségvetést, mindketten 400 Ft-ért ajánlották a javítás elvégzését. Szóba jött egy mágocsi asztalosmester is, aki már több közalapítványi orgonát javított. Végül 1837 júniusában kötötték meg a szerződést Focht József pécsi orgonaépítővel.

1783-ban három szekrényt említettek a sekrestyében, ezek azonosak lehetnek az 1833-ban leírt két nagyobb és egy kisebb színes puhafa szekrénnyel. Ami a felszerelési- és kegytárgyakat illeti, az elkészült templomba újak beszerzése helyett a régi templomból vittek át több tárgyat, melyek közül némelyik már agyonhasznált volt. Kivételszámba megy az 1783-ban említett, apát úrtól származó adomány, egy „porticulum St. Crucis", 1755-ből.

1779-ben két kicsi és egy nagy zászló volt a templomban, nyers fából és egyszerű anyagból. Az egyik baldahinos, de már mind elhasznált, nagy figyelmet nem érdemeltek. 1783-ban a baldachint igen elnyűttnek minősítették, 1833-ban viszont a 13 különféle zászlón kívül egy selyem baldachint is leltárba vettek.

A pécsváradi plébánián lévő miseruhákról 1829-ben a városi bíró és az esküdtek igazolást adtak, miszerint a kilencből csak egy használható, a többi rongyos.[41] Ez érthető, hiszen az új templomba a régiből vitték át a miseruhákat, és már 1779-ben a többsége elnyűtt volt. Az új miseruhák költsége Obadovich József benyújtott költségvetése szerint 1355 Ft lett volna, de ebből csak 566 Ft-ot kapott a plébánia.[42]

Az 1832. évi plébánialeltár szerint készültek új miseruhák is. A tíz különböző színű régi miseruha (casula) mellett szerepelt a leltárban egy új selyempalást (pluviale) arany rojttal és három új selyem miseruha (casula) selyem rojttal.[43]

40 BML XI. 605. a. 2. 8A/52.

41 Az 1783. évi canonica visitatio szerint tíz miseing (alba), egy palást (pluviale) volt. Gállos Ferenc jegyzetei a Pécsváradi plébánia irataiból.

42 BML XI. 605. a. 2. 8A/55.

43 PPL 756/1833.

BOROS LÁSZLÓ

# A PÉCSVÁRADI TEMPLOM FESTMÉNYEINEK HELYE
## BARANYA 18. SZÁZADI OLTÁRKÉP-FESTÉSZETÉBEN

Pécs és Baranya 18. századi társadalmi, gazdasági és művészeti fejlődésének ütemét a Dunántúl északi területeitől eltérően a török uralom alóli felszabadulás viszonylag késői időpontja határozta meg. A mintaadó bécsi barokk átvételében előnyös helyzetben levő Pozsony és Győr egyházi megrendelői már a 18. század elején a Bécsben tevékenykedő mestereket foglalkoztatták, amikor még Baranyában és Pécsett Gabriele Vecchy és katonasága garázdálkodásaitól szenvedett a megye lakossága.

A barokk művészeti formarend, Bécs és Pozsony közvetítésével, a déli országrész területén első ízben a pécsi székesegyházban jelent meg. A még középkori állapotában álló épület az új stílus, a barokk ízlés meghonosodásában az 1710-es évek második felétől elsőrendű szerepet kapott, amikor Franz Wilhelm Nesselrode püspök barokk szellemű átépítésével teret nyitott a Theatrum sacrum látványát megteremtő dóm hajóiban.

Mint művészeti példát nyújtó központ, a 18. század végéig az egyre gyarapodó felszerelés és berendezés alakváltozatainak gazdag tárházát bemutatva sugározta szét az új stílust, hogy termékenyítőleg hasson a kiterjedtebb környék kismesterei, nem utolsósorban a több más forrásból is táplálkozó rendkívül gazdag vallásos népművészetünk formakincsére.

A barokk baranyai térhódítására egy eddig feltáratlan módozatot is bemutathatnánk, amennyiben az előkelő származású, magas műveltségű Hugo Franz Karl von Eltz (1701–1779) pécsváradi apát közvetlen mecénási tevékenységét vehetnénk figyelembe. Nincs azonban tudomásunk az apát külön Pécsváradra vonatkozó korai művészethonosító közbenjárásáról, vagy hogy 1732 és 1779 között megfordult volna Pécsváradon. 1767-ben, a berendezés és a felszerelés elkészültével, a templom felszentelésén nem volt jelen, s az azt követő időben sem látogatott apátsága területére. Helyette Kristovich Imre, akkori pécsi olvasókanonok, a későbbi csanádi püspök végezte a felszentelési szertartást. Eltz apát ez alkalomra küldte el ajándékát, a felszentelési keresztet, amely azóta is őrzi a bőkezű kegyúr emlékét Pécsváradon.

Az apát szolgálati helye Mainzban volt, ahol érseki-helynöki, valamint számos egyéb tisztsége mellett választófejedelmi helytartói hivatalt is viselt. A Minden-i káptalan kanonokjaként, valamint a többi magas hivatalában is jelentős személyiségként Németországhoz kötődött, ezért a pécsváradi székhelyén való állandó tartózkodás kötelezettsége reá nem vonatkozott. Következésképpen, apáti kinevezése után az általa megálmodott Nagyboldogasszony templomot s berendezését, az építési munkálatokat követően is, csak tervrajzok formájában láthatta. Baranyai birtokainak az apátsághoz tartozó 29 falu gazdasági irányítását, építkezéseit jó-

*Templombelső*

szágigazgatójára bízta, aki e templom építkezésével, berendezésével és felszerelésével járó gondjait is vállalta.

Az általa megbízott építész s a berendezést alkotó mesterek neve csakúgy ismeretlenek, mint az oltárképeket alkotó művészeké. A kísérlet, amely a pécsváradi festményeket készítő mesterek illetőségének minden kétséget kizáró meghatározására irányult, napjainkig eredménytelen maradt.

A főoltár és rokokó faragványos részletei, retabulumának rokájj- és kagylómotívumos keretbe foglalt kvalitásos festménye, a templom kiemelkedő, központi helye és legfőbb látványossága. A főoltárkép témája az Assumptió, vagyis Szűz Mária mennybevitele. E téma az ellenreformációs program és az ennek kapcsán felerősödött ősi Mária-kultuszunk egyik megnyilvánulási formája, amely megváltozott eszmei tartalommal tovább él a 19. század második felén túli évtizedekig. E korszak legjelentősebb hazai alkotása Grigoletti festménye, amely az esztergomi bazilika főoltárán áll.

Szűz Mária mennybevitelét a 18. század számos európai freskóin kívül a táblaképfestészet ismertebb mesterei is témául választották. Közülük Giovanni Francesco Barbieri, Giulio Carpioni, Matthia Preti nevét említhetjük. A téma azo-

*Sebastiano Ricci: Bécs, Karlskirche, főoltárkép*

nosságán túl azonban azok az alkotások, amelyek a formai eszköztár, a drapéria-festés módja és egyéb kompozíciós sajátságok, egyáltalán a festői felfogás és kifejezésmód tekintetében a pécsváradi főoltárképpel kapcsolatba hozhatók, azok a bécsi akadémikus iskolát vagy az ahhoz közelálló stílusirányt képviselik.

Az itáliai származású festők: Passeri, Solimena, Pellegrini, valamint Pittoni, illetve az osztrák mesterek közül Johann Michael Rottmayr heiligenkreutzi (1697), Daniel Gran lilienfeldi (1745), Franz Anton Maulbertsch bázeli (1758), Kremser Schmidt, a texasi Austin múzeumában levő (1773), Johann Lucas Kracker besztercebányai (1775 k.), és Dorffmaister István vajszlói (1787) Assumptióinak szereplői, azok pozícionálása, ismétlődő motívumokként ismerhetők fel az előbbi festők kompozícióiban. Végül, de kiemelt jelentőséggel Sebastiano Ricci bécsi Karlskirchebeli főoltárképét említjük, éspedig azért, mert e festmény és a pécsváradi főoltárkép között az összefüggés szembeötlő. Ugyanis nyilvánvaló, hogy Pécsváradon, a Bécsben, 1734-ben festett kompozíciót látjuk viszont.

Az azonos szerzőség gondolata azonban fel sem merülhet, mert Ricci 33 évvel a pécsváradi templom felszentelése előtt már nem volt az élők sorában. A jelzetlen pécsváradi festmények mindegyikén egy-egy címer, Hugo Franz Karl von Eltz püspöksüveges, szárnyas–sisakos barokk címerpajzsa látható, amelyet egyesek a festő jelzésének véltek. E feltételezést minden kétséget kizáróan, a templom szegmentíves-volutás kapuoromzatán is látható, az építtető mecénásra utaló rokokó kartusba foglalt Eltz-címer cáfolja. A festményeken feltüntetett címerek mindössze a kegyúri adomány tényét támasztják alá, de nem segítenek a mesterkérdés feloldásában.

Nem feltételezhető ugyanis, hogy az 1757 és 1767 között emelt apáti-kegyurasági templom a felszentelés időpontjában a legfőbb berendezési elemek, az oltárok nélkül állott volna. Az 1776. évi egyházlátogatás feljegyzése alapján ismeretes, hogy a templom, idézett szóhasználattal „kivételes szépségű", s ekkor három szép oltáráról is megemlékezik a jegyzőkönyv. Ennek alapján bizonyosnak látszik, hogy 1767-ben a felszentelés előtt a festmények is a helyükre kerültek.

A pécsváradi főoltárkép mesterének stílusjegyek, kompozíciós sajátságok alapján való azonosítása igen nehéz feladat, mert a festményen a mester nem a saját formai repertoárjából szerkesztett konceptjét tehetjük vizsgálat tárgyává, mivel a műben, a bécsi Karlskirche főoltárképének, Ricci kitűnő művének nem teljesen formahű másolatát láthatjuk. A felszentelés ismert évszáma mellett éppen ez a sajátság nyújthat számunkra némi kapaszkodót, ugyanis a részletről-részletre megegyező, fényképszerű másolat esélyt sem adna az alkotó személyének megközelítésére.

A kompozíción alkalmazott arckarakterek, fény-árnyékviszonyok, valamint a drapéria kezelésének módja segíthetnek a stílusvizsgálat alapján végzett személyazonosítás kísérletében. A felszentelés időpontja a pécsi egyházmegye számára dolgozó, Pécsvárad szempontjából esélyes festők körét leszűkíti. Jóllehet, Eltz apát leendő megbízására bizonyosan több német festő is rendelkezésére állott, mégsem hagyható figyelmen kívül, hogy a pécsváradi birtok jószágigazgatója,

*Főoltárkép, Mária mennybevitele*

Mainz város Helm nevű bécsi követének fia, tehát bécsi kötődésű személy volt. Gazdasági szempontból nem lehetett közömbös a választandó mester területi illetékessége. Ezért úgy vélem, hogy kevesebb költséggel járt, ugyanakkor elismertséget, rangot jelentett, hogy a közeli, amúgy Európa-szerte nevezetes művészeti központból, Bécsből választottak festőt az új apátsági templom főoltárképének elkészítésére. Feltevésemet megerősíteni látszik a Bécsből választott minta, amelyet ki ismerhetett volna jobban, mint egy helyi mester, akinek kiváló alkalma nyílott az eredeti kép tanulmányozására, másolására, akár Ricci festményéről készült metszet alapján.

A kép tartalmi részét, a templom titulusával összhangban, nyilvánvalóan maga Eltz apát határozta meg, s a legkézenfekvőbb, mihamarabbi megoldást a Karlskirche főoltárképének másolásában látta. (Kisméretű vázlata a budapesti Szépművészeti Múzeumban.)

A bécsi akadémia stílusát követő festők közül a pécsi egyházmegyében működő, s a pécsváradi főoltárkép színvonalán alkotó mester, Johann Baumgartner (P. Norbert), Michael Alexander Bachmayer bécsi, illetve Dorffmaister István és Schaller István soproni festők vehetők számításba.

Közülük a Pécsváradra szóló megrendelést Dorffmaister nem teljesíthette, mert 1767-ben mennyezet-, fal- és táblaképeket festett a celldömölki apátsági templomban. Schallert, bár művészi színvonala alapján beilleszthető a keresett alkotók sorába, kevéssé ismert volta, de különösen Eltz apát bécsi intézőjével, Helmmel valószínűtlen kapcsolata miatt szintén mellőzhetjük.

Eséllyel szerepelhet még egy bécsi festő, Ignaz Polinger, akiről tudjuk, hogy 1775–76-ban Pécsre festett egy Szűz Mária mennybevitele-témájú képet. Ez az adat időben nem teljesen egyezik meg a pécsváradi templom 1767. évi felszentelési idejével, s számunkra azért is különleges, mert tudomásunk szerint Pécsett ilyen témájú 18. századi oltárkép jelenleg nem ismert. Polinger Veszprém megyei munkásságát ismerjük, Pécsre rendelt festményének sorsát azonban nem sikerült felderítenünk.

Maradnak tehát Johann Baumgartner és Michael Alexander Bachmayer, lakóhelyük szerint is bécsi festők, akik nagyobb valószínűséggel működhettek közre a bécsi oltárkép másolásában. Mindketten több dunántúli, közöttük Pécs-egyházmegyei, illetve baranyai templom számára festettek oltárképeket. Tekintettel arra, hogy Michael Alexander Bachmayer 1779-ben készített két mágocsi, valamint siklósi, sásdi, perkátai festményeit megelőző magyarországi művéről nincs tudomásunk, őt az adatolhatatlan korábbi működése okán a lehetséges alkotók sorából töröljük.

Feltételezett, de nem kizárható megoldásként így került látóterünkbe Johann Baumgartner bécsi kapucínus szerzetes-festő, akit a bécsi udvarnál gyakran megforduló Klimo György pécsi püspök gyakran foglalkoztatott. Úgy véljük, Mária Terézia környezetében kedvező lehetőség nyílott Eltz apát bécsi követe és a pécsi egyházfő találkozására, akik szót válthattak az egyházmegye területén épülő apátsági templom leendő oltárképeinek mestere tárgyában. Klimo püspök levelezési anyagában Eltz apáttal váltott levélre nem találtunk.

Baumgartner személye tehát kizárásos módszerrel, és a körülmények kapcsolódó folyamatát egyelőre nem cáfolható elmélet útján került előtérbe. Az ő alkotói közreműködése nem csak a lehetőségek egyeztetése és összecsengése, hanem az összehasonlító elemzések eredménye szerint is elképzelhető. Pécsi, mohácsi, mecseknádasdi, zombai festményei a pécsi egyházmegye 18. századi oltárképfestészetének legmagasabb művészi szintjét képviselik. Művei közül, mintegy 22 festmény ismeretében, a drapériaábrázolás módja, az arctípusok, és a színvilág elemzéséből levont következtetésként, úgy véljük, nem lehet kizárt, hogy a Ricci bécsi kompozíciója alapján készült pécsváradi főoltárkép Johann Baumgartner, vagy környezetéhez tartozó mester ecsetjétől származik.

Éppen a másodlagosság tényéből fakad, hogy a másoló mesterre jellemző mesterségbeli, formai és egyéb sajátságok nem, vagy csak nyomokban ismerhetők fel. Így a pécsváradi képen megjelenített apostolok közül három igencsak ismerős Baumgartner egyéb műveiről. Például, az előtérben térdelő Szent Péter arca és fejformája a görcsönyi és a pécsi székesegyházbeli sekrestye Keresztlevételein, a szarkofág mögött álló Szent János arca a bécsi Augustiner-Kirche, valamint a zombai bal mellékoltár képén szerepel, a középen hátul, balját emelő, s az ég felé tekintő apostol arctípusa a mohácsi Ferences templom Koronafelajánlás-főoltárképén, valamint a zombai Szent József halála-kompozíción ismétlődik. E jelenség arra utal, hogy Baumgartner élő modelleket alkalmazott, akiknek arcvonásait kompozícióin több esetben megjelenítette. Művein további típusismétlések egyazon festményen belül is előfordulnak, mint ahogyan az a pécsváradi főoltárkép esetében is tapasztalható.

A példát adó Ricci-féle Assumptión megjelenő élénk színvilág, a 18. század vége felé, a lágyabb kontúrokkal kezelt formák felületén, egyre halványuló, a világosabb tónusú kolorit irányába enyhült. Ez a felületkezelés együtt járt a fény-árnyék ellentétek oldódásával, ami a klasszicizálódás egyik jeleként értékelhető a későbarokk festészetben. Az eredeti és a másolt kép között a művészi kifejezésmód, illetve a megkívánt ízlésforma, a két festmény közötti időkülönbséget megfelelő módon tükrözi.

Ha a későbbiekben feltevésünk megalapozottnak bizonyul, akkor a baumgartneri életmű egy jeles alkotással gyarapodhat, ugyanakkor a pécsi egyházmegye, és ezen belül Pécsvárad város amúgy is gazdag művészeti örökségének listájára egy kiváló 18. századi festő nevét is feljegyezhetjük.

A főoltárkép és a jobboldali mellékoltár festményei, témájukban a templom Nagyboldogasszony-titulusával, illetve Szent István királyunknak a pécsváradi apátság alapításával állnak kapcsolatban. Egyéb összefüggés aligha köti egymáshoz a két festményt. Első látásra feltűnik, hogy a két kép festői stílusa merőben különbözik. Míg a főoltárkép barokk mozgalmasságában a rokokó kerettel is harmonizál, addig a Vajk keresztelése témát, nem szokványos módon rokokó környezetben, a klasszicizmus hűvös tektonikája jellemzi. Ettől is különös a festmény reánk ható összképi benyomása, amely az ábrázolt személyek, csüngő drapériák nyugodt megjelenése, valamint a háttér architekturális formarendje szerint a kép inkább lenne helyezhető a

*Jobboldali mellékoltár, Vajk megkeresztelése*

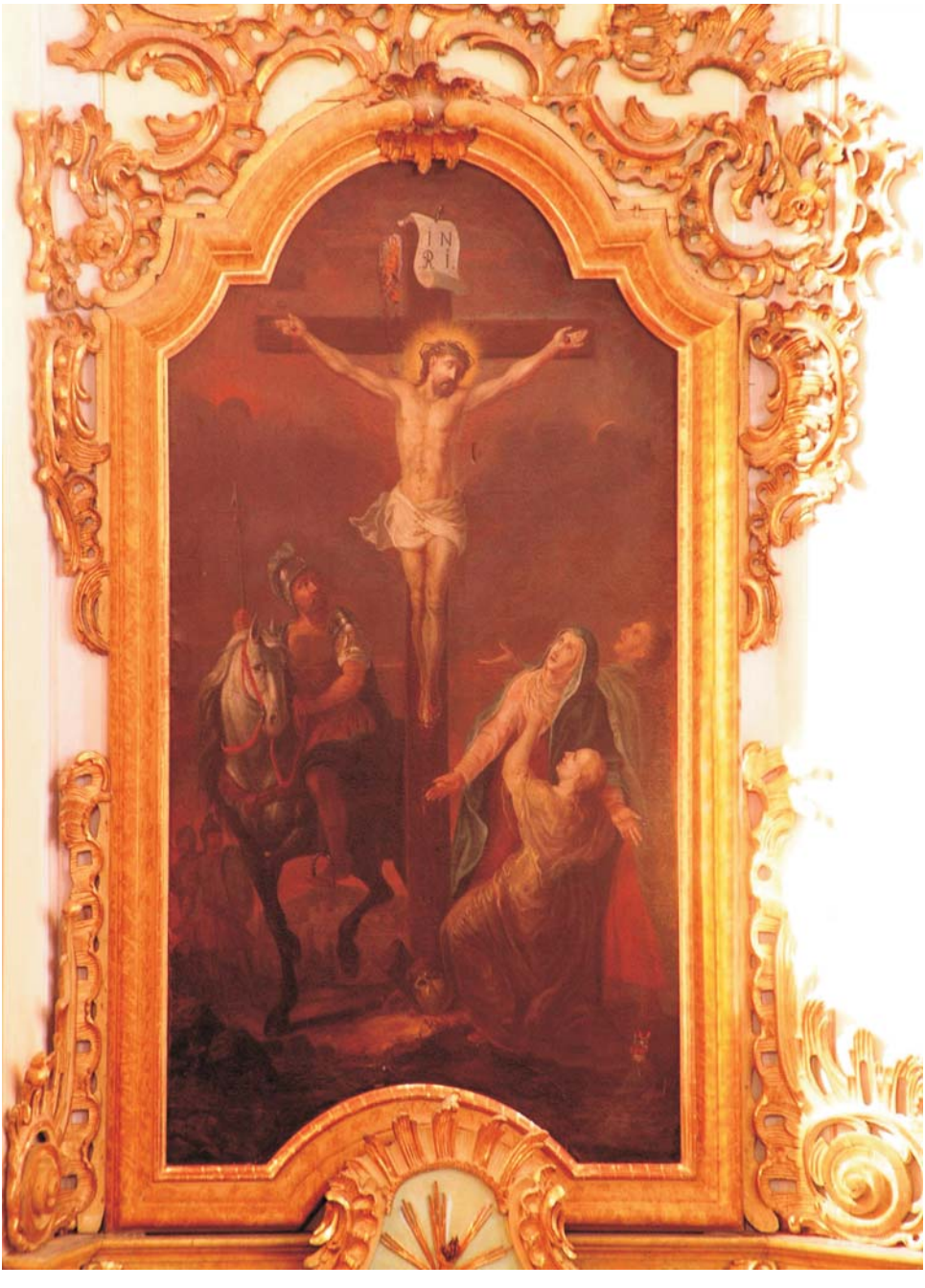


*Baloldali mellékoltár, Kálvária*

19. század első felére, mint a barokk kései alkotásai közé. Szembetűnő továbbá, hogy Vajk, aki a téma főszereplője kellene, hogy legyen, a képmező bal sarkában, tónusszegénységben ábrázolt mellékalakként húzódik meg, ugyanakkor Adalbert püspök és asszisztense hangsúlyos képi centrumként emelkednek ki a jelenetből.

A történelmi eseményt ábrázoló jelenet tartalmi része alapján a mű keletkezési idejét jóval későbbre kellene becsülnünk annál is inkább, mivel a Vajk megkeresztelése témát egyetlen 18. századi magyar festő sem, sőt, a magyar régmúlt egyes jeleneteit templomi mennyezetfreskókon ábrázoló Dorffmaister István sem festette meg. A kép különös jelentősége rangos műtörténeti szerepében rejlik. E különlegessége abban áll, hogy a 250 éves jubileumát ünneplő templom, többi értékei között, egy olyan festményt őriz, amely a 19. századi hazai történelmi festészetünk korai előfutára.

A főoltárkép művészi színvonala mérsékelten ismétlődik a mellékoltárok képein. E megállapítás kiváltképp a bal mellékoltár értékeire vonatkozik. A Kálvária jelenetének rajzi hibái, helyenkénti kidolgozatlansága mellett a képi egyensúly bizonytalanságát érezzük. Ennek oka, hogy a festő, a képmező bal alsó harmadában üresen maradt teret mindössze az ábrázolt ló lábainak megnyújtásával, valamint a kereszt tövében feltüntetett világosabb folttal igyekezett ellensúlyozni.

A szerkesztésbeli, rajzi és festéstechnikai hibák alapján joggal gondolható, hogy a Kálvária jelenete, illetve a főoltárkép nem származhat egyazon mester ecsetjétől. A két mellékoltárkép rajzi sajátságai viszont közös mesterre vallanak, aki a Kálvária-kép esetében, talán a rendelkezésére álló szűk időhatár miatt nem állott a tőle elvárható művészi teljesítményének magaslatán.

Összegezésként, eltekintve a részletektől, a 250 éves fennállását ünneplő pécsváradi templom festményei, de elsősorban, és nyomatékos hangsúllyal a főoltárkép, a pécsi egyházmegye, ezen belül Baranya megye templomainak táblaképei sorában a baumgartneri szintet követik. A templomba belépőt, összhatásában megragadó látvány fogadja. A gazdagon tagolt építészeti belső lélekemelő térhatását csak fokozza a felmagasodó, művészi igénnyel faragott három rokokó oltár, amelyek a 18. századi Baranya templomi táblakép-festészet átlagát meghaladó alkotásait kivételes összhangban foglalják művészi egységbe.

*Gianone Ágoston arcképe, Zelesny Károly felvétele, 1876. A Pécsváradi Várbaráti Kör gyűjteménye.*

GÁLLOS ORSOLYA

# 150 ÉVES A NEOGÓTIKUS PÉCSVÁRADI VÁROSHÁZA

Gianone Ágoston egy pécsi építészdinasztia sarja volt a 150 éve emelt pécsváradi városháza építője. A neogótikus középület a magyar historikus építészet emlékeként a maga nemében egyedülálló a Dél-Dunántúlon. Az évforduló alkalmával Pécsvárad kiadványt jelentetett meg. A város központjában, a Szentháromság (Piac, majd Felszabadulás) tér 2. sz. alatt álló épület műemléki védelmet élvez.

Pécsváradot a Szent István alapította monostor tette jelentős egyházi központtá az államalapítás idején. Mint az a királyi alapítású templomos-helyekkel történt, idővel várossá lett. 1333-ban említették először ebben a minőségében. Az államalapító két piac jogát adományozta többek között az apátságnak. E piacok körül alakult ki a település két központja, s e tagolódás máig érzékelhető. A hegyen, a kolostorvár, a templomok övezte területen a vasárnapi piac tere lett a középkori város központja. Itt álltak a kereskedők, iparosok házai, a mai Kossuth téren. A hegy tövén futó országút (a mai főutca) hadiútként szolgált a középkor folyamán. Ennek mentén volt a második, a szerdai (állat)vásár.

Ezen országút mellé csak a török hódoltság alatt, s azt követően telepedtek le a lakosok. Ennek déli oldalán állt a régi városháza, a mai alsó tagozatos iskola. Az 1848/49-es fordulat idején Pécsvárad járási székhely lett, ekkor 2852 lakosa volt. A városatyák az 1850-es évek elején döntöttek új városháza építéséről.

Az új városházát Sonkoly Károly művészettörténész kutatta és ismertette 1992-ben. A pécsváradiak pályázatot írtak ki, melyre ketten jelentkeztek: Piatsek Antal, Piatsek Józsefnek, Pécs legismertebb klasszicista építészének a fia, és Gianone Ágoston, ugyancsak neves, pécsi iparos-szobrász dinasztia tagja. Mindketten kiemelkedő szerepet játszottak Pécs korabeli arculatának alakításában.

A pécsváradiak Gianone pályatervét fogadták el, és őt bízták meg a kivitelezéssel is. Az 1857-re elkészült városháza hangsúlyos lezárását adja a tér északi oldalának. A tér közepén álló, késő-barokk stílusú Szentháromság-emlék (1806) előtt fut a főutca, az egykor a Pécsről Budára vezető országút vonalán. Az egyemeletes városházán kétoldalt egy-egy nyolcszögletű saroktorony áll. Hengeres felső emeletét barokkos ívelésű, lemezborítású, csúcsos süveg fedi. A saroktornyok kupolájához a mintát kétségkívül a kolostorvár innen is jól látható saroktornya szolgáltatta. A házat alacsony gerincmagasságú cseréptető borítja.

Az építés idején divatos, romantikus neogótika stílusában várfalszerűen, védőpártázattal csipkézett tornyos épület tervének kiválasztása mellett az szólhatott, hogy a helybeliek ismerték Pécsvárad múltját. A városháza „középkorias” jellege bizonnyal a település régi fényére emlékeztette a megrendelőket, azokra az időkre, amikor királyok is megfordultak itt. A lehetőségekhez képest olcsó reprezentációra való törekvést mutatja, hogy a hátsó homlokzat szinte teljesen dísztelen. A homlokzaton és oldalfalakon a nyílások csúcsívesek. A tornyok által közrefogott, hosszan elnyúló déli homlokzatot középen kiugró díszítés mozgatja meg. Ezt a sarokpillérek, a faragott kőkeretes

kapu, a felette lévő ikerablak és óra is kiemelik. Hasonlóan gazdag kiképzésűek a fogazott mellvédes tornyok. Figyelemre méltóak az olyan kvalitásos részletek, mint a helyi homokkőből kifaragott védőpártázatok, profilírozott nyíláskeretek, az emeleti ablakok köténynél és máshol is alkalmazott ornamentális reliefek, a díszes nagykapu és vasalásai, az oldalajtók felülvilágítóinak vasrácsai. A tervhez képest egyszerűbb lett az emeletre szánt nagy ablak, s elmaradt az oromzat csúcsára tervezett Justitia szobor is. Szép együttest alkotnak a kapualj és a patkó formájú lépcsőház kapcsolódó terei. Az északnyugati és az északkeleti sarkokban helyezkednek el a melléklépcsők. A földszinti helyiségek boltozottak, az emeletiek síkmennyezetesek. A nagy ikerablakkal és még két nagy ablakkal megvilágított díszterem nemcsak méreteivel jelezte reprezentatív funkcióját – zárul Sonkoly Károly leírása.[1]

Hunfalvy János 1860-ban megjelent könyvében így ír az épületről: „középett nagy vásártér van, melyet a nemrég épített városház ékesít. Ez hazánk egyik legcsinosabb városháza." Könyve Ludwig Rohbock rajza után készült acélmetszeten mutatja be a főteret, a városházával.

**Gianone Ágoston, a városháza építője (1827–1884)**

A pécsváradi városháza építőjének unokája, a pécsi Millner Jenő adományozta a Pécsváradi Várbaráti Körnek 1984 nyarán, nagyapja halálának 100 éves évfordulóján azt az ovális keretbe foglalt fényképet, amely a pécsváradi neogótikus városháza építőjét, Gianone Ágostont ábrázolja. Gianone Ágostont Pécs híres fotósa, a császári és királyi udvari fényképész, Zelesny Károly örökítette meg 1866-ban. Az unoka, Millner Jenő tárta fel számunkra a kép jelképeit: a zsinóros magyar ruhába öltözött Gianone Ágoston kezében az alapmikroszkóp természettudományos érdeklődését jelzi. Az előtte álló asztalon egy emlékmű terve utal az építész, az építtető munkájára. Lábát egy kőtömbön pihenteti, utalva a kőfaragó ősökre. A kép hátterében Gianone Ágoston legkedvesebb munkája, a pécsváradi új városháza tervrajza látható. Az egykori vándorló iparosok ivadéka ugyanis már nemcsak kőfaragó, hanem építész és építési vállalkozó is egyben. Maga is tervez épületeket, és jelen van a kivitelezésüknél. Az adományozó édesanyjától, Gianone Idától hallotta a család történetét.

E históriában a romantika nemcsak a csúcsíves pécsváradi városházában öltött testet, hanem az 1780-as években vándorbotot fogó, Svájcból felkerekedő három testvér, Péter, Ágoston és Antal sorsában is. Az 1790-es években már Pécsett dolgoztak. Brioneból érkeztek, hogy Magyarországon leljenek megélhetést: **Gianone Antal** kéményseprő (1758–1804), **Gianone Péter** kőfaragó (1768–1823) és **Gianone Ágoston** bányavállalkozó-kőfaragó (1777–1830). A helyi Piatsek család kőfaragó tagjaival kialakított rokoni kapcsolatuk révén leszármazottaik egy évszázadon át folytatták e mesterséget, jeles iparosok – építőmesterek, asztalosok és lakatosok – kerültek ki közülük. A Piatsekek és a Gianonék a kőfaragás legkitűnőbb hagyományait ápolva irányítói voltak e mesterségnek az egész déli országrészben.[2] A kéményseprő Gianone Antal működésének idején, az 1700–1800-as évek forduló-

[1] Sonkoly Károly: A pécsváradi neogótikus városháza = Műemlékvédelem 1992. 4. sz. 230–237. p.
[2] Mendöl Zsuzsanna, kézirat

*Rohbock metszete 1860-ból. JPM*

ján ez a foglalkozás komoly tüzeléstechnikai, kéményépítési ismereteket feltételezett. Öröklődő jogon űzték e mesterséget. Gianone Péter a pécsi székesegyházon dolgozott az 1800-as évek első évtizedeiben, amikor Pollack Mihály, a neves építész megerősítette az épület állagát, s részben átépítette a dómot. Gianone Ágoston kőbánya-vállalkozásai közül biztos adat szól a budafai szép, sárgás homokkövekről, de csak családi legenda, hogy Siklóson is lettek volna „márványbányái". A ma álló Székesegyház tornyai vannak budafai homokkőből, és abból épültek a Pollack idején emelt tornyok is, a magasság azonosítása, az óraszintek, a pártázatok. Ágoston volt a kőanyag beszerzője, bányanyitási feladatokkal foglalkozott. Felesége szüleinek a Tettye patak mentén volt vízimalma. Házasságkötését Nürnberger Erzsébet gondosan bevezette a régi-régi családi kalendáriumba. Mint írja „in der Thom Kirche" – a Dómban tartották az esküvőt. Mintha kis rátartiság érződnék a sorok között. A hajdani vándorlegények jól haladtak a fölemelkedés útján. Amikor Gianone Péternek 1807–1815 között megszületett négy leánygyermeke, mind a négy alkalommal tekintélyes keresztszülőket kértek fel. Buck Józsefet, aki a híres pécsi ipar-rajziskola tanára volt, felesége, Spéth Borbála, a kiváló műasztalos

Spéth-család sarja. A négy leány közül Rozinát a Pécsett vagy Szekszárdon nyilván közszolgálatban álló jobaházi Dőry Vince vette el. Ennek a neves Tolna megyei dzsentri család tagjai a Tolna megyei Zombán vannak eltemetve. A sírfeliratok szerint Dőry Vincéné Gianone Rozinát ott temették el 1897-ben. Házasságukból született leányukat, Dőry Annát a Tolna megyei báró Rudnyánszky Iván vette nőül, aki ugyancsak Zombán nyugszik.

A 19. század közepén a kézművességből egyre inkább szellemi pálya felé orientálódtak. Ezt az irányváltást a második nemzedék hajtotta végre. Az első generációs Ágostonnak két gyermeke volt, Gianone János kőfaragó (1812–1871) és az ifjú Gianone Ágoston építész (magister murarius), a neogótikus pécsváradi városháza építője.

Gianone János kőfaragó korának megbecsült mestere volt. Haas Mihály pécsi kanonok, majd szatmári püspök nagy elismeréssel emlékezett meg róla mind a *Baranya*, mind pedig a *Gedenkbuch* c. könyvében. Ő vitte tovább a kőfaragóműhelyt. 1839-ben nőül véve Piatsek János kőfaragó özvegyét, Schmausz Annát, akinek első házasságából való fia, Piatsek Károly (1838–1891) vezette Gianone János halálát követően a Gianone-féle kőfaragóműhelyt.[3] Ez a kőfaragóműhely (már gépesítve, s részben Piatsek Károly fiának, Piatsek Virgilnek kezén) mint Piatsek és Schuschnig cég működött a két világháború között a Zsolnay Vilmos utcában.

Ifj. Gianone Ágoston, Pécsett született 1827. április 26-án. Alapfokú képzésben a „normál" iskolában részesült. A Mária Terézia alapította öt „normál" iskola egyike volt a pécsi, a pozsonyi, a kassai, a nagyváradi és a zágrábi mellett. Felsőbb képesítést Bécsben szerzett. 1856-ban, már valószínűleg Pécsváradon munkálkodott, kőhidat épített az országúton, Mecseknádasdnál. 1866-ban ezt és a zengővárkonyi hidat javította.[4] Ágoston építette Mestrics lakatos részére 1881-ben Pécsett, azt a ma is álló raktárépületet, mely a 20. században a híres Mestrics-garázs lett, az államosítások után pedig a Munkácsy utcai XIV. sz. Autójavító Vállalat. Ma fitnesz-központ.[5]

1881-ben szakértőként Gianone Ágostont is felkérték az 1880 őszén bekövetkezett földrengésben megrongálódott Székesegyház állapotfelmérésére, s erről beszámolt Dulánszky püspöknek.[6]

Régi iskolája, az egykori „normál" helyén építette fel kilenc hónap alatt 1883 áprilisára a Janus Pannonius utca–Szepesy utca sarkán a Belvárosi Iskolát, melyet a közelmúltban az Egyetemi Könyvtár tömbjéhez csatoltak. 1884. április 5-én, halála előtt két hónappal kapta meg az építési engedélyt az Irgalmasok utca 2. sz. kétemeletes bérházra, melyet ő tervezett és épített. Ezek az utolsó ismert munkái.

A továbbiakat Baranyai Pál dolgozatából idézzük, aki mint baráti családot kutatta a Gianonékat.[7] Gianone Ágoston annyira megszerette Pécsváradot, hogy a 165., majd a 19., végül a 24. számú házba költözött, és ezt meg is vette (ma Vár utca 1.).

3 Mendöl Zsuzsanna kéziratából.

4 Sonkoly…i.m. 1992. 4. sz. jegyzet

5 Bezerédy Győző: Helytörténet – Pécsi házak = Pécsi Műsor. 1985. május. 15. Baranyai Pál kéziratából.

6 Boros László: Miért bontották le az Árpád-kori székesegyházat? = Pécsi Szemle, 1998. ősz–tél, 68. p. Baranyai Pál kéziratából.

7 Baranyai Pál: Gianone Virgil bányamérnök. 1862–1951 = Mecsek Egyesület Évkönyve. Pécs. 2006.

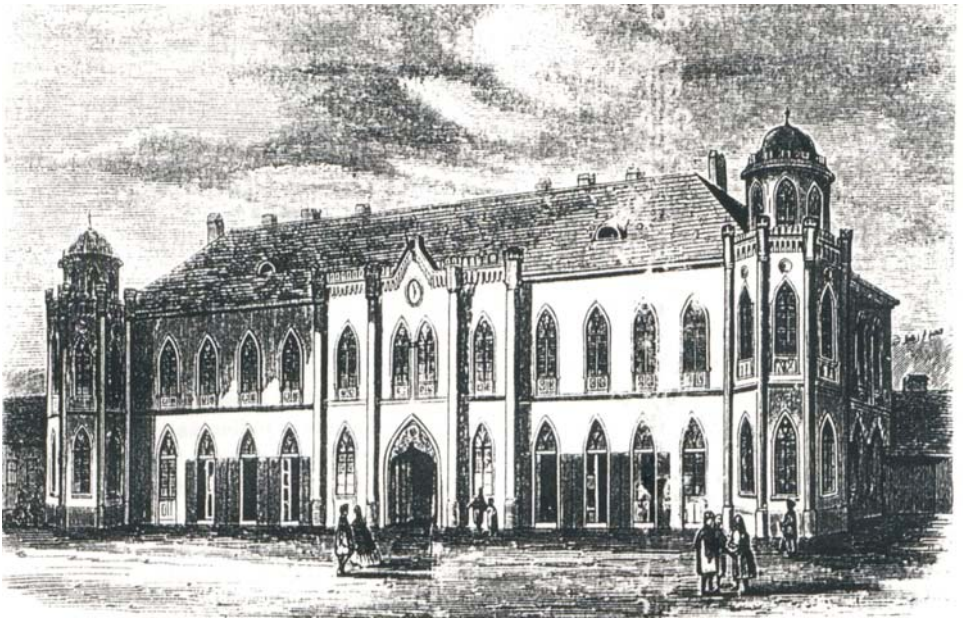

*Strohmüller fénykép utáni rajzáról készült metszet a Hazánk 's a Külföld 1866. július 15-i számában.*

Tanúként szerepelt Hengl Móric jegyzővel a pécsváradi új városházához szükséges kölcsön felvételénél. A kötelezvényen Resszer János bíró mellett ott a 12 pécsváradi esküdt, a családnevek szerint 7 német, 4 magyar és 1 szerb polgár neve: Brückner Ignác, Hoffer József, Kohlep József, Schnell János, Storch Antal, Suk József, Tisztl József, Horváth Péter, Király József, Király Busa István, Tamicza Péter és Mátyásovics Ferenc – szinte valamennyien ma is pécsváradi családok elődei.

A pécsváradi új városháza romantikus, gótizáló épülete 1857-ben épült fel. Gianone Ágoston legkésőbb 1858-ban, a városháza átadása utáni évben telepedett le a városban. 1858. április 20-án már mint itteni lakos vette nőül a pécsi Veszelszky Annát. Pécsett, a belvárosi templomban, a dzsámiban esküdtek. A hét közül első öt gyermekük Pécsváradon született, kettő pedig Pécsett látta meg a napvilágot. A négy leány közül egy kiskorában meghalt.

Szép pályát futott be Ágostonnak a Pécsváradon, a 24. számú házban született fia, Gianone Virgil (1862–1951), akiből bányamérnök lett. Pécsett, a Dunagőzhajózási Társaságnál szolgált, és 1925-ben bányaigazgatóként vonult nyugdíjba. Gyermekei közül Gianone Hugó (1859–1907) 1888-ban vasútmérnök volt a MÁV-nál, Szécsényben.

Gianone Ágostonnak nemcsak a Vár utcában volt háza, hanem nagy szőleje is a Tóvölgy keleti oldalában. Az 1960-as évek elején, a parcellázásokig még egyben volt az egykori nagy szőlő, középütt a dombtetőre fölvezető márványlépcsővel. Ez rossz állapotban, de ma is megvan. Most az apró telkeken hétvégi házak állnak.

*A homlokzat 1909-es képeslapon, JPM*

1884 júniusában arról számoltak be a pécsi lapok, hogy „a városszerte ismert tekintélyes építőmester… városunk tekintélyes polgára… saját lakásán szíven lőtte magát… A sajnálkozás általános volt." Nem egészen egy évvel korábban, 1883. április 23-án volt a „falegyen-ünnep", a Janus Pannonius utca 2. számú Belvárosi Iskola épületén. Az építkezést Gianone Ágoston vezette. 1884. június 22-én vetett véget életének Pécsett, a Király utca 27. (akkor Fő utca 14.) számú házában, itthagyva nejét, Weszelszky Annát és öt felnőtt gyermekét. A Pécsi Figyelő búcsúlevélről is tud, mely szerint legutóbbi vállalkozása sok veszteséggel járt, s ez sodorta a végső kétségbeesésbe.

Ebben a gesztusban – mellyel Ágoston bátyja és unokaöccse, Károly és Adalbert is véget vetett életének – ugyancsak felfedezhetők a romantika szélsőségei. Pécs lakossága általános részvét mellett kísérte ki Gianone Ágostont június 25-én a budai külvárosi temetőbe. Hamvai ma a pécsi központi temetőben nyugszanak.[8]

Az olasz nevű svájci család tagjai Pécsett magyarrá lettek, nevüket is magyar módra ejtették. Noha nevüket ma már senki sem viseli hajdani működésük színterén, alakjuk, munkásságuk érdekes színfolt nemcsak Pécs, hanem Pécsvárad történetében is.

A pécsváradi városháza műemléki feltárása és helyreállítása 1992-re fejeződött be. Azóta ismét az elődök által emelt épület a város önkormányzatának a színtere.

[8] Hírek = Pécs. 1884. június 25. szerda, 2.; Öngyilkosság = Pécsi Figyelő. 1884. június 28. 2. p. Baranyai Pál kéziratából.

RAÝMAN JÁNOS

# A PÉCSI LÉGSZESZGYÁR ÉS A LÉGSZESZVILÁGÍTÁS TÖRTÉNETE 1920-IG

A pécsi gáz- és kokszgyártás történetét a pécsi gázvilágítás 100 éves évfordulójára kiadott könyvben Deák Bertalan, a kokszművek főmérnöke és Szita László a levéltár későbbi igazgatója kiváló munkájában feldolgozta. Ebből a könyvből is több adatot felhasználtam. Mivel a munka elsősorban a kokszművek későbbi történetével foglalakozott, ezért sok levéltári és egyéb forrásanyag elkerülte a feldolgozást, amelyekkel színesíthető és pontosítható a történet.[1]

A szén lepárlását az alkimisták már ismerték. A bányászott nyerssszén hőbomlása során éghető gáz, kátrány és koksz keletkezik. Az így nyerhető éghető légnemű anyag elnevezése, a gáz is az alkimistáktól ered. A 19. században légszesznek hívták magyarul, megjelölve a halmazállapotát és az éghetőségét. Kár hogy a korai globalizáció ezt a szép patinás magyar megnevezést is eltüntette. Remélem pécsi utcanévként már nem esik áldozatul a nemzetközi egységesítő igyekezetnek.

Eleinte a kőszén lepárlás egyedüli célja a kokszgyártás volt. A kohóipar szénszükségletét biztosító faszén ára a nagymérvű erdőirtások eredményeként jelentősen megemelkedett. Ezért kellett új nyersanyag után nézni, amelyet a szénlepárlás során nyert kokszban találtak meg. Ezek a korai kokszoló kemencék még a hagyományos faszénégető boksák mintájára készültek. A keletkezett gázt mint nem kívánatos terméket kezelték, és sokáig a szabadba engedték, majd később elégették.

Megváltozott a helyzet, amikor a gáz megfelelő tisztítása és tárolásának megoldása után, mint éghető és világító közeget kezdték használni, és ennek egyik főfogyasztója a városok közvilágítása lett.

A városok kivilágítása, a közvilágítás is hosszú utat járt meg. A kezdetben használt fáklyákat a gyertyák, majd az olajlámpák váltották fel. Bécsben 1687-ben, Budán 1776-ban, Pesten 1780-ban kezdték meg az utcák rendszeres megvilágítását. De ezek a pislákoló fények még igen messze voltak a fokozatosan utat törő gázvilágítástól, amely fontos és meghatározó állomása volt a városi közvilágítás fejlődésének.

A világítógáz feltalálójának és első sikeres alkalmazójának, a skót William Murdochot (1754–1839) tartják a technikatörténészek, aki 1792-ben lakásában gázvilágítást hozott létre. Csak húsz év múlva 1813-ban gyulladtak ki a Londonban az első gázlámpák. A gázvilágítás sikere nyomán a gázgyártás is rohamosan elterjedt Európában. Párizsban 1817-ben, Berlinben 1826-ban, Bécsben 1833-ban, az olasz városokban az 1840-es években, Pest-Budán és Pozsonyban 1856-ban gyulladt fel a gázlámpák fénye.

[1] Deák Bertalan–Szita László: A Pécsi Légszeszgyár 1870–1970. Pécs, DDGÁZ, 1970.

**A kőszén lepárlás megjelenése Pécsett**

Kohászatra alkalmas kokszot nem minden szénből lehet előállítani. Legalkalmasabbnak a liász kori kőszenet találták, ilyen volt Krassó-Szörény vármegyében, amelyet az aninai, resicai bányák hoztak felszínre és a Mecsek hegységben. Az első hazai üzemszerű kokszoló berendezést is Krassó-Szörényben építette 1795-ben Maderschpach.

Baranyában Berks Péter kincstári bányaigazgató 1812-ben kezdett kokszolási kísérleteket a mecseki liász szénnel és eleinte 60 % körüli koksz kihozatalt ért el. A vasasi szenet tartotta kokszolásra legalkalmasabbnak. Az 1820-as években végzett kísérleteinél 40 %, vagy még kisebb kokszkihozatal eredményei nem tették gazdaságossá a kokszolást. Ekkor még sem a kátránynak, sem a világítógáznak nem volt felhasználási lehetősége, amelynek eladása javította volna a kokszolás gazdaságosságát.

Az első ismert, már iparszerűen végzett pécsi szénlepárlás a helyi Linberger-féle cukorgyárhoz kötődik. Linberger Gottlieb Gyula 1844-ben Pécsett répacukorgyárat létesített, amely 1847-ig üzemelt. A gyári műhelyek megvilágítására kőszénből légszeszt állított elő. Ahogy a kortárs írta: „gyárában légszesszel világít, mi mellett azon haszna is van, hogy a koaksot, miután világításra használta, jó pénzen eladja az ötvösöknek”[2]. A gyár felszámolásakor felvett jegyzőkönyvben megtalálható a nevezetes berendezés: „1 gázvilágításhoz való kemence” megnevezéssel. A cukorgyár a mai Váradi Antal utca és a Rákóczi út kereszteződésénél lévő saroktelken, a városfaltól délre, a ferences barátok kertje alatt épült. Ezért nevezték Gyár utcának akkoriban a Váradi Antal utcát.

Ebben az időben működött Pécsett Madarász András csetneki vasgyáros által 1844-ben alapított társaság vasgyára, amely a ma már egyre fogyó Pécsi Bőrgyár helyén állt. A vasgyáros a várostól bérelt területeken szenet bányászott, de a szén magas hamu- és kéntartalmának csökkentése érdekében a kohászat céljára koksz előállítást kezdett. Mivel a kokszolóban nyert gázt a gyártelep világítására használta, ezt tekinthetjük a már valóban ipari méretű első helyi szénlepárlónak, amely már mindkét fontos terméket hasznosította.[3] Két kokszkemencéjéről tudunk, az egyik mindenképpen a vasgyár területén működött. A kokszolás nem hozta a várt eredményt, pontos megszűnésének időpontját nem ismerjük. A vasgyárat 1851 után bérlőknek adták át, tehát a gyár nem szűnt meg, mint többen feltételezték.

1853-ban vetette meg a lábát Pécsett a Dunagőzhajózási Társaság, amely gőzösei részére a Dunához viszonylag közel szenet akart termelni és ezért szénbányákat szerzett és bérelt. Az első nagyobb aknája a 20. századig fennálló András akna volt, aligha van okunk kételkedni abban, hogy a nevét a volt bérlő és bányateremtő Madarász Andrásról kapta. 1855-ben már megkezdték a szén nemesítése céljából a kokszolást. Egy nyitott rendszerű Schaumburgi kemencéről van tudomásunk, amely a gázt elengedte. Sok baja is volt miatta a DGT-nek a környéken gyümölcsöt és szőlőt termelő gazdákkal. Ezért egy zárt rendszerű kokszolót is építettek

2 Haas Mihály: Baranya földirati, statistikai és történeti tekintetben. Pécsett, 1845. 75–76. p.
3 Raýman János: A csetnek-pécsi vasgyár története = Pécsi Szemle 2002. ősz, 50. p.

*A DGT pirszén érme*

kísérleti célból. Bár a koksz nem mindig volt könnyen értékesíthető, a kokszolást nem hagyták abba. 1861 és 1911 között 420 000 tonna kokszot állítottak elő. Két bányaterületen működött kokszoló, a pécsi és a szabolcsi szénbányáknál. Az 1890-es években François és Gobiet rendszerű kemencék működtek, amelyek összesen naponta 60-70 tonna kokszot termeltek. Ekkor már a kokszolóhoz szénmosó berendezést is telepítettek, a szén meddő mennyiségének (hamutartalmának) csökkentése céljából. A kokszolóknál nyert gázt részben elégették, részben az üzemek világítására használták fel.[4]

Madarász András, majd később a DGT kokszolói nem ötletek alapján keletkeztek. Már létező kutatási eredményekre támaszkodtak. Berkis után Nendtvich Károly pécsi születésű vegyész végzett kísérleteket a Pécs környéki szenekkel. Meghatározta tulajdonságait, kokszolhatóságát, de magas hamu és kéntartalmát is felismerte, annak várható káros hatásával együtt.[5]

A 19. századi pécsi kokszgyártásnak érdekes emlékeztetője a DGT nagyméretű öntöttvas érme, amelyet a millenniumi kiállításra készített. Az érmen reklámozta termékét, az akkoriban pirszénnek nevezett kokszot.

**Pécs közvilágításának előkészítése világító gáz felhasználásával**

A fentiekből nyilvánvaló, hogy a pécsieknek már az 1840-es években volt fogalmuk a gázvilágításról, és a közvilágításnál is alkalmazhatónak találták. Erre jó példa gróf Mouleon Henrik levele, amelyet 1846. március 16-án küldött Pécs város polgármesterének és közönségének. A levélből kitűnik, hogy egy francia társaság,

[4] Babics András: A Mecseki liászkőszén kokszolásának rövid története az első világháborúig = Baranyai Művelődési Tájékoztató, 1967. szeptember, 102–108. p.

[5] Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1845-ben tartott vándorgyűlésén a „Magyarország kőszenei és azok vegytani vizsgálata" című előadásában 23 baranyai szénmintáról számolt be. Azt állapította meg, hogy az itteni szénből egy mázsa koksz 2 váltóforint és 30 krajcár, ugyanez Pesten égetve 7 forint = Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Pécsett tartott hatodik nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai. Pécs, 1846. 117–126. p.; Kir. Magyar Természettudományi Társulat Évkönyvei 2. (1845–1850). Pesten, 1851. 61–152. p.

amely akkoriban készítette el Velence, Mantua, Padua, Vicenza és más itáliai városokban a légszeszvilágítást, utat talált Pécsre is. „Pécs városával melly légszesszeli kivilágítását elvileg már elfogadta, alkudozásban állván – kötelességemmé tette sz. k. Pécs városhoz is olly ajánlattal járulnom, miszerint ez több utczái és tereire nézve hasonló világítást alkalmazna. Ha egy légszesz láng ára, az olaj-lángétól különböznék is, mi azonban nem valószínű, ezen árkülönbség csekély lenne, és az illy légszesz láng legalább kétszer annyi világosságot adna, mint a jelenleg használt angandi olajlámpa. A társaság a lámpák és azokhoz való eszközök szállítása eránt legjutalmasabb feltételekhez járulna. Ha a világítás e neme a nemes város által elvben elfogadtatna, olly világításé melly Európa legnevezetesebb városaiban, sőt francia és Angolország 4-ik és 5-ik rendű városaiban is használtatik, én rögtön személyesen Pécsre utaznék, hogy a szükséges felvilágosításokkal szolgálván, egyszersmind szerencsém legyen tisztelt Polgármester urat azon okok s czimekről értesíteni, mellyeknél fogva becses bizalmát kikérni bátorkodom."

A levelet megtárgyaló választott község gyűlésén 1846. március 22-én az alábbi határozat született: „Azt nyilatkoztatja a választott község, hogy tisztelt úrnak ajánlatát szívesen elfogadja, ha a' légszesszeli világításra kívántató esztendei költség nevezetesen többe nem rúg, mint most az olajjal való kivilágítás, és ha a' most nemrég a privátok költségén szerzett lámpák átváltoztatása sokba nem kerülne. Pécs városában jelenleg 166 lámpa meggyújtatik".[6]

Lényegében ezt ismételte meg Dollinger polgármester a város nevében a grófhoz 1846. március 30-án küldött levelében. Több hírt erről nem sikerült találni. A városatyák feltételei talán túl szigorúnak mutatkoztak a további tárgyalásához. Mindenesetre a szabadságharc és a bukás után következő minden hazai kezdeményezést tiltó és megtorló időszak másutt és e területen is megakasztotta a fejlődést. 1860-ig nem is találni újabb adatokat a pécsi gázvilágításról. Az itáliai felkelés katonai sikerei nyomán kiadott Októberi Diploma hatására 1860-ban Magyarországon is új reményekkel, talán előbb a szépirodalomban, majd a gazdaságban is jól érzékelhető változások következtek be.

1860 nyarán a pécsi sajtó már arról tudósította az olvasóit, hogy: „Mint értesültünk valaki légszeszvilágítást tervez behozni városunkba, s pedig oly eréllyel, hogy még az idén élvezhetnők e világítás jótékonyságát. Hogy milyen áldás volna városunkra, mindenki elképzelheti, ha a nálunk dívó világítást ismeri."[7] A hírt átvette az országos sajtó, a Vasárnapi Újság is, és szinte szó szerint megismételte azt.[8]

A felröppent hír pontos forrását nem sikerült megtalálni. A pécsiek nyilván várták az utcák világításának javítását, hiszen a helyi sajtóban gyakoriak a közvilágítás hiányairól szóló hírek. Elfogy az olaj, rossz a lámpa, nem gyújtják meg időben, gyenge a fénye.

Ezek után megkezdődött a vállalkozó-keresés. Hazai és külföldi lapokban hirdették meg Pécs város ajánlatát olyan vállalkozónak, aki más városoknál szoká-

6 BML Pécs város tanácsának iratai 1152/1846.
7 Pécsi Lapok, 1860. július 15. és 16.
8 Vasárnapi Újság, 1860. július 22.

**Verlautbarung**
**in Gasbeleuchtungs-Angelegenheit.**

Von Seite der Gemeinde der königl. Freistadt Fünfkirchen wird für das Unternehmen der Gasbeleuchtung nach den in anderen Städten geltenden Bedingungen und Bestimmung des Minimal-Gasquantums für die öffentliche Beleuchtung der Concurs bis Ende September 1863 derart anberaumt, daß von den bis dahin bei dem Magistrate einlaufenden Offerten, welche auch versiegelt übergeben werden können, das die vortheilhaftesten Bedingungen enthaltende berücksichtiget werde.

Die das Unternehmen betreffenden näheren Auskünfte sind bei dem besagten Magistrate einzusehen, und es wird auch hier bemerkt, daß damit der Schacht der städtischen Steinkohlen-Bergwerke verbunden werden könne.

Aus der Gemeinderaths-Sitzung der königl. Freistadt Fünfkirchen vom 25sten Juni 1863. [7730—1]

*Hirdetés 1863-ból*

sos feltételek mellett hajlandó mint befektető a gázvilágítás megépítésére és üzemeltetésére. Az ajánlatokat 1863 szeptember végéig várták. Közelebbi felvilágosítást is a városi tanácstól lehetett igényelni. Tájékoztatásul azt is közölték, hogy a városban kőszén rendelkezésre áll.[9]

A városi tanács közben kijelölte a leendő gázgyár, illetve akkori nevén légszeszgyár telephelyét is. A belvároshoz közeli marhalegelőt tartották erre legalkalmasabbnak. Az Országúttól (Rákóczi út) délre, az Alsó malom utcától keletre, nagyjából a későbbi gyár területén. Akkor még híre sem volt ott utcának, amelyet a gázgyárról neveztek később Légszeszgyár utcának. Helye már a város 1864-ben megjelent térképén „Szeszvilágító intézet" néven be is volt rajzolva.[10] Nem a Linberger-féle cukorgyár volt itt, ahogy azt a Deák–Szita könyvben feltételezték!

A beérkezett ajánlatok értékelésével a város tanácsa különbizottságot, ahogy akkor nevezték „kiküldött választmányt" bízott meg. A legfontosabb ajánlatok a következők voltak: 1. A helybeli König Károly rézöntő mester ajánlata. 2. Quaglio Gyula bécsi mérnök ajánlata. 3. A helybeli ház- és szénbánya tulajdonos, Riegl Antal ajánlata. 4. Quaglio újabb ajánlata, amely Riegl ajánlatát is figyelembe vette.

A választmány 1863. június 23-án nyújtotta be szakvéleményét a város tanácsának. Érdemes egy pillantást vetni rá. A König ajánlatának az volt a lényege, hogy a város saját erejéből, vagy részvénytársaság létrehozásával építse meg a város világítását. A választmány szerint nem volt elég részletes és alapos az 1863. április 8-án kelt német nyelvű ötoldalas ajánlat.

Quaglio ajánlatát találták a legcélszerűbbnek, amelynek a lényegesebb elemei az alábbiak voltak: 1. A szerződés jóváhagyása után azonnal munkába áll és 2

9 Intelligenzblatt, 1863. 166. sz., De hirdették a Bécsi Lloydnál, a Budapesti Értesítőben is.
10 Lukrits féle térkép 1864. Nyomtatta Hochrein József. BML XV. 3. e. Pvt. 106.

*A Lukrits féle térkép részlete*

év alatt befejezi a világítógáz gyártó és a város világító hálózatának létrehozását. 2. Legalább 800 négyszögöl üres telekre van szüksége bérleti díj ellenében. 3. A cső beszerzési árát vállalja, a csőfektetés költségét a város viselje. 4. 400–600 mázsa mészre van szüksége, amelyet megvásárol, a városi bányákból a szénvásárlást nem kívánta lekötni. 5. A gázgyár épületére, az egész üzletre a városi adóktól és minden városi tehertől a bérlet ideje alatt mentességet kíván kapni. 6. Az előre nem látható károk következményeit, amelyek elemi csapás, forradalom, ostromállapot, vagy szándékos rongálás következtében keletkeznek az épületekben és a csőhálózatban (vis maior) úgy kívánta a várossal, megosztani, hogy felét a város viselje. 6. Minden lámpához egy órai világításra 4½ köbláb (1 köbláb = 31,6 liter) légszeszt számít, amely 40 'viaszk gyertya világosságának' felel meg. 7. A lámpák egy óra világítási árát az elfogyasztott évi gázmennyiséghez is kötötte. 5 millió köbláb (158 000 m³) gázfogyasztásig 2,2 krajczár, 5–6 milliónál 2 kr, 6–7 milliónál 1,8 kr, 7–8 millió esetén 1,6 kr, 8 millió felett pedig már csak 1,4 kr.[11] 8. Magánfogyasztók részére 1000 köbláb gáz ára 5 Ft 60 kr. 9. A szerződést 35 évre kívánta megkötni, amelynek letelte utána az áraiból 2/3 kr-os árcsökkenést ajánlott. Hetven év elteltével pedig a vállalat minden kárpótlás nélkül a város tulajdonába került volna. 10. A város megválthatja az egész üzletet megfelelő megállapodás esetén.

Riegl ajánlatával is részletesen foglalkoztak. Érdekessége, hogy a város világításának egy részére petróleum felhasználását javasolta. A gázgyárat saját telkén,

[11] Az árakat osztrák értékű forintban számolták, amely 1857-ben lépett életbe és egy forintban 100 kr volt.

*Klingmüller térképének részlete a lámpák elhelyezéséről*

a Siklósi úton vállalta létrehozni. Onnan vezetné a gázvezetékeket a belvárosba és egy év alatt üzembe állítja. A világításra 30 évig kívánta az egyedüli jogot megszerezni. A lámpákba óránként 5 köbláb gázt tervezett biztosítani. A városba 250 lámpa felszerelését tartotta szükségesnek, amelyből csak 8 ég egész éjjel. (A Széchenyi téren 3, a Kis-téren 1, a városháza kapujában 1 és a három külvárosi vámháznál 1–1) A többit éjfélkor kikapcsolnák. Úgy számolta, hogy az évi üzemóra 327 208. (Számítását nem közölte, 365 nap 250 lámpa esetén napi négy üzemórával számolva 365 000 óra). A csőfektetést ő is a várossal szerette volna elvégeztetni.

Végül Quaglio második ajánlatát elemezték, aki Riegl ajánlata ismeretében egy újabb átdolgozott programot nyújtott be június 19-én. A javaslat fontosabb részei: 1. Vállalta ő is, hogy egy év alatt felépíti és üzembe helyezi. 2. A légszesz lámpája fénye 10 viaszgyertya fényének felel meg, mérésének ellenőrzésére a városházán egy fotométert biztosít. 3. 3,5 millió köbláb évi gázfogyasztás után 1 lámpa óránkénti költségét már 2 krajcárra szállította le. Továbbá 5–7 millió között 1,75 kr, 7 millió felett 1,5 kr. Magánosoknál 1000 köbláb árát 10 krajcárral, 5,5 Ft-ra mérsékelte. 4. A város a csőfektetésből csak a kövezést végezze el. 5. Ha évente biztosít a város 330 000 világítás órát, ezért 6600 Ft a bér (Riegl 327 208 órára 6540 Ft-ot kért). 6. A Riegl által megvilágított terület négyszeresét vállalta világítással ellátni. 7. 3000 Ft biztosítékot hajlandó letétbe helyezni a városnál.

Mint látható a vállalkozók abban versenyeztek, hogy kevesebb költséget ajánlottak a leendő felhasználónak. Ezért a választmány Quaglio ajánlatát javasol-

ta a város közgyűlésének elfogadni.[12] Luzsevits polgármester a tanácsüléseken rendre előterjesztette a város akkori világítási költségeit. Október 82 frt, november 82 frt, december 83 frt. Az év végén 336 frt-os olajszámlát fizettek. Ebből csak hozzávetőlegesen becsülhető meg, hogy a téli hónapokban 80 frt körül, nyáron kevesebb a havi kiadás. Ehhez járult hozzá az elfogyasztott olaj ára és a karbantartás költsége. Tehát a közvilágítás költsége évente 1500–2000 frt-ra becsülhető. A városban a gázvilágítás nyilván szóbeszéd tárgya volt, különben nem keletkeztek volna olyan levelek, amelyben a várostól a gázvilágítás megvalósítását kérik. Az eddig vázlatosan bemutatott ajánlattételek vállalásaiból állították össze azt az előzetes szerződést, amelyet Pécs szabad királyi város nevében kötöttek Fritsch Ede bécsi vállalkozóval, az angol I.G.B. Porter és John B. H. Keyworth gázépítő cég képviselőjével 1863. október 23-án, amelyet a Helytartótanács 1863. november 19-én jóvá is hagyott.[13] A vállalkozó 3000 frt biztosítékot is letette. A végleges szerződést 1864. április 21-én kötötték meg.

Megkezdődhetett volna a munka. De a vállalkozó 1865-ben halasztást kért, sőt 1865 júliusában a Porter és Keyworth átengedte a szerződés jogait a Bécsben alakult Imperial Austrian Gas Company Limited társulatának. Velük pótszerződést kötöttek 1865. július 27-én. Az óvadékot ennek a cégnek már 6000 forintra emelték. Az óvadék ellenére az építkezés nem indult meg. Pécs város tanácsa úgy foglalt állást, hogy a vállalkozók kötelezettségeiket nem teljesítették, ezért a szerződést megszűntnek kell tekinteni. Érdekes, az óvadék sorsáról nem találtam adatot, de az óvadék célját tekintve aligha képzelhető el, hogy visszaadták a vállalását nem teljesítő befektetőnek.

Pécs város továbbra is a gázvilágítás megoldását szorgalmazta. Ezért újabb ajánlatokat szerzett be. Ezek közül két érdekesebb ajánlatról kell megemlékezni. Az első Prick Vince ajánlata 1867. március 5-én. Prick bécsi vasgyáros volt és ekkor a Madarász-féle vasgyárat bérelte. Ezért helyi ismeretekkel és lehetőségekkel is rendelkezett. Légszeszvilágítás helyett részben petróleumlámpákat javasolt. Ajánlatát már a korábbi Porter–Keyworth ajánlat ismeretében Lammer Frigyes tanácsnok vezetésével létrehozott bizottság tanulmányozta, amelyben kiemelte a két ajánlat különbségeit. Ajánlatát elutasították.

A másik, Klingmüller Frigyes prágai gázgyáros ajánlata 1868. november 5-én érkezett, aki korábban a DGT-nek, a pécsbányatelepi „légszesz intézet”-ét építette fel. Mint referencia, mindenképpen biztosítékot jelentett szakmai oldalról. Ajánlatát Littke Ferenc városi képviselő terjesztette a tanács elé. Az ajánlat lényegesebb részei voltak: A gázvilágításra nemcsak a belvárost vette számításba, hanem a külvárosokat is. Ehhez 450 utcai lámpára és 850 öl (15,3 km) csővezeték szükséges. Számítása szerint a világításhoz 2 970 000 köbláb (˜94 000 m³) gáz előállítását kell biztosítani. Ezer köbláb ára 2 Ft 50 kr, tehát a város kivilágítása 7 425 Ft-ba kerül. A beruházás teljes számláját a város fizeti. A város viszont olyan vállalkozót keresett, aki a gázt szolgáltatja.

12 BML Pécs város tanácsának iratai 848/1864.
13 BML Pécs város tanácsának iratai 981/1865.

A tervezet szerint légszeszgyár felépítése és berendezése, a csövek lerakása és a lámpák felszerelése 126 737 osztrák értékű forintba kerül. A magánosok gázfogyasztását is figyelembe véve, az évi kiadást 12 750 Ft-ra, az évi bevételt 22 722 Ft-ra, évi tiszta jövedelmet 9 972 Ft-ra becsülte, ami a befektetett tőke után közelítően 8%-nak felel meg.

Mellékelt egy térképet a gázvezeték és a lámpák elhelyezésének bemutatására. A lámpák végleges elhelyezését a várossal közösen kell eldönteni. Továbbá mellékelte a gázgyár épületének teveit a gázgyártó berendezések elrendezésével.

A tervet Kóbor János tanácsnok által vezetett bizottságnak kellett megvizsgálni, „hogy az ajánlatot tüzetesen minden oldalról megtárgyalják", és utána javaslatot adjanak a tanácsnak. A tárgyalások eredményeként Klingmüller egy újabb költségvetést nyújtott be, amelyben a beruházás költségeit csökkentette.[14]

A tanács nyilván párhuzamosan tárgyalt egy bécsi ajánlattevővel is, mert 1869. augusztus 23-án létrejött a szerződés a város és a bécsi Epstein L. bankház között, amelyet 1869. szeptember 7-én a belügyminiszter nevében Szlávy József államtitkár hagyott jóvá. A bankház meghatalmazottja ekkor Quaglio Gyula mérnök volt.[15] Tehát valószínű, hogy a korábbi ajánlattevő Quaglio keresett vállalkozó tőkét a megvalósításhoz.

**A légszeszvilágítás létesítésére megkötött szerződés**

A város, mint gondos gazda, érdekeit a szerződésben minden részletre kiterjedően igyekezett elfogadtatni. Mivel Pécs gázgyártását és közvilágítását 1920-ig meghatározta, érdemes néhány részletét megismerni. A szerződés melléklete a közvilágítást szolgáló gázvezeték, amelyet a város 1864 évi térképére rajzolták rá. Maga a szerződés 37 §-ból állt. A fontosabbak: A vállalkozó kötelessége Pécs sz. kir. városban az utcák és nyilvános terek légszesszel kivilágítása, és magánszemélyek igény szerinti kiszolgálása.

Pécs kizárólagos jogot biztosít a város területén gázcsövek lerakására és a város nyilvános világítására. A légszeszvilágítás minden költségét a vállalkozó viseli, a városi pénztár csak az elfogyasztott gáz mennyiségét fizeti. A város vállal legalább évi 330 000 világítási órát, 250 lángon. Ez napi 3–4 órás világításnak felel meg. A város a gyártelep területét a szerződés lejártáig 1 arany jelképes bérért átengedi. A vállalkozó öt évig mentesül a kövezetvám kivételével minden helyi adótól.

Mai engedélyezők figyelmébe ajánlható, hogy a város kikötötte, a tervek bemutatását. „A gyártás folyékony és szilárd maradékainak eltávolítása akként eszközöltessék, hogy ebből sem a közérdeket, sem magánszemélyeket kellemetlenség, sem kár ne érhesse". Az épületek tűzbiztos szilárd fallal és tetővel készüljenek.

A csőfektetési munkák csak a város engedélyével és felügyeletével végezhetők. A helyreállítások költségei is a vállalkozót terhelik. A használatos mértékegységet is rögzítették angol köblábban. (1000 angol köbláb megfelelt 896,4 osztrák köblábnak.)

14 BML Pécs város tanácsa iratai 3279/1869.
15 BML Pécs város tanácsa iratai 5041/1875.

A közterületi lámpák alakját és formáját a város határozhatja meg, de csak előre lefektetett értékhatárok között. A légszesz minőségét a láng minőségével kívánták ellenőrizni úgy, hogy „az égőknél csak kis kék szegély látható, a láng nem színes, hanem tiszta fehér világa legyen, azon sem hegyesség, sem pedig erős lángolás vagy rezgés ne legyen látható. Ne legyen kellemetlen szagú és látható füstöt ne terjesszen”.

Egy gázégő világossága óránként 7,5 köbláb gázfogyasztás mellett megfelel 15 db stearin gyertya világításának. Az összehasonlító gyertyákat is pontosan meghatározták. A gáz ára: magánosoknak 1000 köbláb fogyasztása esetén 5 Ft 50 kr. Községi épületeknél (iskolák, intézmények, templomok) 4 Ft, utcák és terek világításánál pedig 2 Ft 66 és 2/3 kr. De a fizetést minden lámpa egy órai működésére 2 kr-ban állapították meg. A láng minőségének ellenőrzésére egy Bunsen-féle fotométert állítanak fel. A vállalkozó kötelezettséget vállalt a világítási hálózat bővítésére, de úgy, hogy minden 40 új lámpa üzembeállításáig a város előlegezi meg a költséget. A gázórákat a vállalkozó szolgáltatja díjazás ellenében. Rögzítették a vis maior eseteket és a büntetési tételeket is. Bírság állapítható meg, ha a gáz tisztasága és a világítás nem elegendő, a meggyújtás késik, ha nem ég. Vitás esetben választott bíróság dönt, ahova két főt a város, kettőt a vállalkozó választ. A vállalkozó köteles helyben lakó személyt képviseletével megbízni. A szerződéssel nyert jogok

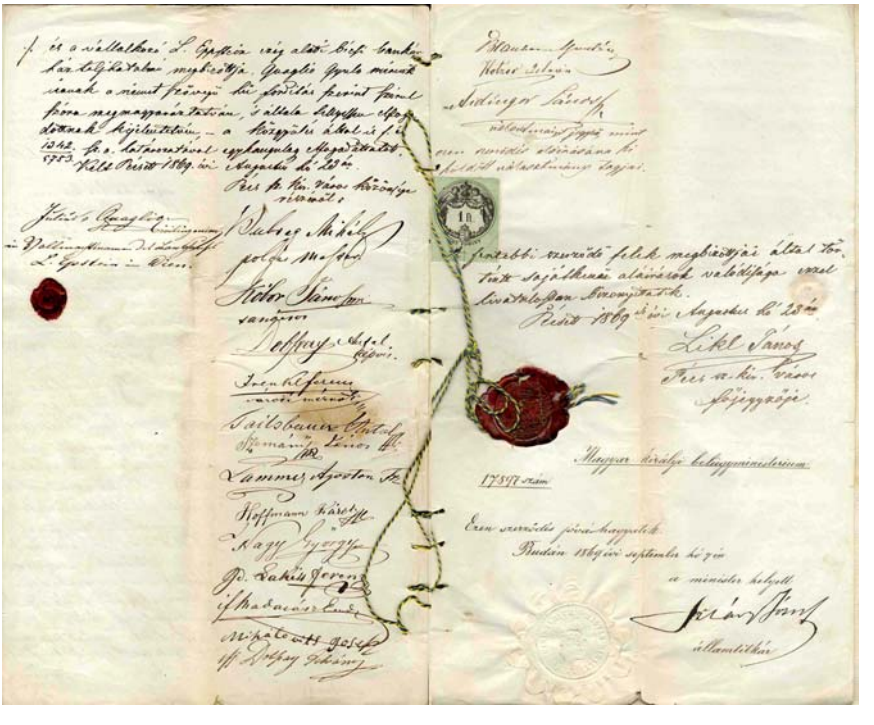

*A szerződés aláírási okmánya*

és kötelezettségek átruházhatók. A szerződés 25 évre érvényes. Leteltével a város megválthatja a gázműveket. A megváltás összegét az utolsó tíz év jövedelem átlagára számított 5,5%-os tőkésítéssel határozták meg. Ha a megváltás elmarad, újabb 25 évre meghosszabbodik a szerződés, de a magánosok gázárát 50 kr-al, egy világítási órát pedig negyed kr-ral olcsóbban számítják.

75 év eltelte után a gázmű térítés nélkül a város tulajdonába kerül. A város a DGT-től átvett 50 000 mázsa szenet mázsánként 21 kr-ért biztosítja. A vállalkozó a szerződés aláírásakor 5000 Ft biztosítékot helyez letétbe. A szerződést L. Epstein bécsi bankház (Gustav Epstein nagykereskedő) meghatalmazott képviselője Julius Quaglio mérnök írta alá. A város részéről Bubreg Mihály polgármester, Kóbor János tanácsnok, Dobszay Antal képviselő, Frenkl Ferenc városi mérnök, Tailsbauer Antal, Szemányi János, Lammer Ágoston, Hoffmann Károly, Nagy György, Lakits Ferenc, ifj Madarász Endre, Mihálovics József, ifj. Dobszay István, Blauhorn Gusztáv, Kotzer István választmányi tagok és Aidinger János választmányi jegyző. Kelt Pécsett 1869. augusztus 23-án. Jóváhagyta Budán, 1869. szeptember 7-én Szlávy József államtitkár, a belügyminiszter helyett.[16]

A szerződésnek híre ment, és országszerte jó híre lehetett, hiszen nem is kapkodták el létrehozását, minden fontos részletet sikeresen rávezettek. Ezért több városból is kérték a pécsi szerződés másolatának megküldését. Többek közt Nagykanizsa, majd Újvidék, Eszék, Miskolc, Kassa polgármesterétől érkezett ilyen kérés.

**A légszeszgyár és gázvezeték hálózat**

Az építkezés megindult a város által átadott marhalegelő területén. Az itt megszűnt marhaitató kút helyett a vállalkozó költségén egy új, 6 öl mély létesült a Budai külvárosi legelőn 579 Ft-ért. A gázelőállító létesítmény eredetileg három kemencében összesen 18 retortából állt 7, 6 és 5 retortával egy-egy kemencében. Klingmüller ajánlatában 16 retorta volt tervezve a 3 kemencében (8, 5, 3). A desztilláló edények, a retorták (más, régebbi nevén görebek) lapos fenekű vízszintes elrendezésű, 3 m hosszú vaslemez edények, tulajdonképpen alul lapított hengerek voltak. Homlokfalukat lebontva kézzel töltötték meg szénnel, és a kokszot is ugyanúgy, kézi erővel kaparták ki és vastalicskákon hányóra szállították, ahol még az izzó kokszot vízzel oltották, illetve hűtötték le. A tüzelés a retorták alatt történt és 5–6 óra alatt a gázképződés befejeződött. A fejlődött gázt a retortákból felül kinyúló csővezetéken gázszivattyú emelte ki és egy fekvő vízzel telt hengerbe vezették, ahol a kátrány és a vízgőz egy része levált. Majd 5 db U alakú öntöttvas csővezetékben vízhűtéssel a vízgőztől szabadult meg. Még mésziszapon vezették át a maradék égéstermékek megkötésére. A tisztított gázt gáztartályokba tárolták. A harang alakú tartályok egyike 480, a másik 750 m³ gáz befogadására volt alkalmas.

A gázgyárról kevés adat maradt. Egyetlen korabeli ábrázolásáról van tudomásunk, amely 1873-ban „Pécs – Fünfkirchen” című nyomaton, pécsi nevezetes-

16 Szerződés, Pécsett 1869. Eredeti kézzel írt és a nyomatot, ifj. Madarász Endrénél, BML Pécs város okmánytára, 355.

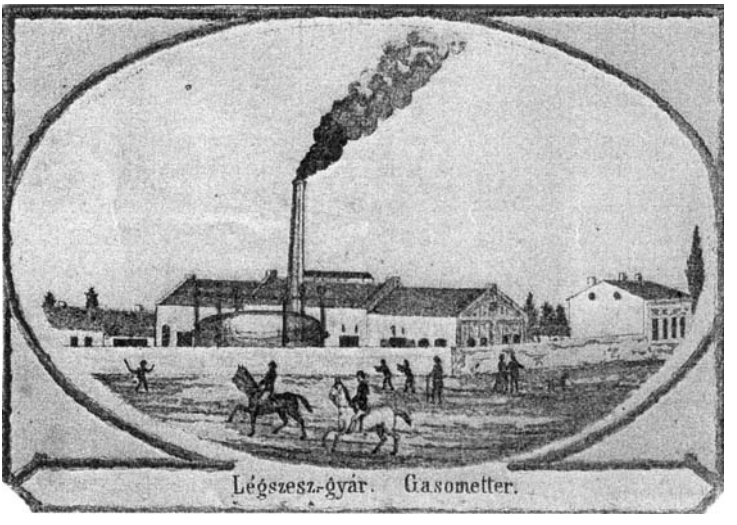


*A Légszeszgyár Hochrein metszetén, 1873*

ségek között ipartelepeket is ábrázol, köztük a Ráth-kertet is, lévén Ráth Mór volt a kiadója.

Annyit tudunk, hogy jelentősebb felújítás csak 1895-ben történt, amikor már három gáztartály működött összesen 2050 m³ térfogattal. Egy újabb gőzgéppel meghajtott „kördugattyús gázszivattyút" építettek be a retortákból a gáz elszívására. Korszerűsítették a kátrány leválasztót, két új kéntelenítő szekrényt szereltek fel. De a desztilláló retorták számát még nem kellett változtatni. Csak 1913-ban került erre sor, amikor egy új, 9 retortás „Pintsch-Hermannsen" rendszerű kemencével 18-ról 27-re növelték a retorták számát. Ezek a berendezések is csak egyik oldalukon voltak nyithatók, ami nehéz és veszélyes munkát kívánt a kezelőktől. A kézi töltés is megmaradt, pedig a gépi töltés jelentősen növelhette volna a retortánkénti gáztermelést. Így egy-egy edényben 220 m³ gázt lehetett előállítani jó minőségű szénből, a pécsiből sajnos csak kevesebbet. Talán a felét. A gyárban 1920-ig már nagyobb fejlesztés nem történt.

A gyár építése és szerelése mellett egy év alatt 21 km gázvezetéket fektettek le és 250 db gázlámpát helyeztek el. A lámpaoszlopok, falikarok, lámpatestek kiválasztására több ajánló is megküldte gyártmányainak ábráját és a hozzá szükséges tudnivalókat a városnak. Ezekből választottunk bemutatásra egy-egy szép rajzot. Elkészítették a magánfogyasztók részére szükséges csőleágazásokat is. A gázvezeték fektetését akkor még semmilyen más közművezeték nem zavarta a földben, de mindent kézi erővel kellett elvégezni, és szinte az egész területen már kövezett útburkolat feltörésével.

A világítási hálózatot is fokozatosan fejlesztették 1886-ban kezdődött bővítés során újabb 10 km gázvezetéket fektettek le 20 765 Ft költségen. 1899-ben, 1908-

ban és 1910-ben folytak további nagyobb beruházások. Munczhardt Géza városi főmérnök szorgalmazására a gázvezeték telepítésének teljes rajzanyagát átadták a városnak és a továbbiakban gondoskodtak azon is a változások átvezetéséről.

A gázgyár termeléséről megbízható adatokat, a társaságnak a pécsi cégbírósághoz megküldött éves közgyűlési jelentéseiből hámozhatjuk ki 1878–1908-ig.[17]

| Időpont | Termelt gáz, m³ | Gázégők száma, db |
|---|---|---|
| 1878 | 154 614 | 2 826 |
| 1880 | 210 787 | 3 154 |
| 1881 | 227 501 | 3 225 |
| 1882 | 223 492 | 3 369 |
| 1883 | 227 777 | 3 425 |
| 1884 | 240 647 | 3 438 |
| 1885 | 238 097 | 3 503 |
| 1886 | 211 094 | 3 696 |
| 1887 | 278 179 | 3 903 |
| 1888 | 290 252 | 4 083 |
| 1889 | 315 505 | 4 389 |
| 1890 | 375 936 | 4 569 |
| 1891 | 366 826 | 4 861 |
| 1892 | 402 316 | 4 965 |
| 1893 | 408 435 | 5 048 |
| 1894 | 454 061 | 5 139 |
| 1895 | 448 271 | 5 416 |
| 1896 | 458 579 | 5 951 |
| 1897 | Nincs adat | Nincs adat |
| 1898 | 479 720 | 6 581 |
| 1899 | 505 964 | 6 759 |
| 1900 | 511 864 | 6 820 |
| 1901 | 530 973 | 6 961 |
| 1902 | 537 051 | 6 921 |
| 1903 | 559 106 | 6 781 |
| 1904 | 543 043 | 6 802 |
| 1905 | 549 146 | 6 802 |
| 1906 | 504 592 | 6 886 |
| 1907 | 509 415 | Nincs adat |
| 1908 | Nincs adat | Nincs adat |

[17] BML Pécsi Törvényszék Cégbírósági iratok, Ct. 40/ I–II.

**A méterrendszerre való áttérés**

Az 1874. évi 8. t. c. eredményeként a méterrendszerre való átállásnál a gázórákat is át kellett köblábról köbméterre állítani. Az átállás határideje 1876. január 1-je volt. Addig az elszámolásokat köblábban adták meg. Pécs város vezetői pedig a lakosság tájékoztatására 500 példányban nyomtatott hirdetményben tették közzé 1874. október 20-án, a tennivalókat és az átszámítás adatait. Ebben állt:

1 angol köbláb = 28, 315 köbliter
100 angol köbláb = 2,83150 köbméter
1000 angol köbláb = 28,315000 köbméter

1000 angol köbláb gázfogyasztás ára 5 Ft 50 kr volt, 10 m³ ára 1 Ft 94,2 kr lett.

Mivel az átállás mindenütt gondokkal járt, különösen a Lajtán innen, mert a gázórák átállítására csak Bécsben volt egy cég, ezért az átállás határidejét a minisztérium 15 magyarországi gázgyárnak 1878. január 1-ig meghosszabbította. A pécsi gázműnél a soproni iparkamarának küldött jelentés szerint 1876. január 31-én már 173 gázóra metrikus, és 79 még a régi köbláb szerint működött. Majd Schapringer igazgató értesítette a várost, hogy 1877. január 1-jén az átállítást befejezték.

**Kigyulladnak a gázlámpák**

A kivitelezőkre aligha lehetett panasz, hiszen 1869 szeptemberétől 1870 augusztusáig minden lényeges munkával elkészültek, 1870. július 31-én Ivánkovics István építész, az Epstein bankház teljhatalmú pécsi megbízottja jelentette a város tanácsának, hogy a munkálatok határidő előtt elkészültek és kérte az óvadék felszabadítását. A gázvilágítás kezdetét előbb július 31-re, majd augusztus 3-ra, azután 5-re halasztották. Megjelentek a sajtóban azok a hirdetmények, amelyekben a lakosság figyelmét felhívták a gázzal kapcsolatos tudnivalókra és a betartandó előírásokra. A városi gázvilágítás megkezdéséről a Fünfkirchner Zeitung így tudósított: „Augusztus 5-én este hatalmas tömeg gyűlt össze a téren. Kilenc órakor mozsarak dörgése közben a polgármester égő fáklyával egy lángrózsákból álló koronát lobbantott lángra a városháza falán. Majd kigyúltak a gázlángok és fényes nappallá tették a gyenge holdfénytől megvilágított éjszakát."[18]

Persze ez sem volt fenékig tejfel. A levéltár és a sajtó sok panasz emlékét őrizte meg a gyenge világításról. Gyenge a fény, hiányosan égnek a lámpák, bűzt áraszt a gázlámpa. Vizsgálat is indult, amely során a gázművek azzal védekezett, hogy a gázgyártáshoz rossz minőségű szenet kapott, ezért osztravai és oravicabányai szenet hozattak a gyártáshoz. A város pedig megalakította a Gázvizsgáló Bizottságot, amelynek a főfeladata a gázvilágítás rendszeres ellenőrzése volt. A város igyekezett is a szerződésben biztosított jogaival élni és pénzbüntetésekkel sújtotta a légszeszgyárat. Sőt a viták során a fogyasztott gáz számláit, bár rendre beérkeztek a városi pénztárhoz, de vonakodtak kifizetni, a büntetések miatt visszatartották a számla ki-

18 Fünfkirchner Zeitung, 1870. augusztus 6.

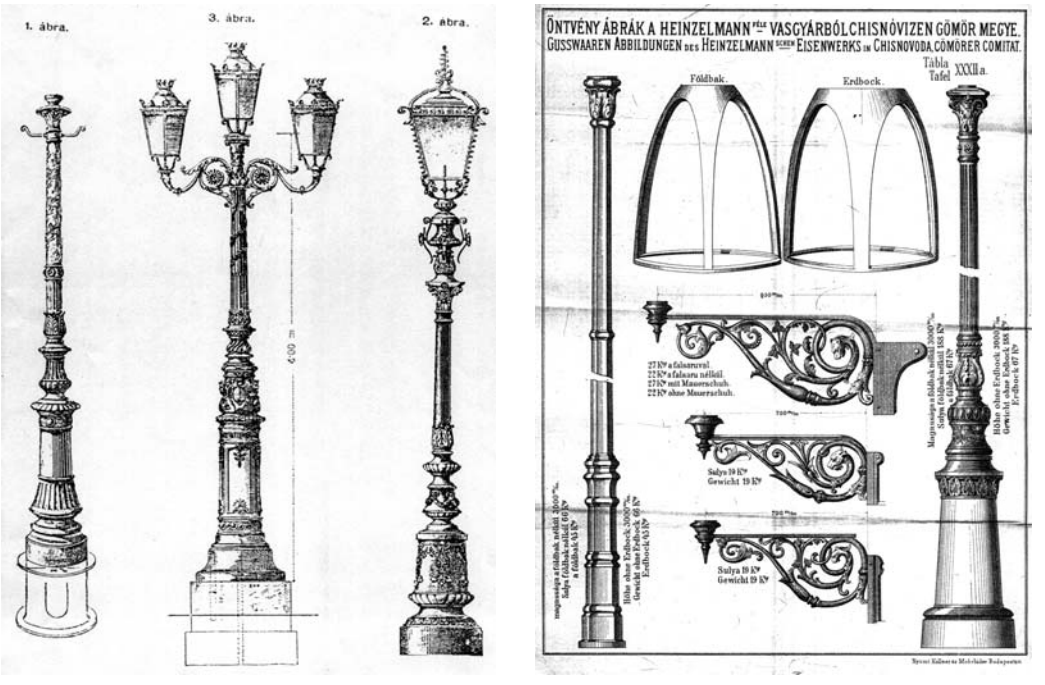


*Lámpaoszlopok, falikarok rajza az ajánlatokon*

egyenlítését.[19] A viták elkerülésére a világítás ellenőrzésének mérőeszközét is átalakították. Az egyik vizsgálati jelentésből kiderült, hogy az 5 köbláb gázfogyasztás esetén a lámpák fénye csak 6 gyertya fényének felelnek meg.

De a hiányok mellett találni számos olyan levelet is, amelyben az eddig gázlánggal nem világított utcák, vagy területek világítását kérték a lakók a várostól. Tehát valószínű, hogy a hibák ellenére a rendszer mégis csak megbízhatóan működött. Amint megindult a gázszolgáltatás és kivilágították a belvárost, megkezdődött a külvárosokban is a csővezetékek kiépítése.

A villamos világítás megjelenésével csaknem egy időben került bevezetésre az „Auer harisnya" néven közismert különleges gázégő, amely az ívfény lámpákkal is fel tudta venni a versenyt.[20] Ekkor „az Auer-féle légszeszizzó lámpákkal való világítás azonos fényerő mellett csak egyheted résznyi költségbe került, mint a villamos izzólámpákkal való világítás" – olvasható a pécsi sajtóban.[21]

## Új tulajdonos a Guttmann testvérek

19 1871-ben előbb 50 Ft, majd 30 Ft bírság elengedését kérte a gázgyár igazgatója.

20 Karl Auer von Welsbach (1858–1929) bécsi vegyész. Találmánya a tóriumoxidból és cériumoxidból álló harisnyaszerű finom háló, amely az égő gázban felizzott és erős fénnyel világított. 1892-től fokozatosan elterjedt az utcai gázlámpáknál. Utolsó mohikánjait az 50-es évek elején a MÁV személyvonatokon még lehetett látni.

21 Pécsi Napló, 1894. szeptember 20.

Az Epstein bankház megbízottja Pécsett Schapringer Zsigmond lett. De igyekezete ellenére a bankház 1873. július 25-én kötött szerződéssel a pécsi céget a bécsi Guttmann testvérek kereskedő cégének 150 000 Ft-ért eladta. A város számláinak egyeztetéséhez az 1873. július 31-ig elfogyasztott gázmennyiséget vették figyelembe, hogy a tulajdonos követelését megállapíthassák.

A követelések alapján látható, hogy jelentősen felhalmozódtak a fizetési elmaradások. Sajnos az egyeztető tárgyalások anyaga nincsen meg, nem állapítható meg pontosan, hogy mennyit képviselt az adósságból a városnál szokásos késedelmes fizetés és mennyi magyarázható egyéb okokkal. De álljon itt egy kép a város adósságáról:

| | |
|---|---|
| Közvilágítási számla elmaradás 1870. 8., 9., 10. hóról: | 1928 Ft 88 kr |
| Közvilágítási számla elmaradás 1872. 3., 4., 5., 8., 9., 10., 12. hóról | 5912 Ft 01 kr |
| Városháza világítás 1872. 5., 8., 9., 10., 12. hó, 1873. 3–7. hóra | 306 Ft 10 kr |
| A főreáliskola világításából 1873-ból | 4 Ft 91 kr |
| A Belvárosi plébániatemplom világítása | 350 Ft 58 kr |
| A város által vállalt 16 lámpa állítás költsége | 810 Ft |
| Befejezetlen csővezeték-többletért jár a városnak | 5368 Ft 50 kr |

(A táblázatban nem minden adat szerepel!)

Végül 1874. július 15-én kelt levélből tudjuk, hogy a megállapodás megtörtént és a város a gázgyártó cégnek 7134 Ft 57 krajcárral maradt adósa.

Az új tulajdonos munkáját is ellenőrizték. 1874-ből ismerjük a városi ellenőrző bizottság névsorát is: Tróbert Mátyás rendőrkapitány, Bauberg Antal, Simonfay János, Kurucz György, Blauhorn Antal. Szakértők: Zsilla Vilmos főmérnök, Skoff Ferenc tanár.

A tulajdonosváltáskor a Budai külvárosban még 82 öl csővezeték, a Szigeti külvárosban a Fő utcai kereszteződéstől az iskoláig 75 öl, valamint 459 öl hiányzott még a Tettye utcában és a Klimo utcában. A levelezésből úgy tűnik, hogy a város fizetési késlekedésében az elmaradt és megállapodásban szereplő csőfektetések kikényszerítése is fontos szerepet játszott. A tulajdonos a Baden – St. Pölteni gázgyárának irányítását össze akarta a pécsivel vonni, ami ellen Pécs 1874-ben erélyesen tiltakozott, hivatkozva az alapszerződésre, melyben kikötötték hogy a pécsi gázgyárat helyben lakó, meghatalmazott vezető képviseli és irányítja.

**Általános Osztrák Légszesz Társulat Trieszt**

A Guttmann fivérek is viszonylag hamar túladtak a pécsi vállalkozáson. Az eredetileg Epsteinnel kötött szerződés változatlan megtartása fontos érdeke volt a városnak. Ezért ilyen nyilatkozatot kért benyújtani a pécsi gázgyár igazgatójától, Schapringer Zsigmondtól, miután a cég eladása 1876. november 15-én befejeződött, és az átruházással kapcsolatos okmányokat Pécs város tanácsa elé terjesztették.

A vevő, gázgyártással és gázvilágítással foglakozó részvénytársaság volt, amely 1862-ben alakult Triesztben és 200 Ft névértékű részvényekben 2 100 000

Ft alaptőkével rendelkezett. 1878-ban kiadott közgyűlési jegyzőkönyvéből jól látható, hogy Ausztriában és Magyarországon több gázmű érdekeltséggel rendelkezett. A tulajdonában lévő gyárak termelési adatait is érdemes megtekinteni, hiszen ebből jól megítélhető a pécsi gyár helye a trieszti társaságban.

| 1876–77 | Budapest | Pécs | Linz | Liberec | Baden | St.Pölten | Összes |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| **Gáz m³** | 8 400 000 | **154 414** | 209 386 | 322 759 | 198 989 | 120 713 | 9 900 000 |
| **Égők db** | 64 704 | **2 826** | 8 729 | 6 487 | 3 893 | 1 455 | 88 094 |

A trieszti társulat aktíva értékéből Budapest 3 650 012 Ft, Pécs 140 127 Ft-ot képviselt. A társaság Pécs városának benyújtott első számlájából a város gázfelhasználásának célpontjai is láthatók.

| | |
|---|---|
| Utcai közvilágítás | 905 Ft |
| Városháza világítása | 40 Ft |
| Belvárosi templom, plébánia | 25 Ft |
| Iskola | 2 Ft |

A társaság közgyűlési jegyzőkönyveit megküldte Pécsre a cégbíróságnak. 1881-ig az olasz nyelvű iratot német fordításban, utána már magyarul is. Érdemes megjegyezni, hogy a társaság éves tiszta nyeresége 5–600 ezer forint volt, a 200 forint névértékű részvényekre rendre 40–60 Ft osztalékot fizettek ki. 1891-ben már kemény küzdelem folyt az egyre erősödő villamos világítást szolgáltató konkurenciával. Legnagyobb telephelyén Budapesten, a Ganz gyárnak és a trieszti Általános Osztrák Légszesz Társaságnak kínálták azonos feltételekkel a villamos világítás megszervezését. Végül a fővárosban két vállalat alakult, az egyiket a trieszti társaság hívta életre.

1895-ben lejárt Pécs városával kötött 25 éves szerződés. A város jogosulttá vált a gázmű átvételére. Mivel a megváltás összege az utolsó tíz év eredményétől függött, a város elkészíttette ezek felmérését. A pécsi légszeszgyár tiszta jövedelme 1885–1895 között 118 183 Ft volt. Ez időben a gáztermelésről is van adat:

| | |
|---|---|
| Magánvilágításra fogyasztott gáz mennyisége | 19 120 227 m³ |
| Ipari célra | 2 581 605 m³ |
| Utcai világításra fogyott | 3 801 884 m³ |

Ekkor már a gázfogyasztás csökkenésével is számoltak a megalakult Pécsi Villanytelep versenye miatt. A trieszti társaság által képviselt vételár összege 273 200 Ft volt. Ezt a város felülvizsgálta és legfeljebb 225 000 forintnak találta. Viszont Pécsnek ilyen összeg nem állt rendelkezésére, csak bankkölcsönből tudta volna a gázgyárat megvenni. Az átvételt elutasították, ezzel újabb 25 évre meghosszabbodott a szerződés. Említésre méltó, hogy ugyanekkor 1895. december 19-én a társaság rendkívüli közgyűlésén Triesztben azzal az indokolással, hogy a

cég főleg Magyarországon tevékenykedik „erkölcsi és anyagi indokok tanácsolják a társulatnak" hogy nevét „Osztrák-Magyar Általános Légszesz Társulat"-ra változtassa.

1900-ban a társaság alaptőkéjét, a forintról koronára való áttéréssel egy időben felemelték. Ekkor a 2 100 000 forint alaptőke 8 400 000 korona lett, amely új 400 K névértékű részvényekből állt. A társaság vagyonát mutatják az alábbi adatok:

| | |
|---|---|
| Budapest | 16 878 000 K |
| Pécs | 537 355 K |
| Linz | 1 238 000 K |
| Liberec (Reichenberg) | 1 299 000 K |
| Baden-St. Pölten | 1 327 000 K |

**Pécs megváltja a gázgyárat**

A századforduló után már megkezdődött a társaság felbomlása. 1909-ben Liberec város váltotta meg gázgyárát. Majd Budapest önállósította magát 1910-ben. 1913-ban pedig Linz váltotta meg a gázüzemét. A Trieszti társaság ezeket ellensúlyozni akarta és 1911-ben megvásárolták a Mödlingeni Gázműveket, majd Selmecbányát is megszerezték. Ugyanakkor részesedést szereztek az Osztrák Villamos Társaságnál, Csehországban és Budapesten, összesen 2 és fél millió korona értékben.

1914-től a háború irányította a gázgyártást.[22] Egyrészt a társaság nagy összegű hadikölcsönt jegyzett, majd egyre növekedtek a beszerzési gondok és a létszámhiány. Később még a gázvilágítást is korlátozták.

1918-ban a monarchia szétdarabolásával a társulat gyárai négy ország területére estek, Pécs szerb katonai megszállása ezt a helyzetet tovább rontotta. Pécs szerződése 1920-ban járt le és a város megváltotta a gázgyárat. 1920 januárjában bejelentették szándékukat a gázgyárnak.[23] A pécsi igazgató ekkor Erreth Lajos volt, csak vele lehetett tárgyalni, hiszen Trieszttől el volt Pécs szigetelve. Az átvétel véglegesen 1924-ben zárult le. A vétel 120 millió papírkorona (mintegy 10 000 aranykorona) volt. A megváltásban szereplő berendezések értékét 300 000 aranykoronára becsülték.

A gázgyár sorsát az 1934-ben megalakult Pécsi Kokszművek Rt. pecsételte meg. A Mohácsi úton megépült kokszoló ellátta a város ipari és magán fogyasztását gázzal. A Légszeszgyár 1935 decemberében leállt. Továbbiakban a gázelosztás feladatát végezte. 1930-tól már csak 61 utcai gázlámpa, világított a városban. Amikor Pécs várost 1944-ben a front elérte, majd szovjet katonai megszállás alá került, leállították a gázgyárat és ezzel gyakorlatilag a gázvilágítás is megszűnt.

22 1917-ben júliustól a közvilágítást 60%-al korlátozták, a magán és ipari fogyasztok csak reggel 7-8-ig, 11-től 13-ig ill. este 19-20 óráig kaptak gázt.

23 BML Pécs város tanácsának iratai 355/1920.

BIRÓ JÓZSEF

# RADÓ ALADÁR BÁNYAMÉRNÖK
## élete és szakmai tevékenysége

Radó Aladár okl. bányamérnök 1922. augusztus 18-án, a Mecsek egyik regényes falujában, Hosszúhetényben született.Szüleinek vízimalma volt, amelynek hangjai örök életre elkísérték őt életútján. Talán ez is alakította nyugodt szemlélődő természetét, amelyet elsősorban nem a szubjektum, hanem a tények tisztelete és a lényeg keresése jellemezte. Borkimérésükben, gyermekkorában, gyakran hallgatta a bányászok elbeszéléseit a bányamunkáról, a bányászat veszélyeiről és nem utolsó sorban az előfordult szerencsétlenségekről, mentési történetekről. Ezekből sajnos abban az időben bőven kijutott a bányászoknak, mivel a szomszédságban, Vasason működött a DGT egyik legveszélyesebb bányája. Naponta voltak balesetek, és sajnos sűrűn fordult elő a bányászok egyik legveszélyesebb ellensége a váratlan szén- és gázkitörés. Ebben a kitörés erőművi hatásán túl a gáz fojtó hatása is fenyegető veszélyt jelentett. Ezek a mesék és szomorú, de esetenként romantikus történetek, no meg az általa ismert mérnökök tekintélye és magabiztossága bizonyára hatottak az ifjúra, és meghatározták szakmai választását. Emellett 16 éves kora után minden nyáron csillésként, majd laboránsként dolgozott a bányában. Itt aztán saját tapasztalata alapján bővíthette azokat az ismereteket,

*Radó Aladár szülőháza Hosszúhetényben, Bauer János festménye*

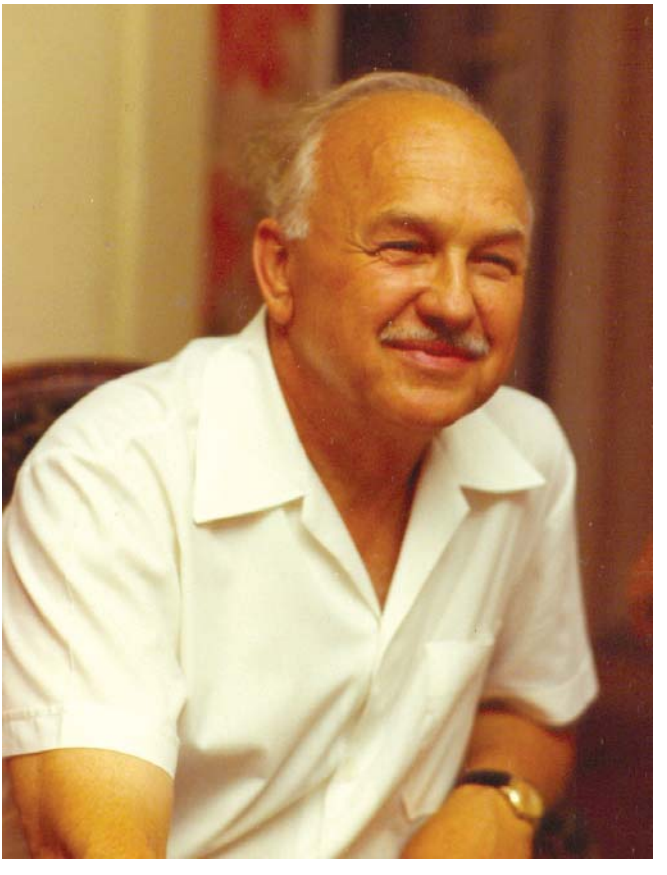

*Radó Aladár okl. bányamérnök*

amelyeket már a bányászok otthoni meséiből ismert és elképzelt magában. A munkahely valószínűleg a közeli Vasas, azaz Thommen akna lehetett.

„A jezsuiták szigorú pécsi gimnáziumában érettségiztem, a mérnöki diplomát pedig Sopronban, 1944 októberében szereztem meg" – mondotta visszaemlékezésében.[1] A *Magyar bányamérnökök 1876–1999* c. könyvben 844. sorszámmal szerepel.[2] A szigorúság kiemelése nem lehet véletlen, hisz az alapos tudás mindig Radó Aladár ismertető jegyeihez tartozott. A falusi környezet pedig megadta azt a természetességet, amely alapján biztosan mozgott mind az egyszerű bányászok, mind pedig a képzett emberek körében.

Végzett mérnökként is Vasason kezdett dolgozni. A munkakezdést áthatották a háborús viszonyok és az abból adódó nehézségek. Még szinte tapasztalatot sem tudott szerezni, amikor 1945. április 15-én – alig félévi gyakorlattal a háta mögött –

[1] Harcos Ottó: In memoriam Radó Aladár = Mecseki Bányász, 1989. december 30. 9. p.
[2] Zsámboki László: Magyar bányamérnökök 1876–1999. Miskolc. 78. p.

megbízták a vasasi üzem vezetésével. Maga is úgy nyilatkozott, hogy ez bizony „nem volt könnyű feladat", olyan környezetben, ahol az idősebb, tapasztaltabb vezetők morgolódását naponta visszahallhatta, hisz alapvetően ismerős környezetben élt. A jó és rosszakarók hozták és vitték a hangulati híreket a fiatalembernek és környezetének, hogy „ez a taknyos dirigálgat". Az ismert türelemmel és szakmai tudásával hamarosan legyűrhette ezeket a kétkedőket.

Hamarosan ugyanis mind olyan nehézségek közé kerültek, hogy egyre több szenet követeltek tőlük a széncsaták idején és az adottságok pedig egyre kedvezőtlenebbé váltak. Hiány volt anyagban és energiában, ami a bányászkodáshoz nélkülözhetetlen. Mindezeket példamutatással, leleményességgel és lelkesedéssel, az emberek mozgósításával kellett ellensúlyoznia. Ez azért is jelentett nehéz feladatot a fiatalember számára, mivel meg volt győződve arról, hogy a rohammunka és a velejáró fegyelmezetlenségből sok jó nem származhat. Amit nyernek a réven, elveszítik majd a vámon. Ennek ellenére neki is jó példával kellett elöl járni, és néha fizikailag, bányásznyelven szólva „a partot nyomva" is meg kellett mutatnia, hogy érti a dolgát. Ez akkor szinte kötelező viselkedési forma volt. Éppen Vasason személyesen láttam egy olyan baleseti jegyzőkönyvet, amely fizikai munkához nem szokott aknásznál ilyen alkalommal fellépett szívinfarktust írt le. A baleset sajnos halálhoz vezetett.

A vasasi bányában a termelés gondjai mellett foglalkozni kezdett azzal, hogyan lehetne az egyre gyakrabban előforduló szén és gázkitörés kockázatait csökkenteni. Az üzem mélyülésével ugyanis a gázkitörések megszaporodtak.

A gázkitörések erőművi hatása, intenzitásának csökkentése érdekében hosszú fúrólyukakban robbantásokat végeztetett. A kísérletezésnek mutatkoztak eredményei is. A vállalat vezetése azonban azzal az indokkal, hogy kísérleti bányát próbál az üzemből csinálni, 1951-ben áthelyezte a pécsbányatelepi üzembe, a Széchenyi István-aknára.

Vereczkey Lajos rövid ideig volt Vasas üzemvezetője, később pedig a Pécsi Szénbányászati Tröszt igazgatója így emlékezett erre az eseményre: „Egyszer egy késői délután, 5–6 óra között meglátogatott Trojszkij helyettes igazgató. És panaszkodott, hogy nagy problémája van: a felsőbb magyar szervek azt kívánják tőle, hogy a vasasi üzemvezetőt, Radó Aladárt és a főmérnököt, Koncsag Károlyt váltsák le, pedig ők, mármint a szovjet igazgatóság, nagyon meg vannak velük elégedve. […] Megkért engem vállaljam el az üzemvezetőséget."[3]

A fenti idézet azt bizonyítja, hogy nem az érintettek szakmai munkájával volt baj, ilyet a szovjet szakmai vezetés nem tapasztalt, hanem valószínűleg a fiatal szakemberek származása, illetőleg igaztalan háttérvádak alapján erőszakolta ki a politika a vezetőváltást.

Tamásy István későbbi vasasi főmérnök, ill. trösztfőmérnök írta: „Radó Aladár üzemvezető bányamérnöktől a mérnöki gondolkodást, az okok keresését, a

[3] Az 1950-es években Szabolcsbánya főbányamestere, Vereczkey Lajos visszaemlékezéseiből = Nem szól már a klopacska… Vasasi bányászemlékek Göndöcsné Bátai Rozi, Szirtes Béla, Szirtes Gábor (szerk.). 2000. 58–59. p.

*Vasas bányaüzem látképe az 1950-es, 60-as években*

távlati szemléletet, Szepeshegyi István főmérnöktől a szükséges üzemi keménységet" tanultam fiatal bányamérnökként Vasason.[4]

Erre az időszakra esik, hogy a hosszúhetényi terület feltárását vették számításba, mivel Vasas akkor ismert szénvagyona kimerülni látszott.Szintén Tamásy István mondta egy a Pécsi Bányásztörténeti Alapítvány kezdeményezésére és részvételével megkezdett szóbeli interjú során (Oral History), hogy a korábbi hosszúhetényi területre vonatkozó, rossznak vélt adatszolgáltatások és döntések miatt sokat zaklatták őt és még három személyt. A három zaklatott személy Kiss Nagy József trösztfőmérnök, Radó Aladár az aknák tervezője és Mihalics Imre, aki a Bányászati Tervező Intézet összekötője, irányító tervezője volt. A „korán kezdett és meggondolatlan beruházás" mellett azzal vádolták őket, hogy az ikeraknákat szándékosan rossz helyre tervezték és mélyítették. Ez utóbbi vádat a Miskolci Nehézipari Egyetem bányász szakértőinek egy tanulmányára alapozták, melyben azt bizonygatták, hogy az aknapárt nem az optimális helyre telepítették. Radó Aladárt e munkában bizonyára a szomszéd vasasi üzemben szerzett tapasztalatai miatt vonták be. A zaklatás a tényalapon nyugodott bányászszolidaritás miatt nem fejlődött bírósági üggyé.

A Pécsi Szénbányászati Tröszt, érzékelve a biztonsági helyzet javításának szükségességét, létrehozta a vállalat kutatási osztályát, amelynek kialakításával és megszervezésével 1953-ban Radó Aladárt bízták meg. Az osztályt hivatalosan 207 736 sz. rendelkezésével a Bánya- és Energiaügyi Minisztérium 1953. május 10-én hozta létre. A kutatási osztályt a „liász bányászat területén fennálló és termelést gátló különleges nehézségek, elsősorban a gázkitörés-, sújtólégrobbanás-, szénpor- és szilikózisveszély csökkentésére" alapították.[5]

[4] Tamásy István: Néhány emlékem Vasasról = Nem szól már… i.m. 2000. 54–58. p.

[5] Koncsag Károly: A fő bányaveszélyek elleni védekezés fejlődése = A mecseki kőszénbányászat. Szirtes Béla (szerk.). 2000. 194–195. p.

Ennek a munkának a keretében foglalkozott azzal, hogy a széntelepek és kísérő kőzeteik metántartalmát csökkentsék, hogy a termelés során kevesebb gáz szabaduljon fel, és kevesebb gáz veszélyeztesse az ott dolgozókat. A megoldás módját az előzetes gázlecsapolásban találta meg. Amikor még nehéz volt kapcsolatokat építeni külföldi szakmai körökkel, ő nyelvtudása, szakmai tekintélye és intelligenciája révén e témában széleskörűen tájékozódott. Tanulmányutakra ment, megismerte a külföldön, elsősorban a német nyelvterületen már használt eszközöket. Az ismereteket itthon a gyakorlatba ültette át és létrehozta az első gázlecsapoló berendezést,a hozzá tartozó bányabeli csőhálózattal és felszereltséggel együtt. Így vallott erről „ Életem egyik legszebb pillanata volt, amikor 1957 áprilisában a szocialista országok közt elsőként a Magyarországon akkreditált külföldi képviselők jelenlétében üzembe helyezték Vasason a gázlecsapoló berendezést és meggyújthattuk a széntelepekből jövő metángázt az üzem kazánjában."[6] Arra is volt gondja tehát, hogy ne csak lecsapolják a bányából a metánt, hanem mindjárt a hasznosítást is meg kell oldani. A későbbiekben sem volt ez a kérdés ilyen komplex módon terítéken.

Az utódok hosszú ideig megelégedtek azzal, hogy a lecsapolt metángázzal csökkentették a veszélyes gáztartalmat, és ezt a gázt a levegőbe engedték. Erről a munkáról írta Tamásy István: „A növekvő metán-felszabadulás miatt se a fő-, se a munkahelyi szellőztetés nem tudta mindenhol és mindig a metánt az előírt mértékre csökkenteni. Ezért kellett a Mecsekben először Vasason bevezetni a gázlecsapolást, ami közismerten a metán egy részének csővezetéken való leszívását jelenti. A gázlecsapolás mecseki megvalósítása dr. Radó Aladár bányamérnök érdeme." [7]

A metánlecsapolás munkája során egyre több helyen vált a termelési technológia elengedhetetlen részévé. 1960-ban György-aknán, majd 1963-ban István-aknán épült gázlecsapoló berendezés. Metángázt égettek a Széchenyi aknai kazánházban és ezzel látták el a pécsbányatelepi kórházat hőenergiával. Megépült a gázvezeték a kokszműig, ahol a lecsapolt metánt betáplálhatták volna a városi gázhálózatba.

A pécsi gázlecsapolás olyan példa lett, amelyet külföldi szakemberek tanulmányoztak a technológia megismerése és adaptálása érdekében. Közben gyűjtötte az adatokat, és tudományos alapossággal tanulmányozta a mecseki szén gázlecsapolásának elméletét. A bányák gázviszonyainak kezelése most már közvetlen feladatává és felelősségévé is vált, hiszen 1961-ben megkapta a szellőztetési főmérnöki beosztást is. Közben hazai és külföldi szaklapokban – a szellőztetés és gázlecsapolás témakörében – publikációi, tanulmányai jelentek meg.

Az 1960-as évek végén és a következő évtized elején a bányaveszélyek csökkentése érdekében a felszínközeli szénvagyonhoz tért vissza a pécsi bányászkodás, ezért a gázlecsapolás és gázlecsapolók jelentősége csökkent. Komlón viszont hamarosan jelentkezett a gázlecsapolás szükségessége, ezért a pécsi berendezéseket Kossuth bányára, ill. Zobák diagonális légaknájához telepítették, amelynek elméleti kimunkálásában szintén szükség volt megszerzett szaktudására.

[6] Harcos… i.m. 1989. 9. p.

[7] Tamásy István: A gázveszély, a váratlan gázkitörés, mint a mecseki bányaművelést döntően befolyásoló tényező = Búcsúzik a mecseki szénbányászat. Szirtes Béla (szerk.). Komló 2000. augusztus 29–30. 219–222. p.

A pécsi bányák fokozatos mélyülése megint felvetette a gázlecsapolás ismételt megindítását. A múlt század hetvenes éveiben modernebb gázlecsapolók épültek, István aknán és Vasason, amelyeknek leszívott gázmennyiségét kooperációs gázlecsapoló vezetékbe kívánták betáplálni.[8]

Kapcsolatait ápolta, mind a külföldi rokon tudományos körökkel, mind pedig a Miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem Bányamérnöki Karával. 1975-ben *A széntelepek előzetes lecsapolása* tárgykörében, Miskolcon egyetemi doktorátust szerzett. Az egyike volt azoknak, akik a bányaművelés témakörben e szakmai címet kiérdemelték.

Doktori értekezésében összefoglalta eddigi elméleti és gyakorlati munkáját. Meghatározta a gázlecsapolásnak a műveléssel kapcsolatos szabályait, a lecsapoló fúrólyuk célszerű elhelyezését és számát. Műszereket és megoldásokat fejlesztett ki a biztonságos gázkezelés, a mennyiségi és minőségi mérések érdekében. Foglalkozott a gázlecsapolás gazdaságossági kérdéseivel és a bányaszellőztetésre gyakorolt hatásával. Vizsgálta a gázlecsapolásnak a gázkitörések megelőzésére gyakorolt hatását. A gázlecsapolás kutatásához szervesen kapcsolódott a bányák szellőztetésének tervezése, optimális megoldása. Ennek érdekében tanulmányozta a külföldi megoldásokat és keletnémet kapcsolatai révén beszereztetett egy analóg szellőztetési modellezést lehetővé tevő számítógépet. A géppel tervezték, modellezték a bonyolult szellőztetési feladatokat. A szomszédos bányák összekötése révén rendszerint nehéz dilemmák elé állították a szellőztetési szakembereket. A megoldásokat hosszadalmas számításokkal költséges próbaváltozatokkal tudták korábban megoldani.

A tudományos és felelősségteljes munka mellett 1953 és 1983 között harminc éven keresztül töltötte be az 1892-ben alapított Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület Mecseki Csoportjának választott titkári, ügyvezető elnöki funkcióját.[9] E két titulus nem protokolláris címke volt csupán, hanem kemény és szívós munkát takart. Ebben az időben volt az egyesület helyi csoportjának legnagyobb a létszáma, amely a 400 főt is meghaladta. Az egyesület vezetése rendszeres szakmai összejöveteleket, kerekasztal beszélgetéseket szervezett az üzemekben és központi helyeken, legtöbbször a Tudomány és Technika Házában. Itt felkért előadók ismertették a mecseki bányászatban és külföldön is alkalmazott legújabb módszereket és technológiákat. A helyi szakmai összejöveteleken kívül országos konferenciák sora fűződött a helyi szervezethez és titkárához.

Kapcsolataira építve, csekély térítési díj mellett tanulmányi kirándulásokat szervezett, 1973-ban csehszlovák, 1974–75-ben lengyel és keletnémet bányászati területekre. A kirándulások emlékezetes szakmai és kulturális élményeket adtak a résztvevők számára.[10] 25 éven keresztül felelősséggel látta el az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület (OMBKE) bányászati szakmai lapjának a *Bányászat*-nak a szerkesztőbizottsági tagságát.

[8] Biró József: vasasi gázlecsapolás újabb eredményei = BKL Bányászat, 1990. 4. sz. 235–241. p.

[9] Vedrődi Antal: Az OMBKE Mecseki Szervezetének tevékenysége szaklapunk tükrében 1898-tól napjainkig = BKL Bányászat, 1998. 6. sz. 526–533. p.

[10] Biró József: A pécsi és pécs környéki bányász értelmiség szerveződése és tevékenysége az OMBKE keretében = Pécsi Szemle, 2007. ősz. 34–41. p.

*A 2. vasasi gázlecsapoló*

Az Egyesülettől két kitüntetést kapott: 1957-ben a Zorkóczy Samu emlékérmet (alapítva 1936-ban) és 1972-ben a Mikoviny Sámuel emlékérmet (alapítva 1948-ban). Utóbbi indoklásában található: „1954 óta titkára a Mecseki Csoportnak. Vezetése alatt a Mecseki Csoport létszáma 40 főről 339 főre növekedett és így egyike az ország legnagyobb helyi csoportjának. A taglétszám növekedése mellett a csoport tevékenysége nagyot fejlődött, több országos, sőt nemzetközi rendezvényt szervezett. A Bányászati Lapok szerkesztő bizottságában […] tevékenykedik és több cikke jelent meg. Külföldi konferenciákon előadásaival képviselte a magyar bányászati tudományt és technikai fejlődést."[11]

A *Bányászat* c. lapban, amelyért olyan sokat dolgozott egymondatos hír jelezte halálát. A nekrológ talán a rendszerváltás és bányabezárások izgató hatásai következtében elmaradt. 1989. november 3-án, 67 éves korában hunyt el. Halála nagy vesztesége volt a mecseki bányászatnak, hisz olyan szakembert veszített, aki nemcsak szakmájának volt kiemelkedő művelője, egyik úttörője, bányaművelő szakmai doktora, hanem a bányász közösségnek is sokat adó szervezője, koordinálója. Bányász szokás szerint a klopacska hangjai mellett kísérték a pécsi központi temetőben utolsó útjára.

Harcos Ottó Radó Aladárról szóló megemlékezését így zárta: „nem csupán hirdette, hogy 'legfőbb érték az ember' de egész életében az ember védelméért, az ember érdekében dolgozott. Istenhívőként szerette embertársait, a hatalomnak ezért csak a munkája kellett, de személyét nagyobb állami elismerésben nem részesítette. A mecseki szénbányászok emlékében viszont örökké élni fog." [12]

[11] BKL Bányászat, 1972. 8. sz. 525. p.
[12] Harcos … i.m. 1989. 9. p.

# A BOLDOG BÉKEIDŐK UTOLSÓ ÉVEI PÉCSETT
## Arató Jenő visszaemlékezései 1909–1914. IV. rész

**Színházi élet, jelesebb alakítások, repertoár, kiemelkedő színészegyéniségek**

*Októbertől áprilisig színtársulat játszik a városban. Az első világháború előtti években Füredi Béla színtársulata játszik a színházban. Kitűnően megszervezett nagy társulat ez, csupa elsőrangú színészei vannak, akik kitűnő előadásokat produkálnak. Legkiválóbb közülük kétségkívül Nyáray Antal, egy alacsony borzas hajú, savanyú arcú, örökösen cilinderben járó idősebb férfi, aki korábban gondolom a Népszínházban játszott. Valami különös varázs sugárzik ki törékeny alakjából. Amikor színpadra lép, egyszerre megtelik a színpad és egy nagy színészegyéniség hatása alá kerülünk. Komikus szerepeiben (Szép Helénában Menelaos, a Nebántsvirágban Floridor-Celestin, A szabin nők elrablásában a színigazgató) fensőséges humorával kacagtat meg bennünket ez az életben örökösen morózus arcú ember. Drámai szerepeiben (Cornevillei harangokban Gáspár apó) meg lelkünkbe markol mélyen emberi accentusaival* [akcentusaival]. *Nagy népszerűségnek örvend a pécsi kispolgárok között az öreg Rákosi Franci – kitűnő komikus, s hosszú ideig játszik a pécsi színtársulatnál – hívogatják vacsorára, szőlőbe, disznótorba, nagyon szeretik a jó humorú kedélyes bácsit. Hunfi Imre hosszú ideig a színtársulat tenoristája, aztán megválik a társulattól, letelepszik Pécsett, énektanítással foglalkozik, s állandóan sok tanítványa van. Halász Ilonka bájos, fiatal naiva, dr. György Ármin pécsi gyermekorvos veszi feleségül, míg Kanizsai Elzát a kórusból egy fiatal banktisztviselő, Visnya Ernő, akiből a két világháború közötti időben a Pécsi Takarékpénztár nagyhatalmú elnökigazgatója és felsőházi tag lesz.*

*Én nagyon szorgalmas színházlátogató vagyok, lehetőleg minden új darabot megnézek. Operát sajnos csak nagyon keveset kapunk (Parasztbecsület, Tosca, Pillangókisasszony, Carmen, Traviata, Hoffmann meséi, Faust, Rigoletto), egyébként azonban nagyon változatos a színházi műsor. Játsszák a régi nagy operetteket, Strauss, Suppé, Offenbach, Zeller, Millöcker, Planquette, Hervé operettjeit, aztán a mi operettjeinket, Jacoby Viktor, Huszka Jenő, Kálmán Imre, Szirmay Albert, Zerkovitz Béla, Eysler, Gilbert, Jarno, Fall Leo, Strauss Oszkár, Lehár Ferenc darabjait. A bécsi operett fénykorát éli, a színre kerülő operettek tele vannak melódiával, bőven áradó, frissen pezsgő muzsikával, öröm és élvezet a zeneileg is magas nívós álló operetteket végighallgatni. Ami a drámai műveket illeti, sorra nézem a modern magyar színpadi alkotásokat, Molnár Ferenc, Bíró Lajos, Lengyel Menyhért, Herczeg Ferenc, Heltai Jenő, Hajó Sándor, Farkas Pál, Nagy Endre, Szomory Dezső, Földes Imre, Balázs Sándor, Guthi Soma darabjait. De a külföldi szerzők is szép számmal szerepelnek a pécsi színpadon, Shaw, Rostand, Knoblauch, Salten, Tristan, Bernard, Rösler, Flers, Caillavet, Hennequin és Véber stb. Shakespearetől a Velencei kalmárt és a Szentiványéji álmot játsszák. A darabok általában nagyon jó előadásban mennek, a Füredi társulat becsületes művész munkát végez. Néha neves fővárosi énekesek (Környey Béla, Rózsa Lajos, Svärtsröm Valborga), színészek (Iványi Jenő, Beregi Oszkár, Hegedűs Gyula, Márkus Emília, Komlósi Emma)*

*vendégszerepelnek. Ilyenkor jóformán elővételben kelnek el a jegyek, és a színházi publikum forró hangulatban ünnepli a prominens művészeket. Általában a színházat a pécsi úri társaság szívesen látogatja, ismerősök ülnek a páholyokban, ismerősök a földszinti sorokban, a színház estéről estére szépen megtelik, a bemutatók nem csupán művészi, de társadalmi eseményt is jelentenek. Színházon kívül sokat járok hangversenyekre, és sokszor megfordulok a Katholikus Kör műsoros délutánjain is.*

**A pécsi mozikról**

*Mozi eleinte csak egy van a városban a Winkler mozi a Vigadóban.*[1] *A bemutatott filmeket, amelyekben Asta Nielsen, Waldemar Psylander, Max Linder stb. a főszereplők, zongorán kísérik, s felírások helyett szóval magyarázzák a magyarázatokat. Mozi Józsi, a hosszú sovány, kockás ruhájú, cilinderes, monoklis kikiáltó szolgáltatja – ha megemeli cilinderét láthatóvá válik a feje búbján ülő kis cilinder – aki száraz humorával nagy népszerűségre tesz szert a városban.*[2] *Utóbb a Széchenyi téren a Pécs-Baranyai Központi Takarékpénztár épületében is megnyílik egy mozi, amelyet hosszú keskeny, szűk helyisége miatt klozi-mozinak keresztel el a pécsi humor.*[3] *1913-ban aztán megépül az Apolló mozi, mai helyén – jelenleg Kossuth mozinak hívják – a város végre egy gondosan megépített, modern mozgószínház-épülethez jut.*[4] *A mozi még gyermekkorát éli ebben az időben, a rövid egyfelvonásos darabokban a színészek furcsa, nagy gesztusokkal játszanak, a képek meg szembántóan rezegnek. Nem is örvend nagy népszerűségnek, a közönség szívesebben jár színházba, mint moziba.*[5] *Én sem lelkesedem valami különösebben érte, nagy ritkán, ha elmegyek egy-egy mozielőadásra.*

**A Pécsi Dalárdáról, karénekesi működése**

*1911-ben tagja leszek a Pécsi Dalárdának. A zene szeretete visz a dalárdába, amelyet másutt – hangszeren nem játszván – kielégíteni nem tudok. (Mikor diákkoromban szüleimet arra kértem, taníttassanak zongorázni, azt a választ kapom, előbb tüntesd el bizonyítványodból az elégségeseket, aztán tanulhatsz zongorázni. Az elégségesek megmaradtak, a zongoratanulás meg elmaradt.) A Pécsi Dalárdát*

[1] Kiigazításra van szükség, ugyanis a Winkler mozi a Budai Külváros mozija, s a Búza tér déli sarkában állt, a Zippernovszky Szakközépiskola helyén. A Vigadóban az Uránia mozi működött 1907 óta. A Winkler ezt követően kezdte a vetítéseket, először ideiglenes sátorban, majd egy nagy méretű csarnokban, amit más célokra is használtak az első világháború kitörése után.

[2] Mozi Józsi a Winkler mozi alkalmazottja volt.

[3] Ez az úgynevezett Széchenyi Bioszkóp, a pécsi elit kedvenc mozija, 1911-ben nyílt meg. Szecessziós kiképzése és exkluzív belső tere miatt nagyon látogatott, népszerű volt. Fenti kifejezés valószínű kissé extrém módon a mellékhelyiségre, azaz a klozetre utal. Csak rövid ideig működött, az Apolló Projectrograph megalakulását követően, 1912 derekán bezárták.

[4] Valójában 1912. december 14-én kezdte el működését a város első, erre a célra épült filmszínháza.

[5] Ebben az esetben a visszaemlékező egyéni véleményét és a saját köreiben megtapasztaltakat kell hangsúlyoznunk. Valójában éppen ebben az időszakban ugyanis óriási tömegeket vonzott a mozi. A Winkler Mozgóban például a sátortetős nézőtéren hosszú padokon ültek a nézők, amíg folyamatosan, több órán keresztül, megállás nélkül vetítették a kb. 40–50 perces műsorokat. Kint pedig várakoztak a be nem jutottak. Amikor letelt az adott műsoridő, akkor az ezt figyelő személyzet intett bizonyos padsorokban ülőknek, akik felálltak, s helyüket a kint lévők foglalták el. Közben az előadás folyamatosan pergett tovább.

*1862-ben alapították meg az Apáca utca 12. sz. házban, melyet ma emléktábla jelöl meg, nyolc pécsi polgár, akik németek voltak, de akik német származásuk dacára magyar szívvel, magyarul énekeltek, s hogy a város megmagyarosodott, abban igen nagy része van a Pécsi Dalárda lelkes dalos tevékenységének. A dalárda csakhamar országos hírre tesz szert, a különböző dalos versenyekről egymás után hozza haza az első díjakat. Külföldi utazásaival külföldön is ismertté teszi a nevét. A Pécsi Dalárda jelvénye, nemzetiszínű szalagos arany lant, becsültté válik mindenfelé. A dalárda sikereinek kivívásában oroszlánrésze van Hoffer Károly hatalmas tenorjának. Szép szál férfi nagy muzikalitással, érces hőstenorral. A pécsi tanítóból nagy operaénekes lehetett volna, meg is hívják próbaéneklésre a budapesti operához, de féltékeny felesége nem engedi, és Hoffer egész életét Pécsett éli le. 1911. november 4-én egy Pécsi Dalárda vacsorán hallom énekelni, az ekkor 70 éven már jóval túl levő öregurat és még mindig csodálatos tisztasággal, s érces erővel zeng a tenorja. Milyen lehetett fénykorában?*

*Amikor én a Pécsi Dalárda tagja leszek, az a generáció, amely a dalárdát naggyá, nevét híressé tette, már teljesen eltűnt. Hoffer Károly ugyan még él, de öregsége miatt már visszavonult a dalárdától. A nagy öregek helyét új generáció foglalta el. Az epigonok kora ez, mely fájdalmas nosztalgiával emlékezik vissza a nagy múltra, amely – úgy érzi – kötelez, tehát erejéhez képest iparkodik fenntartani a múlt hagyományait. A Pécsi Dalárda elnöke ebben az időben Szuly János püspöki jogtanácsos, az Ügyvédi Kamara elnöke. Ezüstös hajú, gyenge egészségű, halk beszédű öregúr, mintaképe az úri gondolkodású, becsület dolgában engedményeket nem ismerő, régi szabású magyar fiskálisnak. Alelnöke Kiss József reáliskolai tanár, egy alacsony termetű, őszes szakállú, vonzó egyéniségű, kedves, szeretetreméltó férfi, akinek csak barátai vannak a városban. Életének főműve a Mecsek Egyesület, amelyet Ő teremtett meg és tett naggyá. Hogy ma kultúrált Mecsekünk van, és Mecsek kultusz van, azt elsősorban az Ő kitartó és áldozatos munkájának lehet köszönni. Szereti a természetet, nagy turista, de szereti a dalt is és amellett, hogy a Mecsek Egyesületet vezeti, nagy tevékenységet fejt ki a dalárdában is, amelynek kórusában rendesen énekel. Mikor Szuly János megválik az elnökségtől, Őt választják meg a dalárda elnökének. Karmester Haksch Lajos állami anyakönyvezető. Újságíró volt, majd anyakönyvvezetőnek nevezik ki, de ebben az állásban is marad a régi diákos kedvű bohém. Mosolygó gömbölyűségével, egészséges jókedvével maga a megtestesült vidámság és humor. Kitűnő tollforgató, megírja a dalárda történetét és Ignátzffy Lajos név alatt novellái is jelennek meg. Nagyszerű mulató, a dalárda estélyein előadott kupléival, humoros magánszámaival állandó kacagásviharokat vált ki, és a nagy muzikalitású karmester, aki tele kedvvel, temperamentummal dolgozik, hogy a dalárda jó hírnevét fenntartsa. Ha a dalárda nem is mérhető össze a régi nagy dalárdával, lendületes vezénylésével mindent kihoz a dalárdából. Keze alatt nagyszerűen zengő, fegyelmezett, minden zenei finomságot kifejezni tudó instrumentummá válik a dalárda. A Pécsi Dalárda énekesei az intelligens középosztályból kerülnek ki, a dalárda tagjai olyan emberek, akik szeretik a zenét, s akik közül sokan komoly zenei tudással rendelkeznek. A szólisták Novák Alajos csengő hőstenorjával*

*– 1915-ben az orosz harctéren hősi halált hal – Hidassy Sándor finom, lírai tenorjával, Tóth Aladár érces, biztos baritonjával, Bieber, később Bíbor Mátyás mélyen zengő basszusával.*

*A dalárda munkája a német Liedertafelek kórus kultúráján épül fel. Szívesen éneklik német szerzők műveit, a magyar férfikarszerzők közül Lányi Ernő, Révffy Géza, Huber Károly, Gaal Ferenc, gr. Zichy Géza, König Péter, Pogatschnigg Guidó, Hoppe Rezső, Franek Gábor stb. művei járják. A dalárda sűrűn rendezi hangversenyeit – gyakran a Zenekedvelők Egyesületének közreműködésével – amelyeket nagy közönség látogat, részt vesz a városban rendezett ünnepségeken, hangversenyeken. Az év utolsó napján pedig megrendezi hagyományos és erősen látogatott Szilveszterestjét. Olykor vidékre is elmegyünk hangversenyezni, így 1913. június 14-én Szekszárdon a „Szekszárd" szálló nagytermében, 1913. július 26-án Siklóson a „Pelikán" szálló nagytermében, 1914. május 31-én Hódmezővásárhelyen az „Arany Sas" szálló nagytermében hangversenyezünk. Mindenfelé magyaros vendégszeretettel fogadnak bennünket, és mi kitűnően érezzük magunkat a vendéglátó városban. (Hódmezővásárhelyen a Hódmezővásárhelyi Dalárda 1908-ban tett pécsi látogatását viszonozzuk.)*

*Nagy esemény a dalárda életében az 1912 júniusában tartott országos dalosverseny, amelyen a Pécsi Dalárda is részt vesz, a legelőkelőbb dalos díjért, a Király Díjért versenyez. Én is benn vagyok a 32 tagú versenyző kórusban, amelyet Haksch Lajos vezényel. A verseny feltételei szerint 14 nap alatt kell betanulnunk Lányi Ernő „Himnusz a Rákos nimphájához" című rettentő nehéz, de szép műdalát. Június 13-án kapjuk meg az Országos Dalosszövetségtől a kottákat, és nyomban tanulni kezdjük a darabot. Nap-nap után próbát tartunk, szinte egyenként tanuljuk meg, s csak amikor kifogástalanul tudják a hangnemek szólamaikat, jövünk össze együttes próbára. Mikor aztán megkezdődik a darab művészies kidolgozása, végül is úgy tudjuk, hogy érezzük, szégyent nem vallunk vele. 1912. június 17-én utazunk fel Budapestre, itt a Kertész utcai polgári fiúiskolában leszünk elszállásolva, míg étkezni egy Akácfa utcai vendéglőbe járunk. A versenyek a Tattersalban folynak le és június 30-án délelőtt kerül sor a Királydíjas versenyre, amelyen öt dalárda vesz részt. A versenyt óriási publikum hallgatja végig, s mi nagy izgalommal várjuk, hogy ránk kerüljön a sor. Haksch Lajos hatalmasan dirigál, mi a lelkünket beleadjuk a darabba, de nagyon erősek az ellenfeleink. A Királydíjat a kitűnő énekesekkel rendelkező nagy Budai Dalárda nyeri el, második helyre Lugos és Kassa kerül, mi pécsiek az Egri Dalárdával a harmadik helyen osztozunk.*

*1912. december 8-án nagy ünnepe van a dalárdának, a dalárda fennállásának 50 éves jubileumát ünnepeljük. Hálaadó Istentisztelet a Lyceum templomban, amelyen a dalárda egy Mitterer misét énekel, délelőtt díszközgyűlés a Nemzeti Kaszinóban, amelyen megjelennek a város vezetői, a különböző egyesületek kiküldöttei, a városbeli dalos-egyesületek. Este díszhangverseny a színházban, amelyet zsúfolásig megtölt az előkelő közönség. A hangverseny bevezetéseképpen diadalmasan zendül fel a dalárda Hoffer Károly által szerzett jeligéje: Édes hazánk, kedves dalunk, Érted élünk, érted halunk!*

*A hangversenyes gr. Zichy Géza a jeles félkarú zongoraművész is szerepel, és bemutatásra kerül Pogatschnigg Guidó férfikarra írt „Rákóczi riadója", amelyet a dalárda 50 éves fennállásának megünneplésére íratott. A díszhangverseny után bankettet tartunk a Nádorban.*

*A dalárda belső élete meleg, baráti, családias. Hetente kétszer tartunk próbát – este 9-től 10-ig – a Belvárosi Elemi Iskola emeletén levő dalárda helyiségben, amely tele van fényképekkel, emlékekkel, győzelmi trófeákkal stb. Olykor kevesen jönnek a próbára, ilyenkor a vezetőség zsörtölődik, körlevelekkel fordul a mulasztókhoz, de alapjában véve a tagok rendesen látogatják a próbákat. Különösen, ha hangverseny, vagy más szereplés előtt áll a dalárda. Próba után levonulunk a Mátyás Királyba, Gambrinusba, vagy a Marxreiterbe egy kis sörözésre, nótázásra.* [6] *Nem hiába mondotta Aidinger János polgármester a Pécsett időző Ferenc József királynak, midőn a dalárda szerenádot adott neki, megkérdezte tőle, hogy mi tartja össze a kitűnő dalos-testületet: a kapukulcs, felséges uram, a kapukulcs! Isszuk a pompásan habzó sört, a társaság vidám zsibongásából élesen hangzik ki Lajos bácsi – Haksch Lajos – rekedtes tenorja, jóízű kacagása, szájában az elmaradhatatlan vergóniával* [szivarmárka]. *Nagyszerűen érzi magát a kedélyes társaságban. Aztán gyűrűjével kopogtat a söröspoharán, felemeli kezét, bemond egy címet, aztán énekelni kezdünk. Énekeljük egyikét azoknak a daraboknak, amelyeket szeret a dalárda, amelyeket kívülről tud mindenki (A könny, Katona az őrhelyén, Nád-nád susogj, Tengerész a szénégetők között, Sólyom madár, Fekete szem éjszakája, A finn dal stb.) és a jelenlevő polgári közönség meg elragadtatással hallgatja a dalárda énekét. Sűrűn vannak családi estek, amelyekre az asszonyok is hivatalosak, dalárdavacsorák, névnapünneplések, sok tréfa, ugratás, heccelődés esik meg, különösen a ciberékre jár rá a rúd (így csúfolják a tenor II-őt), úgy érezzük magunkat, mint egy nagy család tagjai, szeretetben és a legjobb barátságban vagyunk együtt.*

*Engem 1912-ben dr. Till József főtitkár mellé másodtitkárnak választanak meg, s mint ilyen tagja leszek a választmánynak. Mint fiatalembernek sok befolyásom nem lesz a dalárda ügyeinek intézésére, tevékenységem főleg a jegyzőkönyvek készítésében merül ki, de legalább közelről láthatom, hogy az öregek hogyan fáradoznak a dalárda anyagi megalapozásán, fennállásának, jövőjének biztosításán, kapcsolatainak kiépítésén, kultúrprogramja megvalósításán.*

**Családjáról. Családi élet, rokoni kapcsolatok**

*Ami családunkat illeti, apám jár hivatalba a táblára, szabad idejében meg a Kaszinóba. (Nyaranként 1–2 hetet tölt Kanizsán jó barátjánál Plihál Viktor közjegyzőnél, akivel együtt vadászgatnak, itt Pécsett nem vesz puskát a kezébe.) Édesanyám meg otthon tevékenykedik, hatan vagyunk gyerekek, ép*[p] *elég munkát adunk neki.*

[6] Mátyás Király fogadó (ami az 1870-es évekig a „Bognárhoz" néven volt ismert) az Irgalmasok utcája elején, az egykori Majláth (ma Kossuth) tér sarkán.; A Király és a Mór utca sarkán álló patinás étterem, a Balogh György tulajdonában álló Gambrinus. A neves vendéglőben több terem és egy kerthelyiség várta a pécsieket, ahol a rangos pécsi cigányzenészek húzták, mint Rácz Guszti, Darázs Józsi és Farkas Sándor, de vendégszerepelt itt a korszak ünnepelt cigányprímása Dankó Pista is. Sajnos nem tudtam pontosan lokalizálni. Elképzelhető, hogy az egykori Goldenen Sonnen, azaz az Aranynaphoz címzett fogadó helyén állt ez a mulatóhely.

*Társadalmi életet szüleim alig élnek, pár olyan családdal járnak össze, akik szintén Kanizsáról kerültek Pécsre, és akikhez még Kanizsáról jó barátság fűzi őket. Így Huszár Sándor és Knorr Kálmán táblabíróékkal vannak jóban. Szoros barátságot tartanak fenn Auguszt Ferenc pénzügy-igazgatóhelyettesékkel, akikkel kétszeresen is rokonságban vagyunk, Franci bácsi édesanyám, Fáni néni édesapám unokatestvére. Auguszt Ferenc bácsi alacsony, kövér, jó humorú, mindig vidám kedvű, sört, bort, társaságot kedvelő ember. 1911-ben kinevezik Pénzügyigazgatónak, de rögtön nyugalomba vonul, és az Egyházmegyei Alapítványi Hivatal igazgatója lesz. Fáni néni idősebb, picike, vékony hölgy, 14 gyereket hozott világra, akik közül hatan maradtak életben. De a sok gyerek nem látszik meg rajta, gyorsan fürgén mozog, és ugyancsak rendben tartja a házat. Nagy fantáziával van megáldva, csodálatos történeteket tud kikerekíteni, amelyek állítólag megtörténtek, a legegyszerűbb dolgokat, eseményeket hatalmasan tudja cifrázni. Auguszt Franci bácsi, aki minden spiszbürgersége* [nyárspolgár] *mellett igen eszes ember, ilyenkor hahotázva mulat Fáni néni históriáin. No, no Fánikám, talán mégsem egészen úgy volt az a dolog. […]. Sokat járunk Augusztékhoz a Péter utcába. Auguszt Edit és Sári Böske a húgommal egykorúak, együtt járnak mulatságokra, bálokra, én meg kísérgetem őket, táncolgatok velük. (Auguszt Joci csak a háború után lesz nagy lány, Kornél pénzügyőr, Lajos a pécsi honvéd hadapródiskolában, Imre a kőszegi közös katonai alreáliskolában készül a katonai pályára.) Fáni néni kitűnő háziasszony, sokszor vendégeskedünk náluk. Különösen Ferenc- és Franciska-napokon tesz ki magáért. Ilyenkor nagy vacsorát ad, amelyen békebeli bőségben minden van, ami a szemnek s szájnak kellemes.*

*Böske húgom elvégzi a Miasszonyunk Zárdában a tanítóképezdét, 1911-ben tanítónői oklevelet szerez – amelynek egyébként sosem veszi hasznát – s utána belép a bálozó lányok sorába. Kezdenek fiatalemberek járogatni hozzánk, és sűrűn vannak zsúrok nálunk. Csinos, vidám, szőke lány, akik körül állandóan sokan forgolódnak. Pali öcsém a ciszterci gimnáziumot végzi, 1913-ban érettségizik. A katonai pályához van kedve, sikerül is felvétetni a Ludovika Akadémiára, aztán már csak vendégként jár haza szünetekben. A három kicsi Ilonka, Laci, Tóni lassan növekszenek. Ilonka 1911-ben, Laci 1913-ban megkezdi az elemi iskolát. Szeretem a szüleimet, testvéreimet és mégis sokszor nehezen érzem magamat otthon. Az ifjúság mohó életvágya lobog bennem, és terhesnek érzem a polgári életforma korlátait. Szeretnék kirepülni a házból, szeretnék önálló lenni, magam ura lenni és ennek kivihetetlensége gyakran tölt el türelmetlenséggel, elégedetlenséggel. Jól megy a sorom, és mégis sokszor érzem magam boldogtalannak.*

**Érdekes események a városban**

*Néhány érdekes esemény az első világháború előtti évekből: 1910. június 4-én Ferenc József király keresztül utazik Pécsen. Az állomáson lenn van az egész város, s a nagy tömeg és a kivonult iskolás gyerekek lelkesen ünneplik a királyt, aki kiszáll a vagonjából, hogy megköszönje az ovációt. Én is ott állok a peronon lelkesedő tömegben, és aránylag közelről látom az agg uralkodót. A hófehér oldalszakállas, élénk piros arcú öregúr molnárkék tábornoki waffenrockjában* [katonai dísz-

kabát, atilla] *olyan benyomást tesz rám a napsütéses nyári délelőttön, mintha valami pasztellkép elevenedett volna meg. Meglep, hogy magas kora dacára milyen fiatalosan mozog az uralkodó.*

*1910. szeptember 4-én Leon Versepuy francia repülő repülést végez a lóversenytéren.*[7] *Rengeteg ember sereglik össze és álmélkodva nézik a francia aviatikus repülését. Nagy idomtalan gépével 80–100 méteres magasságban 2–3 kört csinál, aztán a tömeg nagy ujjongása közben ereszkedik le. A délután folyamán még kétszer-háromszor felszáll, de sosem megy magasabbra 100 méternél és nem tesz többet 2–3 körnél. De ez is micsoda merész vállalkozásnak tűnik fel előttünk. Uramisten pár év alatt mi fog kifejlődni a kezdetleges próbálkozásból. Azt hiszem a jelenlevők közül nem sejti senki, hová fog fejlődni a repülés. 1913. évben megépül Pécsett a villanyosvasút, és 1913. október 20-án megindul a városban az első villanyosjárat. Napokon át mindenki villanyosozik és büszkék vagyunk arra, hogy nagyváros lett Pécs, hiszen immáron villanyosunk is van. Megépül a villanyos, de tipikusan pécsi módra épül meg, a minden krajcárt fogukhoz verő, fantázia nélküli spiszbürgerek képtelenek elgondolni, hogy a város növekedni fog, fejlődni fog, tehát mindent kicsire csinálnak. Amit csinálnak nemhogy a fejlődéssel járó, növekvő igényeket nem tudja kielégíteni, de gyakran már akkor elégtelen mire elkészül. (Lásd a vízvezetéket, csatornázást stb.) Nos így építik meg a villanyost is, a sárga kocsikat a városban a Hadapródiskola és a Zsolnay gyár között szaladgáltatják (egy mellékvonal a vasútállomás felé), de eszükbe sem jut, hogy kivigyék a villanyost oda, ahol komoly jelentőséggel bírna, elsősorban a temetőbe, aztán Rácvárosba, Gyárvárosba, Újhegyre, Bányatelepre, hogy a közeli falvaknak (Mecsekszabolcs, Nagyárpád stb.) a város életébe való bekapcsolásáról ne is beszéljek. De hát Pécsett, a szűk gondolkodású nyárspolgárok városában vagyunk.*

**Jogi tanulmányainak utolsó szakasza**

*1913. május elsején megkapom a végbizonyítványt, vagy ahogy mondjuk, az abszolutóriumot és ezzel megválok a jogakadémiától, amelynek falai között négy évet töltöttem. Társaim között vannak, akik jog, vagy államtudományi vizsgát tesznek az akadémián, hogy aztán a közigazgatás valamelyik ágában helyezkedjenek el. Mások, akik a bírói, vagy ügyvédi pályára készülnek, megkezdik a szigorlatra való készülést, amelyeket az akkor létező két egyetem egyikén, a budapesti, vagy a kolozsvári egyetemen kell letenni. Az utóbbiak közé tartozom én is.*

*A jogakadémia polgársága még egy nyugodt békeévet élvez (1913–1914), aztán jön a háború és ezzel örökre vége annak a kisvárosiasan kedélyes diákéletnek, amely a jogakadémián folyt, s amelyet én is végigcsináltam. A végzett jogászok és azok, akik rendes körülmények között még ott ülnének a jogakadémia padjaiban, kinn a harctéren küzdenek, szenvednek és áldozzák életüket a hazáért. Egykori jogászpajtásaim közül íme hányan halnak (akikről tudok) hősi halált: Alacs Ervin, dr. Berger Dezső, Engelmann László, dr. Erdélyi László, Frank Sándor, Győri Nagy László, Horkay Jenő, dr., Jablonszky Zoltán, Járányi Károly, Király Sándor,*

[7] Körülbelül a volt Tüzér utcai stadion helyén (ahol az úgynevezett 6/a főútvonal és a Tüzér utca kereszteződésénél ma egy benzinkút áll) volt ez a sportlétesítmény.

*Kiss Aladár, dr. Kovács Jenő, Nagyági Lajos, Ováry Elemér, Paulay Géza, Szász Lajos, Szatlics Kálmán, Sztolics Alfréd, Wachauer Károly, Weigand Béla stb. A háború után Pécsre helyezik a pozsonyi egyetemet, s az egyetem felállításával egészen új élet kezdődik, amelynek többé semmi közössége nincs a régi jogakadémia kedélyes, patriarchális életével.*

**Szigorlatozás Kolozsváron**

*A pécsi jogászok Kolozsvárra járnak szigorlatozni és az ott vizsgázók révén ismerjük a professzorokat, a kérdezni szokott anyagot, az egyetemi viszonyokat. S ezeknek ismeretében okosabbnak tartom a jól ismert kolozsvári egyetemre menni, szigorlatozni, mint az előttem ismeretlen pestire. Hónapokon át készülök az első szigorlatra, a történelmire, s a tanulásban eltöltött hónapok után 1913. május 11-én utazom el Kolozsvárra. Erről az utazásról csak annyit, hogy most ébredek először annak tudatára, hogy Magyarországon nemcsak magyarok, de igen nagy tömegben nemzetiségek is élnek. Erdélybe érve megdöbbenve látom, hogy elmarad mögöttem minden, ami magyar, az utasok lassanként kicserélődnek, a vonat románokkal, román szóval telik meg, ha az állomásokon a vasutasok nem beszélnek magyarul, és nem látnám a feltűzött szuronyú kakastollas csendőröket, azt hinném, hogy idegenben járok. Hiszen tudtam, hogy Magyarországon élnek románok, de sejtelmem sem volt arról, hogy ennyien vannak. Egyszerre rádöbbenek, hogy milyen nagy, kompakt nemzetiségi tömegek lakják az országot, milyen naiv dolog a nemzetiségi tömegek elmagyarosításáról, beolvasztásáról ábrándozni, s hogy mennyire elhibázott a nemzetiségekkel szembeni soviniszta magyar politika. Egyszerre elsőrangú problémává nő meg szememben a nemzetiségi kérdés, amellyel foglalkozni kell, s amelynek megoldásáról – úgy érzem – a magyarság élete, jövője függ. Mondhatom ez az erdélyi utazás alaposan megváltoztatja gondolkozásomat, szembe találkozom a valósággal, s a valóság súlya alatt szétporladnak a hamis illúziók. Semmibe foszlik az a nevetséges diákos szemlélet, amellyel eddig néztem a dolgokat.*

*Május 12-én este érkezem meg Kolozsvárra. Az állomáson egy pécsi jogásztársam Bors Dezső vár, aki már pár hét óta Kolozsváron tartózkodik, szintén szigorlatozik. Magával visz szállására, a Majális utca 19. számú házban lakó Farkas Béláékhoz, egy öreg csíki székely házaspárhoz, akik abból tartják fenn magukat, hogy egyetemi hallgatóknak lakást és kosztot adnak. Együtt lakunk Farkaséknál, náluk kosztot is kapunk.*

*Kolozsvárra érkezésemet követő napon tanulással, meg az egyetemen szigorlatok hallgatásával mennek el. Végre május 16-án felvirrad a szigorlat napja, és reggel szívdobogva indulok el az egyetemre vizsgázni. Egyházjogból dr. Kossutány Ignác kérdez, aki régebben a pécsi jogakadémián volt tanár. Alacsony, ősz szakállas, szimpatikus, idősebb úr, aki nyugodtan, jóindulatúan kérdez, sikerül is nála a vizsgám. Jogbölcsészetből és nemzetközi jogból dr. Somló Bódog vizsgáztat. Alacsony, beretvált arcú, művészkinézésű úr. Feladja jogbölcsészeti könyvéből egy fejezet címét, s aztán hagyja, hogy az első szótól az utolsóig elmondjam a fejezetet. Nála is jól megy a vizsga. (Közbevetőleg jegyzem meg, hogy dr. Somló*

*jogbölcsészeti könyve egyike a legszebb tankönyvnek, amelyekkel dolgom volt az életben. Modern alapokon állva szociológiai szempontokból kiindulva világosan, érthetően, érdekfeszítően adja a jog filozófiáját. Szinte azt lehet mondani, élvezettel tanulom ezt a könyvet.) Római jogból dr. Farkas Lajos kérdez. Nagy tudós, római jogból európai neve van, római jog tankönyve annyira nehéz és annyi ismeretet tételez fel, mintha nem is tanuló ifjúság, de tudósjelöltek számára írta volna. Különben merev, mogorva öregúr, az egyetem réme, akinek szigorúságáról legendák keringenek. Ha rossz kedve van, vagy a reumája gyötri, nincs ember, aki levizsgázna előtte. Szerencsére én aránylag jó hangulatban találom és így különösebb baj nélkül vizsgázom nála. Végeredményben egyhangúlag sikerül az első szigorlatom. Büszkén táviratozom meg haza az eredményt, és olyan boldog vagyok, hogy madarat lehetne fogatni velem.*

*Vizsga után két napig Kolozsváron maradok, csak most jutok hozzá, hogy megnézzem a várost. Szép, nagy, patinás múltú, történelmi levegőjű város Kolozsvár, valahogy érezni rajta, hogy sokáig volt főváros, Erdély fővárosa. Az erdélyi magyar múlt emlékeit idézik a gótikus Szent Mihály templom, Mátyás király szülőháza, az ódon paloták, s a magyar dicsőséget hirdeti Fadrusz János gyönyörű Mátyás király szobra. Egy nagy magyar sziget a román tengerben, a városban járva-kelve román szót alig hallok. Erdélyi zamatú tősgyökeresen magyar élet folyik Kolozsváron, és én az első látásra megszeretem ezt a szép várost. A színházban egy délutáni előadáson megnézem az „Ember tragédiáját" és egy esti előadáson Tömörkény István „Barlanglakók" című egyfelvonásosát, utána Környey Bélával Mascagni „Parasztbecsület" operáját. Fővárosi stílusú előadások ezek, a kolozsvári színház a kitűnő Janovits Jenő vezetésével művészi nívó tekintetében a pesti Nemzeti Színházzal versenyezhet. Keresztül-kasul járom a várost, megnézem az Erdélyi Közművelődési Egyesületnek Mátyás király szülőházában elhelyezett múzeumát, aztán az Erdélyi Nemzeti Múzeum Képtárát, az Egyetemi Könyvtárat, a Népegészségügyi Kiállítást. Sétálgatok a régi, érdekes házsongárdi temetőben és a Rákóczi Ligetben. Május 19-én reggel aztán vonatra ülök és utazom fel Pestre. Nyolc napot töltök Pesten Tera néniéknél, akik mióta utoljára Pesten jártam, a Kis Pipa mellé a József körúton egy kávéházat is szereztek. Élvezem a nagyváros zajos, mozgalmas életét, amelyet annyira szeretek. Az operában megnézem a „Tannhäusert", a Nemzetiben a „Faustot", jókat eszem a Kis Pipában, esténként meg a Tőkés Kávéházban üldögélek. Május 27-én aztán büszkén érkezem haza Pécsre, zsebemben a szigorlati bizonyítvánnyal.*

**Kezdő-gyakornoki évek a jogi pályán**

*Quid Nunc?* [hogyan tovább, most merre?] *Két lehetőség áll nyitva előttem. Egyelőre nem menni hivatalba, hanem erős iramban tanulva 3–4 hónapos időközökben letenni a második és a harmadik szigorlatot is, és csak doktorrá avatás után állni be hivatalba. Avagy nyomban hivatalba menni, és a hivatalos elfoglaltság mellett rendelkezésemre álló szabad időben tanulgatva lassan-lassan letenni a szigorlatokat. (Ebben az időben már egy szigorlattal is felvették az embert a bírósághoz.) Apám az utóbbit tanácsolja és tanácsára az utóbbi megoldást választom. Nem bá-*

*nom meg, hogy így cselekszem. 1913-tól kezdve számítanak a szolgálati éveim, s a háború és a hadifogság hosszú évei épp úgy beleszámítanak a szolgálati időbe, mintha az egészet itthon töltöttem volna a hivatalban. Az hogy a bírósághoz megyek, annyira magától értetődő, hogy eszembe sem jut, hogy máshová is mehetnék.*

*1913. június 7-én bemutatkozom Balogh Károly táblai elnöknek. Az őszülő szakállú, finom és előkelő megjelenésű férfi ideális gondolkozású. Nemes jellemű, szeretetreméltó és közvetlen magyar úr. Nagy irodalom, művészet és természetbarát (elnöke a Mecsek Egyesületnek). Az anyja Madách Imre nővére volt, családját 1848-ban legyilkolják az oláhok, mint két éves gyermek egyedül menekül meg a vérengzésből. Madách Imre magához veszi és a nagy költő házában nevelkedik. Édesapám mutat be neki és Klie Lajos elnöki titkárnak. Mindkét úr meleg szívélyességgel fogad és Balogh megígéri kinevezésemet. Be is váltja ígéretét, 1913. június 17-én kinevez díjtalan joggyakornoknak, és szolgálattételre beoszt a pécsi kir. járásbírósághoz. Megkapom kinevezési okiratomat, és azzal jelentkezem Hardy Sándornál, a pécsi kir. törvényszék elnökénél. Ez egy szeszélyes, zsarnoki természetű öregúr, akit senki sem szeret. Ebben az időben már betegeskedik, nagyot hall, arca meg valami abnormisan kék színt vesz fel. (Betegeskedése miatt rövidesen, 1914 áprilisában nyugdíjba is megy és helyette Klie Lajos táblai titkárt nevezik ki a törvényszék elnökének). Hardy pár mogorva szóval elintéz és megyek tovább a járásbíróság vezetőjéhez, Decleva Ignác járásbíróhoz (az 1930-as években mint ny. járásbírósági elnök hal meg), aki már szívesebben fogad, nyomban le is teszem a hivatali esküt. Az eskü letétele után megkezdem bemutatkozó látogatásaimat. Bemutatkozom a járásbíróságon, törvényszéken, ügyészségen, aztán a táblán és a főügyészségen. Napokon át nem kerül le rólam a zsakett.*

*Ledarálom a hivatalos viziteket és megkezdődik a hivatali munkálkodásom. A járásbíróságon Decleva Ignác vezetése alatt a következő bírák működnek: Krigl Nándor, Mihálffy Dénes, Rusz János, dr. Trinn Miklós, akik a polgári ügyeket intézik és Gyarmathy Miklós, aki a büntető ügyeket intézi. (Ma már persze valamennyien a temetőben alusszák örök álmukat.) Rajtam kívül joggyakornokok: Garai Lajos, Bőbel Miklós, Szendrődi Rezső, Buzás (Brunner) Árpád, és Magay Ferenc. Van aztán a járásbíróságon még egy öreg jegyző, az ősz hajú, lógó bajszú Heindl Nándor, az „örök jegyző", aki már az 50. év felé jár, de bírói vizsgája nincs, és emiatt nem nevezik ki bírónak. Mint járásbírósági titkár megy nyugdíjba 1925-ben 60 éves korában, pár év múlva meg is hal. (A velem együtt joggyakornokoskodó fiúk lassan, lassan bírák lesznek és egyikük, másikuk szép karriert fut be a bírói pályán.)*

*Az első időkben Decleva Ignác vezető járásbíró mellett dolgozom. Alacsony, kövérkés, szemüveges, rettenetesen határozatlan bácsi, aki mindenen meg van akadva, sohasem tudja, mit csináljon. Állandóan panaszkodik, édesem így, édesem úgy, újra és újra végigolvassa a kezelése alatt álló hivatalos pénzeket, amelyek sohasem akarnak stimmelni. Nem sokat tanulok mellette. Annál többet tanulok Krigl Nándortól, akihez pár hónap eltelte után Declevától kerülök. (Az 1940-es években mint nyugalmazott táblai tanácselnök hal meg.) Eszes és igen pedáns ember, aki pontos és rendes munkát követel, közben azonban nem fukarkodik jó*

*tanáccsal, tanítással, mindent megmagyaráz, megmutogat, mindenre felhívja az ember figyelmét. Dolgozom egy keveset Mihálffy Dénes járásbíró mellett is. Ez egy csendes, hallgatag, éjjel-nappal dolgozó ember, az 1940-es években hal meg, mint táblai tanácselnök. Aztán végrehajtási és hagyatéki ügyeket is intéztetnek velem, az előbbiek bírája a nyers modorú Rusz János járásbíró. Az utóbbiaké dr. Trinn Miklós járásbíró, egy igen kedves és szimpatikus fiatalember. (Az 1920-as években mind a ketten megválnak a bíróságtól és ügyvédi irodát nyitanak. Azóta persze ők is kint feküsznek a temetőben.) Mikor a polgári ügyszakban megfelelő jártasságra teszek szert, Decleva járásbíró beoszt a büntető szakba, ahol Gyarmathy Miklós járásbíró mellett dolgozom. Jó ismerős még Kanizsáról, ahol törvényszéki jegyző volt és édesapám mellett is dolgozott. Közvetlen modorú, kedves és barátságos fiatalember, kitűnő bíró, öröm mellette dolgozni a „Becsületbíróságon". (Az 1930-as években, mint táblabíró hal meg.)*

*Általában hamar beletanulok a bírósági munkába. Dacára jogvégzettségemnek, eleinte teljesen tájékozatlanul állok a dolgokkal szemben, a gyakorlatban valahogy minden máskép' néz ki, mint az elméletben. De érdekel minden, kedvvel foglalkozom az ügyekkel és különösebb nehézség nélkül beletanulok a munkába. Akárhová állítanak, iparkodom becsülettel megtenni kötelességemet és rendesen elvégezni a rám bízott munkát. Nagyon megkönnyíti munkámat az a kellemes és barátságos légkör, mely a járásbíróságon, mint általában a magyar bíróságokon uralkodik. Egyetlen egy állami hivatalban sincs a kollegiális összetartozás érzete és a barátságos egymás támogatás annyira kifejlődve, mint a bíróságnál. A bíróságnál nem ismerik a dölyfös és lóhátról beszélő főnöki hangot, a kákán csomót keresést, intrikálást, egymás fúrását. A hang, a modor még a legalacsonyabb rangúakkal szemben is úri és szíves. Ilyen körülmények között persze hogy örömmel és szívesen dolgozik az ember és a legnehezebb munkának sem érzi a terhét.*

**A második szigorlat Kolozsváron**

*Hivatali elfoglaltságom mellett szabad időmben persze szorgalmasan tanulok, készülök a második szigorlatra, a vegyesre. 1914. február 24-én aztán elutazom Kolozsvárra vizsgázni. Farkaséknál ezúttal nem tudnak szállást adni, s így a Ferenc József szállodában lakom, csupán étkezni járok Farkasékhoz. 1914. február 27-én zajlik le a második szigorlatom. Büntetőjogból dr. Lukács Adolf kérdez, aki régebben a pécsi jogakadémián volt professzor. Fehér hajú, fehér szakállú, magas férfi, jóindulatúan kérdez és így minden nehézség nélkül esem túl a vizsgán. Közigazgatási és pénzügyi jogból dr. Boér Elek, közjogból dr. Réz Mihály vizsgáztatnak. Mindkettő szimpatikus, nyugodt ember, náluk ugyancsak jól megy a vizsga. Politikából dr. Balogh Artúr kérdez, ez egy ideges bolond, aki kérdéseivel rendszer nélkül ugrál ide-oda, s minden csekélységért dühbe gurul és ordítozni kezd. De hála Isten ennél sem történik baj. Végeredményben második szigorlatom is egyhangúlag sikerül. Szigorlat után azonnal utazom haza Pécsre. Rövid pihenőt tartok, aztán hozzálátok a harmadik – tételes – szigorlatra való készüléshez, amelyet szeptemberben akarok letenni. Sajnos ezt az utolsó szigorlatomat épp hét évvel*

*tolja ki a háború. Készülök a szigorlatra, s tanulás mellett irogatom doktori disszertációmat is. A doktorrá avatás előfeltétele, hogy a jelölt által készített doktori értekezés – disszertáció – az egyetemi tanács által elfogadtassék. Az összes karokon szigorúan veszik a doktori értekezéseket, egyedül a jogi kar az, amely abszolút nem törődik velük, itt a disszertáció üres formasággá válik. A jelöltek nem is nagyon fáradoznak a disszertáció elkészítésével, egymás között adják-veszik a disszertációkat, nagy ritkaság, ha valaki maga készíti el (így van ez a pesti egyetemen is). Én magam csinálom meg az enyémet, mert valahogy úgy érzem, hogy doktorrá avatásomnak saját magam előtt nem lenne meg az igazi értéke, ha mondjuk Lepage-nál venném meg a disszertációt, és nem magam készíteném el. Ez egy kolozsvári könyvkereskedő cég volt, amely üzletszerűleg foglalkozik disszertációk eladásával. Témául Angyal Pál hatása alatt, akinek jogakadémiai előadásai, mély benyomást gyakorolnak rám, a fiatalkorúak bűnözését választom., Annál is inkább, mert a büntető járásbíróságon sűrűn foglalkozom fiatalkorú bűnözőkkel. Zárójelben megjegyzem, hogy a gyakorlatban látva a fiatalkorúak bűnügyeit, meglehetősen kiábrándulok a fiatalkorúakra vonatkozó jogintézményekből. Elméleti emberek készítették el őket és a sok szép dolog, amit az íróasztal mellett kigondoltak, gyakran egész furcsán fest a gyakorlatban. Hiába az élet más, mint az elmélet. Elkészítem a disszertációt, amelynek címe „A fiatalkorúak bűnözése és az ellen való küzdelem" lesz, szépen be is köttetem. Aztán hét évig pihen egy szekrény mélyén, csak 1921-ben veszem újra elő, amikor végre rá kerül sor arra, hogy letegyem a harmadik szigorlatot.*

**Családi események és a társasági élete**

*Amellett, hogy hivatalba járok, szigorlatra készülök, járok társaságba, járok mulatságokba, színházba, hangversenyekre, mellette állandóan olvasok is. Könyvtáram szépen gyarapszik, nincs olyan hónap, hogy egy-két könyvet ne vásárolnék. Baráti köröm természetesen megváltozik. Egykori jogásztársaim elszéledtek, régi jogásztársaim közül Paulay Gézával, Alacs Ervinnel, Domján Bélával, Domján Dódival, Király Pistával, Zánkay Ferivel, Balassa Miklóssal találkozom sűrűbben. Társaságom most főleg bírósági kollégákból kerül ki. Anyagi helyzetem joggyakornoki kinevezésemmel nagyot javul. Fizetésem évi 1000 korona, vagyis egy hónapra 83 korona fizetést kapok. Mindössze két hónapig vagyok díjtalan joggyakornok, aztán díjassá „lépek elő". A fizetésemből 30 koronát átadok édesanyámnak, a többiből ruházkodom, s telik szórakozásaimra is. Uram Isten milyen nagy pénz 1913-ban, 1914-ben havi 83 korona. Mindenesetre jogász koromhoz képest egész gazdag ember leszek.*

*1913-ban nagy családi esemény zajlik le nálunk, Böske húgom férjhez megy Kineth Adolfhoz, a Magyar Általános Biztosító Társaság tisztviselőjéhez. Már régebbről ismerem Kinethet és nem nagyon szimpatizálok vele. Van fellépésében valami agresszív, ami visszariaszt tőle, úgy hogy, amikor sűrűbben kezd hozzánk járni, határozottan visszás érzésekkel fogadom. Amikor pedig 1912. december 12-én megkéri Böskét, cseppet sem vagyok elragadtatva a dologtól. De amikor mint vőlegény csak 1913. június 4-én tartják meg a hivatalos eljegyzést, nap-nap*

*után megfordul nálunk. És jobban megismerkedem vele. Kiderül, hogy a provokáló külső alatt egy nagyon jó és derék fiú lappang. Megszeretem őt is, családját is, különösen az édesanyját, az öreg Kineth nénit. A három kicsi elnevezi őt ómamának, s a kicsinyek után ómamának kezdjük mi többiek is hívni. A jóságos öregasszony pótolja nálunk a hiányzó nagymamát, aki 1915. július 2-án halt meg. Kineth Doli édesatyja, aki a Schaumburg-Lippe hercegi uradalomban volt tisztviselő, 1910 körül halt meg. 1914. május 16-án egy csúnya esős napon, a Belvárosi Templomban tartjuk az esküvőt, amelyre sok ember gyűl össze. Édesanyám olyan pompásan, fiatalosan néz ki, mintha nem is az ő lánya esküdne. Nagy esküvői vacsorát rendezünk, amelyre hivatalosak a rokonságon kívül a velünk jó baráti viszonyban álló családok is. Esküvő után a fiatal pár a Perczel utcai Kelemen házban egy kétszobás lakásban helyezkedik el, és itt kezdik meg közös életüket. (Pár hét múlva valami veszekedés támad Böske és Doli között és Böske hazaszalad anyánkhoz panaszkodni. „Azonnal haza mégy uradhoz, és meg ne halljalak többet panaszkodni, mert olyan pofont kapsz, hogy öregasszony korodban is megemlegeted!" Ez édesanyánk válasza, nem is panaszkodik soha többet Böske). Boldogan élnek, sajnos nem tart sokáig, pár hónap múlva kitör a háború, Doli bevonul katonának és aztán csak nagyon ritkán látják egymást húgommal. Doli olykor hazajön szabadságra, egy ízben Dolit valami tanfolyamra Pestre vezénylik, itt élnek együtt pár hétig, majd egy más alkalommal Doli ezredével Horvátországba kerül, Böske leutazik hozzá, és itt vannak együtt egy darabig. Aztán Doli az olasz frontra kerül és itt 1918. június 15-én elesik. Angolokkal áll szemben, s a harcban fejlövést kap, amely nyomban végez vele. Böske húgom alig 25 éves korában özvegyen marad.*

**Az első világháború árnyékában, bevonulása a 69. gyalogezredhez**

*Nyugodtan, békésen folyik az életem, amikor felkavarodik a világ, végigsöpör a háború Európán és az én életemet is teljesen új irányba tereli. 1914. június 28-án nagy megdöbbenéssel halljuk Ferenc Ferdinánd és felesége meggyilkolásának a hírét és úgy érezzük, egyszerre egész közel nyomult hozzánk a háború veszélye, amely évek óta lógott a levegőben. S amely 1908., 1909., 1913-ban már-már kirobbanással fenyegetett, s amelyet akkor nagyon nehezen sikerült elhárítani. Nyomott hangulatban múlnak a hetek, 1914. július 24-én aztán roppant izgalmat keltett a hír, hogy ultimátumot adtunk át Szerbiának. Egy napi izgalmas várakozás után 25-én kapjuk a hírt, Szerbia nem fogadta el az ultimátumot. Végigsüvít a városon a háború vihara, felkavarodik minden, az utcákon kipirult arcú tömegek ordítoznak és éltetik a háborút. Az emberek egymás kezéből kapkodják ki a rendkívüli kiadásokat és mindenfelé a Rákóczi induló, a Prinz Eugén mars meg a Wacht am Rhein harsog. Július 26-án megjelennek a részleges mozgósítást elrendelő hirdetmények, majd a szerb háború európai háborúvá fejlődik, és 31-én a részleges mozgósítást követi az általános mozgósítás. A város olyan lesz, mint valami roppant hangyaboly, bevonuló katonák ezreivel telik meg minden. A laktanyákban, iskolákban stb. elhelyezett katonatömegeket erős tempóban öltöztetik be csukaszürkébe és szerelik fel. És egymás után vonulnak be az 52-sek, 19-es honvédok, 8-as*

*huszárok, mennek a harctérre, szakadatlanul dübörögnek a katonavonatok, amelyek a férfiak százezreit viszik a harctérre. Az élet teljesen átalakul, a háború mindent elnyel, a háború követelményei előtt háttérbe szorul minden polgári érdek, polgári vonatkozás. Ezekben a napokban és hetekben más sincs, mint egyedül és kizárólag a háború.*

*A hivatalban megszűnik minden munka, a háború eseményei, izgalmai sokkal jobban lekötnek bennünket hogysem dolgozni tudnánk, De egyébként sem lehetne tárgyalni, hisz a felek, tanúk, ügyvédek mind távol járnak, a bíróságtól is szép számmal vonulnak be, többek között a járásbíróságtól Mihálffy Dénes és Gyarmathy Miklós vonulnak be. Gyarmathy távozás után egyedül maradok a büntető járásbíróságon. Ami engem illet két sorozáson alkalmatlannak nyilvánítottak, idén tavasszal rövidlátásom miatt, felülvizsgálatra küldtek, amelyet a csapatkórházban ejtettek meg rajtam. (A látásom 1912 körül kezd gyengülni. Nem sokat törődőm a dologgal, hanem amikor az utcán úgy megyek el édesanyám mellett, hogy nem ismerem meg, anyám szemorvoshoz parancsol, az orvos megvizsgál és szemüveget ír elő. 1914 tavaszán teszem fel először a szemüveget és valóságos élmény számomra, hogy egyszerre éles körvonalakban, legapróbb részletekig is láthatóan jelentkezik számomra a világ, amelyet eddig csak homályosan és elmosódva láttam. Azóta is állandóan szemüveget hordok.) A pótsorozás augusztus 29-ére van kitűzve és én csendes izgalommal várom ezt a napot, amely dönt sorsom felett. Szeretnék beválni, katona lenni, mert úgy érzem, hogy akkor midőn minden épkézláb férfi katona, én sem maradhatok ki a sorból. Ha elmúlna a háború, úgy hogy nem veszek benne részt, nem tudnék az emberek szemébe nézni. Augusztus 29-én aztán a Sörházban „Tauglichnak”* [katonai szolgálatra alkalmasnak] *nyilvánítanak, nyomban fel is esketnek. Egyben, kanizsai származású lévén, parancsot adnak, hogy utazzam Kanizsára és jelentkezzem a 48-asoknál. Természetesen arról, hogy a harmadik szigorlatomat letehessem, amelyre pedig 1914 szeptember közepére már terminusom is van, többé szó nem lehet.*

*1914. augusztus 30-án szüleimtől és testvéreimtől való hosszas, keserves búcsúzás után elutazom Nagykanizsára, ahol jelentkezem a 48. gyalogezred hadkiegészítő parancsnokságánál. Itt azt kérem, hogy helyezzenek át az önkéntesi jog megadásáért benyújtott kérvényemben megnevezett székesfehérvári 69. gyalogezredhez. Hosszú éveken át állomásozott ez az ezred Pécsett. Pécsett volt az önkéntes iskolája is, pótteste a háború kitörésekor természetesen Székesfehérváron alakult meg. Pécsi barátaim, jogásztársaim mind ennél az ezrednél szolgálnak és szeretnék a pécsi fiúk között szolgálni. 1914. szeptember 1-jén aztán megkapom a 69. gyalogezredhez való áthelyezésemet és szeptember 2-án elutazom Székesfehérvárra.*

**A szöveget gondozta: Márfi Attila**

## TÜSKÉS TIBOR

# ARATÓ KÁROLY

Ötvenhárom év és öt karcsú verseskönyv elegendő-e az emlékezetre, a maradandóságra, vagy kell-e a legenda, a siker, a reklám, az önadminisztráció, kellenek-e a díjak, az elismerés, a barátok? A minőség ugyanúgy súlyra mérhető, mint a terjedelem, a kritikák száma, a szakmai és társadalmi rang? Arató Károly mindössze ötvenhárom évet élt, életében négy, halála után egy verseskötete jelent meg, életében irodalmi díjat nem kapott, az irodalmi lexikon (1994) tíz sort szentel munkásságának: fölsorolja négy verseskötete címét és hivatkozik három róla szóló kritikára. Ugyanakkor, akik ismerték, emlékeznek ígéretes indulására, derűs, rokonszenves arcára, korai verseinek szépségére, majd pályájának megbicsaklására, kudarcaira, a hamis ígéretekre, a társak elfordulására, a korai, tragikus végre. Többet, jobb sorsot, elismerést és szeretetet érdemelt volna. Legalább pályájának tanulságát jegyezzék meg az utódok: akik tollat vesznek a kezükbe, akik ma indítanak el, állítanak pályára írókat.

Mohácson született 1939-ben, de gyerekkora, pedagógus szülei Lánycsókhoz, az apró baranyai „sváb" faluhoz kötik: ez adott neki szülőföldet, majd ez fogadta be halála után a testét. A gimnáziumot Mohácson végzi, itt érettségizik. Már ekkor versei jelennek meg a megyei újságban. Rövid ideig a fővárosban segédmunkás. Itt köt több fiatal költővel, Demény Ottóval, Kalász Mártonnal, Kiss Dénessel „irodalmi barátságot". Beiratkozik a Pécsi Tanárképző Főiskolára, ahol 1961-ben diplomát kap. Komlón tanít. Családot alapít. Közben levelező úton elvégzi a szegedi egyetem bölcsészkarát, és 1965-ben középiskolai tanári diplomát szerez. Bekerül Pécsre, a Leöwey Klára Gimnáziumban tanít. 1969-ben Szederkényi Ervin meghívja a Jelenkor szerkesztőségébe munkatársnak. 1980-ig a szerkesztőség tagja. Akkor a lap megválik tőle. Előbb a pécsi Széchenyi Gimnázium, majd 1984-től a mohácsi Kisfaludy Károly Gimnázium tanára. Egészsége, életkörülményei romlanak, írói tervei nem valósulnak meg, az álbarátok cserben hagyják, három könyvének kiadója, a budapesti Magvető éveken át hitegeti. Irodalmi csalódásait, magánemberi keserűségét, a kudarc élményét az alkohol sem tudja feloldani. Régi verseit veszi elő, azokat küldi el a lapoknak. Az irodalmi folyóiratok nem közlik. Egyedül a Magyar Nemzet ad helyet egy-egy írásának. 1987-ben nyugdíjba vonul. Rövidebb-hosszabb időt kórházban tölt. 1992-ben pécsi klinikán hal meg.

Arató Károly az induló Jelenkor körül gyülekező fiatal költőnemzedék, írói csoportosulás tagja. A folyóirat verseit közli, feladatokat kap kritikaírásra, műfordításra. 1964-ben, amikor Bertók Lászlónak, Galambosi Lászlónak és Makay Idának Pécsett még csak közös kötete lát napvilágot, a *Lengő fényhidak,* néki ugyanabban az évben a budapesti Magvető *Utcai közjáték* címmel, az Új Termés sorozatban, első önálló kötetét jelenteti meg. Ezt megelőzően, 1962-ben lát napvilágot Bertha Bulcsu első novelláskötete, a *Lányok napfényben.* A két könyvet, Arató Károly és Bertha Bulcsu könyvét közös szerzői esten mutattuk be.

Az *Utcai közjáték*ot ezekkel a szavakkal ajánlotta a kiadó: „A fiatal pécsi költő első kötetében az élet apró, bensőséges mozzanatai, az életforma-alakítás gondjai nyernek megfogalmazást. A költő enyhe iróniával figyeli önmagát és környezetét, friss humorú, groteszk epizódokban fejezi ki élményeit. Képeinek plasztikusítása, groteszk bája, leírásainak színessége, hangulatisága emlékezetes marad az olvasó számára." Irónia, groteszk epizódok, friss humor, csupa olyan vonás, amely ma, a huszonegyedik század első évtizedében induló költő számára is dicséret és elismerés lehetne. Maga a költő pedig fiatalos derűvel és bizakodással így vallott: „Huszonöt éves vagyok, s még ma is hányszor következetlen az értékelésben! Bevallom, amilyen kalandos kedvvel kaptam különböző foglalkozásokba, ugyanolyan lankadatlan kíváncsisággal próbálgatom a járható és a kevésbé eredményes utakat a költészetben... De ki ne vállalná ezeket: az első könyvvel mindenki izgatottan rajtol!" Arató Károly későbbi pályájának ismeretében az önvallomás utolsó mondatában van valami baljóslatú. „Csak egy valami miatt retteg [ti. a költő]: ereje el ne hagyja, s kerülje el a balszerencse." Mintha megsejtette volna jövendő sorsát. Mintha éppen ereje hagyta volna el, és a balszerencse üldözte volna.

Egyelőre még tele van reménnyel.

Három év múlva, 1967-ben a Magvetőnél napvilágot lát új verseskönyve, a *Madarak az esőben*. A kiadó dicsérete egy fokkal följebb lép: „Kötete máris jelzi a magabiztosabb, önállóbb verselőt, akinek verseiből a kísérletező ember szól, a világ problémáit, a társadalom bonyolultabb kérdéseit kutató nyugtalanság. Legfőbb mondandója az ember, aki az ismeretlen jövőben reménykedve építi a világot..." A kötet egyik legszebb versében, a *Délután a hegyen*ben pécsi környezetét rajzolja meg.

Az újabb kötetre öt évet kell várnia. Holott az élményhelyzet, amelyben új kötetének, a *Szivárvány után*nak (1972) versei fogantak, a lírai önvizsgálat sajátos és friss forrásait nyitotta meg a költő számára. Elmúlt harmincéves, s közeledik az emberélet „sötétlő, sűrű, vad vadonához". Úgy érzi, költőileg is fordulóponthoz ért. Ez az élményhelyzet a „még" és a „már" kettőssége, a „volt" és a „lesz" egyidejű élményével ajándékozta meg.

Egy szemlélődő, mérlegelő, rokonszenves arc néz a kötetből az olvasóra. „Fürkészve", „tűnődöl", „figyelve" – ezek a kedvenc, önmagát jellemző szavai. Az ifjúság nagy csatái, első szerelmei elviharzottak már, de az élet nagy kudarcaival, veszteségeivel és vereségeivel még nem találkozott. Félúton jár. Emlékezik még csavargásaira, és a betegség félelmeit is megismerte már. Kalapot emel a tűnő ifjúságnak, és a kétely, a rossz tapasztalat is körülötte oldalog. A „szivárvány utáni" élethelyzet élményeiről tudósít, és a megérkezés állapotát érzékeli. Eszébe jutnak konok csatangolásai, és a térképen eligazító jeleket keres. Ezen a ponton e költészet már nem a világ felfedezése, birtokbavétele, hanem alkalom az önvizsgálatra, a szembesülés önmagunkkal. „Kötelesség", „meggyőződés", „szolgálni", „értelmes emberi munka" – ezekkel a szavakkal ajánlja könyvét az olvasó bizalmába.

A kötet egyik sajátos rétegét alkotják azok az impresszionisztikus versek – mintegy folytatásai az előző kötet természetleíró költeményeinek – , amelyekben a

költői képteremtés erejét és eredetiségét figyelhetjük meg. Íme, egy részlet a *Petrezselyem utcá*ból: „Éjfélre jár – a sötétség / tintába mártott vatta. / Az éj széttárt karokkal dől / a messzeségbe szurkáló utakra." A *Dunántúli feljegyzés*t így intonálja: „Kábul a nyár, ledől / a sercegő mezőre / – gallyak, ágak között / csillog tömör bundája, szőre." Ez az impresszionisztikus hang és eredeti természetlátás Arató lírájának egyik fő erőssége.

A *Szivárvány után*t is a Magvető jelentette meg. Aztán eltelik újabb három év, majd öt év. A költő közben újabb versösszeállítással jelentkezik, de a kiadótól nem érkezik kedvező válasz, a lektorok évről-évre halogatják a döntést. Aligha lett Arató Károly máról-holnapra rosszabb költő. Aztán eltelik tíz év, majd tizenöt. Ez már a kudarc, a kiadói cselek és hitegetések, a „baráti" ígérgetések és a költő vesszőfutásának az ideje. Ám ekkor már létezik Pécsett, a megyei könyvtár keretei között a helyi könyvkiadás. 1987-ben ez a kiadó, a Pannónia Könyvek a költő mellé áll, és *Néma verseny* címmel megjelenteti válogatott és új verseit. Az összeállítás mintegy nyolcvan verset emel át a költő előző három kötetéből, s a gyűjtemény utolsó harmada negyven olyan verset tartalmaz az elmúlt másfél évtizednyi termésből, amely kötetben még nem jelent meg. Ezek az új versek egyébként a költői szemlélet és hangváltás dokumentumai is: Arató Károly hagyományos természet- és életszeretete az intellektuális líra jegyeivel, a tudatállapot egy-egy metszetének rögzítésével gazdagodott.

A költő öt évvel élte túl a *Néma verseny* megjelenését, majd a „verseny" végetért, és a költő hangja néma lett, elhallgatott. Kívánsága szerint Lánycsókon, szülőfaluja földjébe temették. Itt van kezemben a stencilezett, aláírás nélküli értesítés. „A Magyar Írószövetség Dél-dunántúli Csoprtja és a Jelenkor Szerkesztősége megrendülten tudatja, hogy Arató Károly költő életének 53. esztendejében, szeptember 4-én váratlanul elhunyt. Barátai és tisztelői 1992. szeptember 14-én, hétfőn 14,30 órakor a lánycsóki temetőben vesznek búcsút tőle. A katolikus egyház szertatása szerint rendezett gyászmisére 14 órakor kerül sor." A barátok nevében elmondott búcsúztatóban az ő üzenetét közvetítettem és idéztem: „Én a tisztaságot nagyon kívánom..."

A hagyatékában talált írásaiból 1997-ben *Hol a dallam?* címmel a pécsi Pro Pannonia Kiadói Alapítvány kötetet jelentetett meg. A könyv anyagát még a költő állította össze meglepő tudatossággal: a versek közé „félprózának" nevezett, azokhoz szervesen illeszkedő prózai szövegeket (versprózákat?, prózaverseket?) helyezett el. Ezek a szövegek a költő arcának egy új vonását mutatják. Arató Károly még ebben a halála után megjelent kötetében is gazdagította azt a képet, amelyet az utókor megőrizhet róla. Lánycsókon az iskola falán 1999. óta emléktábla hirdeti nevét.

## Arató Károly

# DÉLUTÁN A HEGYEN

Dombok hullámvonalai,
lejtők, lankák fölött
borozgatok magamban,
elmélázva ülök,
valami izgalom e csendben
kacskaringózva kúszik bennem
lassan a szívemig
s közben fények szálaival a fecskék
az eget összefércelik
s ellobbannak a messzeségben.
A délután már
kiterjesztett szárnnyal felettem áll.
Piros kötényben lent alul
egy asszony epret szed a kertben –
üzenetképp arca körül
egy pihés verssorom röpül:
felszállni most tanul.
Hirtelen fuvalom –
Halk üveghangon
csendülnek meg az almák a lombok között
s a bab indázva
csöpp szerelemre várva
öleli át a
zsiros rögöt –
levelei, mint füle a kutyakölyöknek
a vágytól ékesen felpöndörödnek.
A présház
tetején cirokbajszú macska surran át,
indul újabb kalandra –
reggel felé majd
dagadó hassal ér haza,
ha bekujtorogta az éjszakát.
Most kattogva, dörögve
lefut a völgybe
az erdőből kibukó gyorsvonat –
a mellékvágányon aprócska mozdony
leszegett fejjel döfködi
a megrakott vagonokat:

szuszogva, mérgesen fütyülve
ide-oda tolat.
De itt fent
nagy a csend –
alattam
az inas, erős gyökerek,
mint matató kezek,
neszeznek a talajban;
könnyű, fehér fák
állnak lábujjhegyen, hajlonganak,
mint a balerinák.
S máris bálban érzem magam:
hallom a muzsikát.
Fényes futamként lepke
cikázik és megáll lebegve:
váratlan fennakad
napsugarak
sűrű halóiban,
melyek zizegve, lassú remegésben
feszülnek e vidéken.

Ím, tépetten, lobogva
a nap vörös virágjáról
néhány szirom leperdül:
alkonyodik már –
Az idő hűs folyamként
folyik rajtam keresztül,
míg én bólingató árnyak közül
tűnődve nézem,
hogy vetkezik előttem a világ
bizalmas közelségben.

IVASIVKA MÁTYÁS–KOVÁCS ATTILA

# IGOR STRAVINSKY MUZSIKÁJA PÉCSETT

Távolodva a 20. századtól, kirajzolódik a jeles alkotók, így a zeneszerzők egyféle ranglistája. Így volt ez a barokk és a romantika közti bécsi klasszicizmussal is. Egyre inkább a Haydn–Mozart–Beethoven hármas „került az élre", s ez az értékelés a mai napig nem változott. A köztudatban, a zenei írástudók legkiválóbbjainak értékítéletében az elmúlt évszázadból a magyar Bartók Béla és az 1882. június 5-én (a Gergely naptár szerint 17-én) született orosz-amerikai Igor Stravinsky szerepel leggyakrabban e vonatkozásban. Barátja, munkatársa a francia író-polihisztor Jean Cocteau írta róla: „Akarva, akaratlanul állást kell foglalni e bűbájjal felfegyverzett óriás zenéje mellett vagy ellen, mert közömbösen nem lehet elhaladni mellette."

A Szentpétervár közelében lévő Oranienbaumban (később Lomonoszov) született Stravinsky élete, munkássága híd a 19. és a 20. század között. A magát Sosztakovicséhoz hasonlóan lengyel származásúnak valló Stravinsky család nevét a Nyeman folyó mellékágáról (Sztrava) kapta, s a szülői ház – apja, Fjodor, korának elismert baritonistája volt – még Dosztojevszkijjel, Ibsennel állt kapcsolatban, a kis Igor pedig gyermekként még találkozott a példaképként is tisztelt Csajkovszkijjal. Ő maga az Orosz Ötök kiváló hangszerelő zsenijének, Rimszkij-Korszakovnak volt a tanítványa, aki korai műveit, közte a neki ajánlott Esz-dúr szimfóniát, a tanácsaival segítette. Ugyanakkor maga Stravinsky rendkívül sokoldalú és változatos, csaknem hét évtizedes zeneszerzői munkássága során századunk szinte minden jelentős szellemi nagyságával kapcsolatban állott és rájuk meghatározó hatást gyakorolt, Raveltől Orffig, Brittenig, Bartóktól, Honeggertől Gershwinig, Prokofjevig, Sosztakovicsig vagy Lutosławskiig. De a társművészetek kiválóságai sem vonhatták ki magukat Stravinsky hatása alól. Talán elég, ha Picasso, Giacometti, Le Corbusier, Cocteau, Audin vagy Dylan Thomas nevét említjük. Bátran állíthatjuk, hogy korának legmarkánsabb, legmaradandóbbnak bizonyuló zenei irányzatai, a folklórizmus, az újklasszicizmus neki köszönhetik létrejöttüket, s bár a Schönberg leleményéből született és Webern által továbbfejlesztett szeriális zenének hosszú ideig ellenállt, az később mégis nála öltött klasszikus formát. Emellett elsők közt érezte meg a dzsesszben rejlő fantasztikus lehetőségeket, és ezeket eredményesen kamatoztatta alkotásaiban.

Alig 29 éves, amikor máris a világ legjelentősebb komponistái között emlegetik *A tűzmadár* és a *Petruska* balettek párizsi sikerei után. 1913-ban a hírneves Szergej Gyagilev vezette Orosz Balett társulata ugyancsak Párizsban mutatja a *Le sacre du printemps* (Tavaszi áldozat) című balettjét, melyet Honegger a „zenetörténet atombombájaként" aposztrofált. Még 1912-ben a budapesti Operaház látja vendégül a Gyagilev-balettet, s Stravinsky is velük van. Annyi bizton állítható, hogy ekkor hall a magyar közönség először Stravinsky-muzsikát, A tűzmadárt és a

Petruskát, s bár a Filharmóniai Társaság zenekara számára még eléggé újszerű ez a zene, a komponista elégedett az előadással.

Stravinsky második magyarországi látogatásakor, 1926 márciusában, a *Csalogány-szvit* mellett a fúvósokra és zongorára írt versenyműve hangzott el a szerző szólójával. A közönség kegyetlennek érezte ezt a zenét, bár a legtöbben elismerték a darab csodálatos ritmusvilágát, bravúros technikáját.

Hét évvel később, 1933-ban a budapesti Vígadó közönsége tapsolhatott a karmester Stravinskynak. Ezt a hangversenyt a Magyar Rádió is közvetítette. Az akkor 51 esztendős mester a Tűzijátékot, A tűzmadárt, a Zongoraversenyt és a Petruska balettzenét dirigálta. Talán ekkor kezdett Stravinsky zenéje hazánkban is értőkre találni.

Ezután pontosan három évtizedig nem láthatta a magyar publikum Stravinskyt. Sőt hallani is alig lehetett róla. Ez fokozódott az 1945 utáni orosz megszállás évtizedeiben, amikor művei szinte teljesen eltűntek a koncertek, a rádió zenei műsoraiból. Kozmopolitának, formalistának, szülőhazája népi kultúráját sutba vágó álművésznek bélyegezték. 1953-ban a zenetanárképző zenetörténeti szigorlatán mint „szülőhazáját áruló módon elhagyó, a jazz posványába elsüllyedt, exhibicionista álművészről" kellett volna beszélnem az akkor már az USA-ban élő mesterről. Pont az ellenkező hatást érték el ezzel: amikor csak lehetett, az Amerika Hangja, a Szabad Európa Rádió zenei műsoraiban győződhettünk meg mindezek ellenkezőjéről. De a nagyszerű komponista, Bárdos Lajos is jelentős segítséget nyújtott nekünk, fiatal muzsikusoknak a reális Stravinsky-kép kialakításában. Persze csak zárt ajtók mögött…

A jég aztán az ötvenes évek második felében, szülőhazájában és idehaza is olvadni kezdett. Egyre több Stravinsky-mű szólalt meg koncerteken, rádióban, televízióban. A nagy áttörés 1961-ben következett be, amikor a Szovjet Zeneművész Szövetség Hrennyikov vezette delegációja hollywoodi otthonában kereste föl, s kérte, hogy 80. születésnapját odahaza ünnepelje, 1962 júniusában, természetesen a komponista által vezényelt hangversenyekkel színezve. És 48 évnyi távollét után Moszkva, Leningrád közönsége, a társadalom kimondhatatlan lelkesedéssel fogadta. A látogatást korábban mereven ellenző ismert szovjet zeneszerző, Dmitrij Kabalevszkij elzokogta magát, amint Stravinsky a Petruskát Moszkvában dirigálni kezdte. A pártfőtitkár-kormányfő, Nyikita Hruscsov a Kremlben fogadta a Stravinsky házaspárt.

Stravinsky szinte egész pályafutása alatt állandóan úton volt. De a legtöbbet talán ezekben az években utazott, túl a nyolcvanon. Így került sor negyedik magyarországi látogatására 1963 májusában. Az Országos Filharmónia próbatermében megcsodálhattuk bámulatos nyelvtudását: oroszul, angolul, németül, franciául, olaszul válaszolt a kérdésekre. A Magyar Nemzet munkatársa megkérdezte: „Hány nyelven beszél, Mr. Stravinsky?" A válasz: „Tudja, még nem számoltam össze, de tudok latinul, görögül, sőt a spanyolt is megértem. Foglalkoztam az ószlávval, amikor miseszöveget kerestem, ugyanígy egyik kantátám kapcsán a héber nyelvvel is."

Az Állami Hangversenyzenekar tagjai a próbateremben felállva köszöntötték a 81 esztendős mestert, aki botjára támaszkodva, kissé lassan, de egyenes de-

rékkal, szinte izgatottan közeledett a karmesteri pulpitus felé. Magam is ott lehettem és derülhettem Stravinsky német nyelvű „poénjain". A próba szünetében dedikálta számomra az akkoriban megjelent magyar nyelvű életrajzát és egyik kompozíciójának a kottáját. Ekkor már levelezésben álltam vele. Közben büszkélkedett magyar „nyelvtudásával: „Hunjadi Janos"! „Tűzmádár"!.

És másnap, május 8-án „az évszázad koncertje" az Erkel Színházban! A közönség fölállva, tapsviharral köszöntötte az Ódát és a Zsoltárszimfóniát vezénylő mestert. Érezzük, hogy zenetörténeti esemény részesei vagyunk! Szokolay Sándor egy későbbi rádiónyilatkozatában így emlékezett: „Stravinsky nem vezényelt, hanem jelen volt". A szünetben Bárdos Lajossal beszélgetek. Elmondja 1932-ben, amikor Lajtha László elhozta neki Párizsból a Zsoltárszimfónia kottáját, azonnal műsorra tűzte a művet a Palestrina Kórussal és a Hangversenyzenekarral, együtt Haydn Nelson-miséjével. Az énekkarban kis híján palotaforradalom tört ki: a Mozart, Verdi, Liszt muzsikájához szokott dalosok egyszerűen csúnyának, énekelhetetlenek vélték a Stravinsky-zenét. Bárdos, az akkor mindössze 33 éves fiatal dirigens, könyörgött: csak a bemutatóig tartsanak ki! S az előadás olyan nagyszerűen sikerült, hogy a Zsoltár-szimfónia 3. tételét meg kellett ismételni. Az énekesek álmélkodva álltak a dobogón. Nem hittek a szemüknek, a fülüknek… S a magyar koncertrepertoár újabb kinccsel gyarapodott… Ez a siker 1963-ban sokszorosan megismétlődött az Erkel Színházban. A gyönyörű alkotással és az alkotóval való találkozás a hazai zenetörténet nagy pillanatainak sorába emelkedett.

1971-ben zárult földi pályafutása utolsó kilenc évében álltam kapcsolatban vele. Budapesten sikerült személyesen találkoznunk. Készségesen, pontosan válaszolt leveleimre, kottákat küldött, jó tanácsokkal látott el a Stravinsky-művek hiteles tolmácsolását illetően. Hollywood és Pécs – a földgömb két ellentétes oldala, de nem éreztem soha ezt az irdatlan távolságot, amikor egy-egy levelét felbontottam. Valamennyi a capella (hangszerkíséret nélküli) énekkari művét diák, illetve felnőtt kórusaim élén megszólaltattam.

Amikor 1977 augusztusában, Svédországban hanglemezre vezényeltem és számos koncerten előadtuk *Négy orosz népdalát*, melynek orosz nyelvű szövegét jeles szakemberek tanították be, igen kedvező kritikát kaptunk az ottani médiumokban. Egyik túlbuzgó recenzens még meg is jegyezte: a négytételes kompozíció szövegét a Janus Pannonius Női Kórus tagjai fordították magyarra. Pedig oroszul énekeltük.

*

Átvéve a szót a Ivasivka tanár úrtól, az egykori tanítvány hadd folytassa ezt az igencsak költői vallomást a pécsi Stravinsky-előadások általa részben épp a tanár úr segítségével is felderített tényeivel. A vélhetőleg elsőként Pécsett nyilvános koncerten felhangzott mű Stravinsky 1920 és az ötvenes évek közepe közé eső, úgynevezett neoklasszikus korszakából való, *Oedipus király* című 1927-ben Szophoklész drámája nyomán, Jean Cocteau szövegkönyvére komponált opera-oratórium. Ennek dátumát Ivasivka Mátyás emlékezése és naplójegyzetei nyomán tudhatjuk. 1961. január 23-án hangzott el a Pécsi Nemzeti Színházban a Lukács Miklós vezényelte MÁV Szimfonikusok hangversenyén, melyen a Honvéd Művészegyüttes Kó-

*Picasso rajza 1920-ból*

rusa működött közre, a címszerepet Szabó Miklós énekelte, a narrátor Bánffy György volt. Ugyancsak a neoklasszikus korszak remekműve az olasz barokk zeneszerző, Pergolesi kevéssé ismert műveinek kéziratpéldányai alapján komponált *Pulcinella* balett és az abból készült szvit, mely az olasz vásári komédiák népszerű hősét állítja a középpontba, emellett pedig érdekes, nemegyszer meglepő harmóniákkal fűszerezi a korabeli barokk zenei anyagot. A Pulcinella-szvitet először 1976. április 28-án Breitner Tamás tűzte műsorra, aki többször, így 1982-ben is elvezényelte a Liszt Teremben a Pécsi Filharmonikus Zenekar élén. A Pécsi Szimfonikus Zenekarral pedig Howard Williams adta elő a Pulcinella-szvitet egy emlékezetes, budapesti rádiófelvételen is megőrzött 1989. november 6-i POTE Aulabeli koncerten. A Pulcinella-szvit mellett még két neoklasszikus zenekari produkciót érdemes megemlíteni. Howard Williams a kilencvenes évek elején vezényelte az 1927-ben vonószenekarra komponált *Apollon musagéte* című balettet, míg a tíz évvel később, 1937-ben írott *Kártyajáték* című balettet Nicolás Pasquet dirigálta 1994. május 2-án a POTE Aulában a Pécsi Szimfonikusok élén.

Stravinsky neoklasszikus korszakának legnagyobb remekműve a Bostoni Szimfonikusok 50 éves jubileumára 1930-ban komponált 3 tételes *Zsoltárszimfónia*. A 150. zsoltár úrdicsőítő szövegére írott egyházzenei remekmű 1983. október 10-én a Pécsi Bazilikában szólalt meg először Pécsett, Howard Williams vezényletével, pécsi kórusok és pécsi zenekar élén, akikkel egy évvel korábban a belgiumi Namurben megrendezett Europa Cantaton is előadták a művet. Ezzel a ragyogó előadással kezdődött a kiváló angol karmester és Pécs több évtizedes kapcsolata. Ezt követően 2001. május 10-én lehettünk tanúi egy egészen kiváló Zsoltárszimfónia előadásnak, melyet Hamar Zsolt vezényelt a Nemzeti Énekkar és a Pécsi Szimfonikus Zenekar élén a PTE Aulában.

Ha már Stravinsky neoklasszikus vokális remekművéről, a Zsoltárszimfóniáról szóltunk, maradjunk továbbra is az énekes műfajnál. A viszonylag kisszámú kórusmű közül a legtöbbet Ivasivka Mátyás mutatta be Pécsett, aki személyes találkozásig menő levelezést is folytatott az Oroszország után, Svájcban, Franciaországban, majd 1937-től Amerikában élt komponistával. 1961-ben 79. születésnapjára írt levelében kért először művet Stravinskytól, aki először az 1917-ben komponált *Csészealjak* alcímű Négy orosz népdalt küldte el a világ legnagyobb zeneszerzőivel kapcsolatokat ápoló kiváló pécsi zenepedagógusnak és karnagynak. Ivasivka Mátyás ezek közül az elsőt – az eredetileg a Csigiszahi Megváltónál címűt – *Mosolyogj, gyermekem*! címűt saját szövegével 1962. május 5-én mutatta be a Pécsi Éneklő Ifjúság Liszt-termi, tavaszi hangversenyének keretében, majd május 25-én Keszthelyen a Helikonon, a Janus Pannonius Gimnázium Leánykarával, akikkel ezt az első dalt éveken át műsoron tartotta. A Janus Pannonius Nőikarral pedig 1977-ben Svédországban lemezre is vette a Négy orosz népdalt. A második Ovszeny (Ősz) című óorosz szövegű népdalt Siptár Ernő fordításában a Radnóti Miklós Szakközépiskola Leánykara élén vezényelte.

Érdekesség, hogy a teljes mű elsőként mégsem az ő vezényletével hangzott fel Pécsett, hanem tanára, az Éneklő ifjúság Kodály által is elismert vezére, Agócsy Lászlóéval, aki 1963. április 24-én a Liszt Teremben Arany Sándor magyar szövegére, Négy orosz parasztdalként vezényelte el a művet Pécsi Zeneművészeti Szakiskola Leánykara élén.

Ivasivka Mátyás a Pécsi Nagy Lajos Gimnázium Vegyeskarával Igor Stravinsky mindhárom orosz egyházzenei hatást mutató motettáját, az 1926-ban komponált *Pater Nostert*, az 1932-ből való *Credót* és az 1934-es *Ave Mariát* is előadta. A Credo latin szövegű változatát 1974. március 31-én magyarországi bemutatóként a Liszt-termi Éneklő Ifjúság keretében, a 3 motettát együtt pedig először 1976. május 9-én, majd pedig 1982. április 24-én, szintén az Éneklő Ifjúság hangversenyein. Engedtessék megemlíteni, hogy a Pater Nostert 1949-es latin szövegével magam is énekeltem. Ivasivka Mátyás nevéhez még egy rendkívüli Stravinsky-előadás kapcsolódik: az 1962-ben egy himnuszgyűjtemény számára T.S. Eliot versére komponált *Anthem* pécsi bemutatója, melyre 1979. május 6-án került sor. Ennek rendkívüliségét az adja, hogy Stravinsky ekkor már úgynevezett „atonális korszakában" volt, s bár Schönberg „hangnemnélküliségét" és 12 fokú komponálási rendszerét (a dodekafóniát) épp ő oldotta klasszikussá, azért az ebben a stílusban komponált Stravinsky-

művek a legnehezebbek közé tartoznak minden előadó számára. Külön érdekesség, hogy 3 évvel Ivasivka Anthem előadását követően az egykori középiskolai tanítvány, Gyűdi Sándor – a Szegedi Szimfonikus Zenekar és a Vaszy Viktor Kórus igazgatója és karnagya – 1982. április 3-án a Pécsi Kamarakórus Fesztivál keretében a Szegedi Canticum Kamarakórussal adta elő.

Az utolsó kórusos mű, aminek pécsi bemutatójáról szólnunk kell az az 1917 és 1923 között komponált *Menyegző* című 4 énekszólistára, vegyeskarra, 4 zongoristára és 4 ütőhangszeres előadóra írott mű, mellyel Stravinszky nemcsak Carl Orff oratorikus műveire, de Bartók Falun című ciklusára is hatással volt. A Menyegző első alkalommal az 1988-as pécsi jubileumi X. Europa Cantaton hangzott el a Liszt Teremben, egy nemzetközi műhely előadásában. Az első teljes egészében pécsi előadásra a Szkladányi Péter által életre hívott Pécsi Nemzetközi Zenei Fesztiválok sorában a másodikon került sor, a Hotel Palatinus Bartók Termében, 1992. június 28-án.

A Bukszár Márta, B. Bánfay Beáta, Márk László, Kuncz László énekesek, Gerő Pál, Forgó György, Boross Erzsébet és Simonfai Mária zongoristák, valamint Szabó Ferenc, Balogh Jenő, Hudacsek László és Góth Tamás ütősök alkotta „szólista-csapatot" és a Pécsi Egyetemi Kórust Várdai István karnagyi tevékenysége fogta össze a pécsi Stravinsky-előadások egyik ragyogó „nem nagyzenekari" csúcspontját hozva létre.

Áttérve Stravinsky három legismertebb, úgynevezett orosz korszakából való balettjének, a Tűzmadárnak, Petruskának és a Tavaszi áldozatnak pécsi bemutatóira, az első világhírt hozó balett, a Tűzmadár „élő zenei produkcióval" teljes egészében – bár 1988-ban a Pécsi Balett is előadta – legjobb tudomásunk szerint csak 2004-ben, a Nemzeti Filharmonikusok Berkes Kálmán vezényelte filharmóniai Mester-bérleti hangversenyén szólalt meg Pécsett. De a szvit változat előadásáról is csak 1979. augusztus elsejétől tudunk, melyet a pécsi születésű Ligeti András vezényelt el az akkor Pécsi Nemzetközi Zenei Tábor zenekara élén. Ezt 12 évvel később 1991. áprilisában követte egy több ifjúsági és egy felnőtt előadásból álló, Howard Williams vezényelte Tűzmadár-szvit sorozat. Mielőtt az eddigi utolsó Tűzmadár-előadásra térnénk, engedtessék meg egy nem túl ismert zenetörténeti adalék megosztása Rimszkij-Korszakov és Stravinsky között.

A mű két leghíresebb részletét, a Hercegnők körtáncát és a szinte a folklórizmus mintapéldájává lett Finálét – melyet Bartók is ilyen értelemben használt fel II. zongoraversenye nyitótételében – nos ezt a két A kertben és A kapuban című népdaltémát Rimszkij-Korszakov 1876-ban megjelent 100 orosz népdal című gyűjteményéből emelte át Stravinsky a Tűzmadárba. A Tűzmadár-szvit legutóbbi pécsi előadása alkalmával 2006. január 19-én a PTE Aulabeli koncertet vezénylő Hamar Zsolt ragyogó ötlete volt, hogy ezt a Tűzmadárt záró folklórtémát és finálét követően szólaljon meg Bartók két évtizeddel későbbi, erre a témára épülő első tétellel induló II. zongoraversenye, melyet Jandó Jenő remek szólójával hallhattunk a két művet tökéletes egységben és magas színvonalon előadó Pannon Filharmonikusokkal.

A másik világhírt hozó korai, folklór alapú balettet, a Petruskát, illetve annak szvit változatát is csak 1994-ből tudjuk biztosan, hogy elhangzott Pécsett, amikor Ligeti András vezényelte az akkori nyári zenei tábor zenekarát. Néhány pécsi zenekari muzsikust, így többek között Várnagy Attila fagottművészt, filharmóniai vezetőt megkérdezve, valószínűsíthető, hogy ez a két Ligeti András vezényelte Tűzmadár- és Petruska-előadás volt e két mű első pécsi produkciója, hiszen az ötvenes évek végéig politikai okok miatt nemigen lehetett Stravinsky-műveket előadni, az azt követő másfél, két évtizedben pedig zeneileg lett volna nehéz megszólaltatni a pécsi zenekarnak ezeket a Stravinsky-műveket.

A Petruska balett teljes egészében így vélhetőleg 2003. április 30-án szólalt meg a Pécsi Szimfonikusok előadásában, Gál Tamás vezényletével, aki a nyolcvanas évek közepétől volt néhány évig a zenekar betanító karmestere.

A Petruska 2007 januárjában a Kocsis Zoltán vezette Nemzeti Filharmonikusok filharmóniai Mester-bérleti hangversenyén szólalt meg legközelebb, míg a 2007/8-as évadban a Hamar Zsolt vezényelte Pannon Filharmonikusok vették műsorra.

A folklórizmus legnehezebb és legátfogóbb alkotásaként számon tartott és Honegger által a „zenetörténet atombombájaként" jellemzett, 1913-ban komponált Tavaszi áldozat és a zenetörténet egyik legnagyobb botrányaként bemutatott Stravinsky-balett 1972. március 5-én délelőtt 11-kor hangzott fel először Pécsett, a Liszt Teremben, a Ferencsik János vezényelte Állami Hangversenyzenekar ragyogó előadásában, melyet másnap este a Pécsi Nemzeti Színházban ismételtek meg, ugyancsak Csajkovszkij 5. szimfóniája mellett.

A Liszt-termi előadás érdekessége volt, hogy az ütőhangszeresek nem fértek el a színpadon, csak az öltözői előtérben, s hogy Ferencsik a rendkívül bonyolult ritmikájú művet, amelyben a különböző szólamok belépései is a szokatlan harmóniai és hangszerelési megoldások miatt is igen nehezen követhetőek, rendkívül takarékos, mondhatni, szinte groteszknek hatóan apró mozdulatokkal vezényelte. A végeredmény azonban egészen fantasztikus, és a legjobb akkor ismert külföldi produkciókhoz mérhető volt.

Legközelebb az 1982-es nyári zenei tábor alkalmával szólalt meg a Világzenekarnak nevezett nemzetközi ifjúsági zenekar előadásában, mégpedig a Pécsi Bazilikában, július 2-án Hiroyuki Ywaki vezényletével. Ezután első pécsi zenekari produkcióként a Tavaszi áldozat 1965-ös szerzői átirata került előadásra 1992. október 19-én a POTE Aulában, a Pécsi Szimfonikus Zenekarral Howard Williams vezényletével a megelőző korábbi produkciókhoz mérhető egészen kimagasló nemzetközi színvonalon.

Az 1923-ban komponált *Oktett* 1998. június 8-án a Zseni Nándor által a POTE Gyermekklinikájának „Beteg Újszülöttekért" alapítványa javára adott jótékonysági hangversenyen hangzott el a Liszt Teremben Vajda Gergely vezényletével. A Pécsi Szimfonikusok Kamarazenekarának tagjai: Tímár Judit fuvola-, Arnóth Zoltán klarinét-, Zseni Nándor és Hozbor Éva fagott-, Tamás János és Horváth Zsolt trombita-, valamint Vida Lóránd és Zakó Norbert harsonaművész volt.

A zongoradarabok közül a Petruska-szvit zongoraváltozatát valamikor a 80-as évek végén Bánky József adta elő a Liszt Teremben, majd 1997. május 20-án a Művészetek Házában Király Csaba.

Az eredeti zongoradarabok közül a fiatalkori Op.7-es Négy etűd záró darabját 1983. április 26-án a Pécsi Ifjúsági Ház Zenekarával, Mihályi István vezényletével megszólaltatott Haydn D-dúr zongoraverseny utáni ráadásként egy akkor mindössze 13 éves pécsi és komlói kötődésű zongorista-növendék – Apagyi Mária tanítványa – Horváth Adrien adta elő. Az 1940-ben komponált Tangót Fodor Gabriella szólaltatta meg 1995. április 27-én a Művészetek Házában, míg az 1914-ben komponált Három kis darab zongorakettősre 1. Induló (Casellának); 2. Keringő (Satie-nak); 3. Polka (Gyagilevnek) című művet Szabó Ferenc János és Szabó Ferenc adták elő a Pécsi Ércbányász Fúvószenekar 2004. december 12-i Zene-Parkbeli hangversenyén Gershwin Kék rapszódiája utáni ráadásként.

A Charles Ferdinand Ramuz svájci-francia költő szövegkönyvére komponált „mini Faust-legenda", *A katona története,* illetve annak világszerte leggyakrabban játszott szvit változata narrátorral teljes egészében első alkalommal a Ligeti András vezette MATÁV Szimfonikusok Kamarazenekara és Bálint András színművész 2001. július 3-i Hotel Palatinus-beli nyári zenei fesztiváli hangversenyén hangzott el. Ezt a Hamar Zsolt vezényelte Pannon Filharmonikusok és Mácsai Pál 2007. január 11-i Pécsi Nemzeti Színházbeli hangversenye követte, ahol Liszt Faust-szimfóniája társaságában aratott hatalmas sikert Stravinsky remekműve. 2007. június 15-én pedig a VII. Pécsi Országos Színházi Találkozó „Off-programja" keretében, a PTE Dísztermében, szintén Hamar Zsolt vezényletével pedig az eredeti verses mesés műhöz legközelebb álló „dramatizált változat" került előadásra, Herczeg Adrienn, Urbán Tibor, Széll Horváth Lajos és László Csaba, a Pécsi Nemzeti Színház művészei közreműködésével, hatalmas sikert aratva, a Váradi Mariann énekelte Kurtág György Truszova-dalok „társaságában".

A Pécsett nyilvános koncerten megszólalt kisszámú egyéb, még kisebb apparátusú kamaramű közül az 1919-ben komponált *Három darab szólóklarinétra* című művet 2000. május 23-án Török Elek, a Pécsi Szimfonikus Zenekar klarinétművésze adta elő, míg A katona története trióváltozatát világhírű hegedűművészünk Pauk György, valamint Jandó Jenő zongora- és Berkes Kálmán klarinétművész a Zene-Parkban 2003. április 1-jén, egy hatalmas sikert arató Bartók-, Schumann-, Debussy-, Stravinsky-koncert keretében.

Összegezve elmondható, hogy az átiratokkal együtt mintegy 120 művet tartalmazó Stravinsky-életműből sok értékes kompozíciót bemutattak Pécs profi és amatőr muzsikusai, de bőven van még tennivaló, hogy Európa leendő 2010-es Kulturális Fővárosához méltóan csökkentsük lemaradásunkat hazai és nemzetközi vonatkozásban.

# EGYSZER VOLT… EGY HERDA JÁNOS
## (1945–2008)

Egy feketebors szemű nagyon egyenes tartású karcsú fiatalember ha végig ment az utcán utána fordultak a lányok. Ez a csinos fiatal táncos volt Herda János a Pécsi Balett egyik különleges táncművésze, az együttes egyik meghatározó személyisége. Vékony alakja ellenére a balettegyüttes egyik biztos tartópillérje volt.

Nem sokan tartoztak ahhoz a különleges kategóriához, akiknek a személyisége, egyénisége katalizátorként hatott az alkotó koreográfusokra. Nem ők voltak az elsőszámú vezető táncosok, de nélkülük soha nem lett volna olyan érdekes, színes és vonzó a Pécsi Balett, mint amilyen volt az ő tündöklésük és jelenlétük korszakában. A koreográfusok kitaláltak szerepeket számukra, mert biztosak voltak személyiségük tehetséget sugárzó képességében. Ilyen táncművész volt Herda János is, aki 1965-től 1988. július 31-ig, nyugdíjba meneteléig volt a Pécsi Balett kiemelkedő művésze. De még sokan mások is. Gallovits Attila, Prepeliczay Annamária, Szabolics Éva, Váradi M István, Majoros István, Baráth Ildikó, Koronczay László, Tiborcz Zsuzsa, Csutor Zsuzsi, Seprényi Tímea és még sorolhatnám a természetesen szubjektív névsort, a különböző korszakok nagyszerű egyéniségeit, akik a vezető táncosok mellett különleges értéket képviseltek, kedvencek voltak és pótolhatatlanok mint egy fűszer, egy szín, egy illat.

Fájdalom és mérhetetlen szomorúság töltötte el a szívemet, amikor búcsúzni kellett Herda Janitól, a mindig pontos, megbízható, szorgalmas, hosszú ideig megbecsült, mégis szerény, de értékeit ismerő táncművésztől. Kamasz korától ismertem, hiszen együtt voltunk kollégisták a Gellért-hegy oldalához lapuló-eredetileg kolostor épületben, ahol „Cseh-mami szelleme" óvott, védett, nevelt bennünket, és akinek a kedvence a Herda Jani volt.

Babonás volt vagy fatalista nem tudom, de érthetetlen, hogy miért mondta, hogy hatvanhárom évesen meghal és miért tette fel a 63-mat a lottóra, nem értem, de 63 évesen néhány nappal a 64-dik születésnapja előtti halála óhatatlanul eszembe juttatja, ezt a szinte rögeszmés beteljesült jóslatát.

Érdekes volt Pécsre kerülése is. Diploma szerzése után Szegedre szerződött, de mivel jó táncos volt, Eck Imre szívesen szerződtette volna. Én kaptam a feladatot, hogy csábítsam el Herda Jánost és Gallovits Attilát. Egy szegedi előadás után az akkor még kisgyerek Kulka János színművész szüleinek a lakásán találkoztunk, és ott írták alá a következő évre szóló szerződést, amit soha nem bántak meg, hiszen táncművészi pályájuk végéig hűek maradtak a Pécsi Baletthez.

Emlékezem nagyszerű szerepeinek hosszú sorára, mint például az „Egyszer volt…." című mese-balettben nyújtott csodálatos alakítására. Amikor készítettem a koreográfiát egyre erősebb vízióként az jelent meg a szemem előtt, hogy a Jancsi által alakított mesefigura a levegőből, a semmiből érkezzen a bástyán őt váró királykisasszony elé. Úgy gondoltam, hogy az atlétikától kölcsönvett eszközzel, a rúdugrással érkezzen a szereplő a sötét színpadról a kivilágított bástyára.

Ezért hát elküldtem Herda Janit rúdugró edzésekre. Szorgalmasan megtanult rúddal ugrani, de sajnos a színpadi körülmények, a helyhiány nem tette lehetővé a csodás érkezést. Tanácstalanságomat, csalódásomat ő oldotta meg. Azt mondta, ami van, azt nagyítsuk fel és ez az ő ugráskészsége volt. Egy egyszerű dobbantóval felrepült a sötét színpadról a kivilágított bástya tetejére, ahol várta a királykisasszony, Paronai Magdika.

Visszaemlékszem egy egyszerű hétköznapi előadásra Alberto Alonso kubai koreográfus Carmen című balettjára. Herda és Bretus egy duettet táncolt, eközben Marinak leszakadt a szoknyája, ami gátolta a mozgásban, ezért segítségért kiment a színpadról. Jani ottmaradt egyedül. Szólt a zene és ő táncolt boldogan, övé volt az egész színpad, amit betöltött tehetsége, tánctudása, fantasztikus kötelességtudása. Jani repült, forgott, csodákat csinált, percekre lekötötte a nézők ámulatát személyes teljesítményével. Majd mikor Bretus Mari visszatért, kapcsolódtak a zenéhez és folytatták a betanult koreográfiát. Ez is ő volt, de a mindenkor szorongó, új feladat előtt kezét tördelő, gondolkodva szerepet formáló, önmagát emésztő művész is ő volt. S az is, aki 63 éves korában koreográfia nélkül, halkan, szerényen kisétált az életünkből.

**Tóth Sándor**

# RECENZIÓ –BÁNYÁSZAT ÉS ÉPÍTÉSZET PÉCSETT A 19–20. SZÁZADBAN

A 19–20. századi városfejlődés megítélése Pécsett aligha képzelhető el a bányászat, bányászkodás és a bányászok nélkül. A pécsi kőszénbányászat korszaka időben a város életének csupán egy töredékét jelenti, hiszen alig több, mint 200 évre tehető. Jelentősége ugyanakkor felbecsülhetetlen, hiszen egy olyan nyersanyag került napvilágra, mely a 18–19. és a 20. században is meghatározó volt. A bányászkodás új munkakultúrát, szaktudást hozott Pécsre, mely a kor színvonalát jelentette, új ipari létesítmények, új utak, vasutak létesültek, lakótelepek és a lakókat kiszolgáló intézmények épültek.

Pilkhoffer Mónika könyve hiánypótló munka, hiszen a bőséges szakirodalom után – mely e korszak egyes részkérdéseit alaposan elemezte – egy szép kiállítású munka foglalja össze a két évszázad történetét, természetesen az építészetre koncentrálva.

A könyv azonban nem születhetett volna meg, ha nincs a Pécsi Bányásztörténeti Alapítvány, ha nincs az a lelkes, még szemtanú szakértői csoport, akik szinte mindent tudnak, akik a nehézségek és az egyre lankadó érdeklődés ellenére mindent elkövetnek a figyelem ébrentartására. Közel harminc éve vagyok munkatársi, baráti kapcsolatban a „bányász csapattal", a bányászat iránti elkötelezettségük példamutató, magával ragadó.

Nagyszüleim nagymányoki bányászok voltak, így gyermekként átéltem a nagyszerűen működő bányát, majd annak bezárását, a bányászok Komlóra telepítését. Komlón a Kossuth aknán nyaraltam először emeletes, többlakásos házban (azóta lebontották már), s rokonaim révén átéltem a városközpontban lévő egykori családi ház lebontásának traumáját is.

Építészként, településtervezőként 1980 óta foglalkozom a mecseki kőszénbányászat települési, építészeti kérdéseivel, még részese lehettem nagyszabású beruházásoknak, ugyanakkor együtt görcsöltem a kollégákkal a bányabezárásokat követő lehetőségek felkutatásában. Irigykedve figyeltük a Ruhr vidék megújulását, az ottani értékek megmentését, hasznosítását.

Egyetemi oktatóként kitűnő terepként használtuk és használjuk fel – féléves és diplomaterv feladatként – a Meszesi városrészt, a kolóniákat, a Hősök terét, Pécsbányát és a csodálatos építészeti értékekkel bíró Széchenyi-aknát és a Szent István-aknát. A fiatalok lelkesedése a múlt értékei és a jövő lehetőségei iránt adott erőt, biztatást mindnyájunknak.

A könyv szerzője művét elsősorban képeskönyvnek nevezi, úgy gondolom, hogy ez a szándék messzemenően támogatható, hiszen a mai rohanó világunkban aligha érünk rá „száraz", még ha fontos információkat is tartalmazó könyvek lapozgatására. A könyv célja a bányászat építőtevékenységének, a város és a bányászat két évszázados termékeny kapcsolatának, és mindazon építészeti emlékeknek a bemutatása, amelyek ma Pécs építészetének egyik meghatározói. A „képeskönyv" csodálattal adózik mindazoknak, akik az építőmunkában részt vettek, s remélem, felhívja a figyelmet is a múlt örökségének tiszteletére, megbecsülésére. Úgy gondolom, alapvető fontosságú mű született.

A könyv szerkesztése világos, közérthető, s lehetővé teszi, hogy könnyen megtaláljuk a számunkra érdekes témát és helyszínt, legyen az 1945 előtti vagy utáni; lehet

az ipari- vagy lakóépület, kötődjék akár Pécsbányatelephez, akár Somogybányatelephez. A térképek, a városrendezési tervek, az épület alaprajzok, a fényképek és az ezekhez kapcsolódó színes leírások, érdekes történetek teszik olvasmányossá a könyvet. S talán arra is késztetnek, hogy a valóságban is mielőbb megtekintsük, felkeressük a legkülönbözőbb beépítési módban született lakóterületeket (a munkáslakásoktól a „kezitcsókolom" utcáig), a sokszínű ipari létesítményeket (aknatornyok, műhelyek, villamos erőmű, szénosztályozó…), azok szociális részeit (felolvasó csarnok, lámpakamra, öltözők, irodák…)

A szénbányák lakóterületein a kor színvonalán épült ki a „bölcsőtől a sírig" tartó szociális szolgáltatás, a magazin, a vendéglő, a kaszinó, húsfüstölő éppúgy megtalálható, mint az iskola, a kórház, a templom, a sporttelep – és a sor még folytatható.

A könyv építészettörténeti vonatkozásban is kiváló áttekintést ad a művekről, tájékoztat a korszak magas színvonalú technológiai és építőművészeti tevékenységéről, a műveknek a neobarokktól a szecesszión keresztül a modern, majd szocreál és mai építészeti jegyeket felmutató sokszínűségéről. Lehetne akár a bányászat értékeit bemutató városi túra forgatókönyve is. (Miért csak a belvárosban van kisvonat?!)

Az elmúlt időszakot összefoglaló kitűnő könyv óhatatlanul felveti a „hogyan tovább" kérdését – Összegzés és kitekintés fejezet.

Szeptember első vasárnapján a Bányásznapot még ünnepeljük, a bányászok még felveszik az aranysujtásos fekete díszegyenruhájukat, a bányász zenekar még játszik, magas rangú politikusok mondják még az ünnepi beszédet, de a hipp-hopp-nap, a streetball, a fővárosi sztárok már aligha tudják pótolni az egykori hangulatot.

A felszín mögött sajnos a lepusztult kolóniák, az üresen tátongó üzemi épületek, a lebontott üzemek, a megszüntetett kisvasút kiált segítségért. Az egykor értékes területek műszaki-fizikai állapota, működtetése ma egyre kevésbé tekinthető gazdasági, sokkal inkább társadalompolitikai kérdésnek.

*Szerencse fel, szerencse le, ilyen a bányász élete.* A bányászhimnusz sorai számolnak a bányászkodás sorsszerűségével, a bármikor bekövetkezhető tragédiával, a szerencse forgandóságával. A *jó szerencsét* köszöntés azonban (talán?) a bíztatásról, a reményről szól. Történelmi szükségszerűség volt az, hogy a mecseki kőszénbányászat befejeződött, bár ma ismét a szén- és uránbányászat újraélesztéséről hallani. Mind az emberi, mind a települési és építészeti értékekben igen gazdag múlt emlékeinek újra felfedezése, megőrzése, rehabilitációja a mai kor feladata, s ehhez azonnali segítségre, támogatásra van szükség.

*Jó szerencsét!*

**Hübner Mátyás**

*Pilkhoffer Mónika: Bányászat és építészet Pécsett, a 19–20. században. A Pécsi Bányásztörténeti Alapítvány és a Pro Pannonia Kiadói Alapítvány közös kiadása, Pécs, 2008. Készült a Molnár Nyomdában Pécsett, 2008-ban. 22 165 A/5 ív terjedelemben, 500 példányban. Ára: 3500.- Ft.*

# Recenzió: Pécsi, baranyai olimpikonok 1908–2004

Bödő László pécsi, baranyai olimpikonokat bemutató könyvének bemutatójára a Pekingben rendezett XXIX. Nyári Olimpiai Játékok előtt pár nappal került sor a Lauber Dezső Városi Sportcsarnokban.

Már maga ez az intézmény is kapcsolható a szerző személyéhez. Önkormányzati képviselőként, mint a Sportbizottság elnöke, javasolta Pécs Megyei Jogú Város Közgyűlésének, hogy jelentős sportlétesítmények városunk olimpikonjairól neveztessenek el. Ezzel folytatódjék egy korábbi kezdeményezés, amelynek során egykoron a Pécsi Bőrgyári Torna Clubnak (PBTC) otthont adó Verseny utcai sporttelep felvegye a *Várkői Ferenc* nevet. Bödő László előterjesztésére a Veress Endre úti városi sportcsarnok a *Lauber Dezső*, a Hullámfürdő versenyuszodája az *Abay Nemes Oszkár* nevet kapta.

A szerző tehát könyvét abban a sportlétesítményben mutathatta be, amely városunk olimpikonjának a nevét viseli, s e névadáshoz maga is tevékenyen hozzájárult. Örömmel mentem el a rendezvényre. Egyfelől kíváncsi voltam arra a könyvre, amelyet nagy-nagy szeretettel és műgonddal alkotott meg, másfelől munkája példát mutatott arra, hogy amire másfél évtizeddel ezelőtt vállalkozott, azt sikerült teljesítenie, és az ilyen rajt-cél futamok számomra mindig imponálóak.

Bödő László 95 olimpikonról ír. Már az fantasztikus nagy munka, hogy az újkori olimpiák 1896-tól napjainkig tartó, évszázadnál hosszabb történéseit megismerje az ember, azokból kiválassza a magyar szereplőket, közülük a Pécshez, Baranyához köthetőket. Örök vita ugyanis, hogy ki számít szűkebb hazánk fiának, lányának. Az, aki a hivatalos dokumentumok szerint itt született? És ha sportolói képzettségét már máshol szerezte meg, vagy fordítva: az, aki országunk más tájairól érkezve Pécsett, Baranyában telepedett le, itt sportolt kiválóan és itt lett tagja az olimpikonok táborának?

Bödő László határtalan szorgalommal dolgozott, hogy mindkét elvnek megfelelve alaposan körbejárja a témát. Műve az adatok oly gazdagságával kápráztatja el a helyi sportéletben járatosakat is, hogy az mindenképpen tiszteletet parancsol. Tartalmaz minden olyan információt, amely a nyári, a téli és a sakk olimpiára, valamint a paralimpiára vonatkozik. Például: hol, mikor rendezték a játékokat, továbbá a résztvevő országok, az induló versenyzők, azon belül a magyarok száma, a magyar csapat helyezései, pontjai és versenyzőinek megoszlása sportáganként, nemenként, a magyar csapatnak az éremtáblázaton elfoglalt helye stb.

A könyvben közölt adatottaknál érdekesebbek a mögöttük lévő teljesítmények, s főleg azon személyek, akiknek közreműködésével valósággá váltak. Jelentős részben már a könyv borítóján ismerkedhetünk velük. Az elsőn – ragyogó ötletként az olimpiai ötkarika mindegyikébe egy-egy kiválóság portréja került elhelyezésre – a hátsó oldalon egy 7x6-os hálózaton további negyvenkettő. A könyv 395 számozott oldalán fényképek sokasága illusztrálja a szöveget. Közöttük megtalálhatók a nyári olimpiai játékok hivatalos emblémái, a versenyekről tájékoztató plakátok, bajnokaink és helyezettjeink portréi, csapatképek a győztes magyar együttesekről. Jól informálnak a címeknél közölt piktogramok, amelyek előre jelzik, mely sportágban vitézkedtek az

egyes írások hősei. A könyv szervesen illeszkedik abba a nagy ívű sporttörténészi munkába, amelyet Bödő László a PAB Sportbiológiai Munkabizottsága és a Testnevelési Tudományos Tanács tagjaként 1974 és 1979 között sportvezetői és egyéb „civil" elfoglaltságai mellett mindig is nagy szeretettel és szakértelemmel végzett.

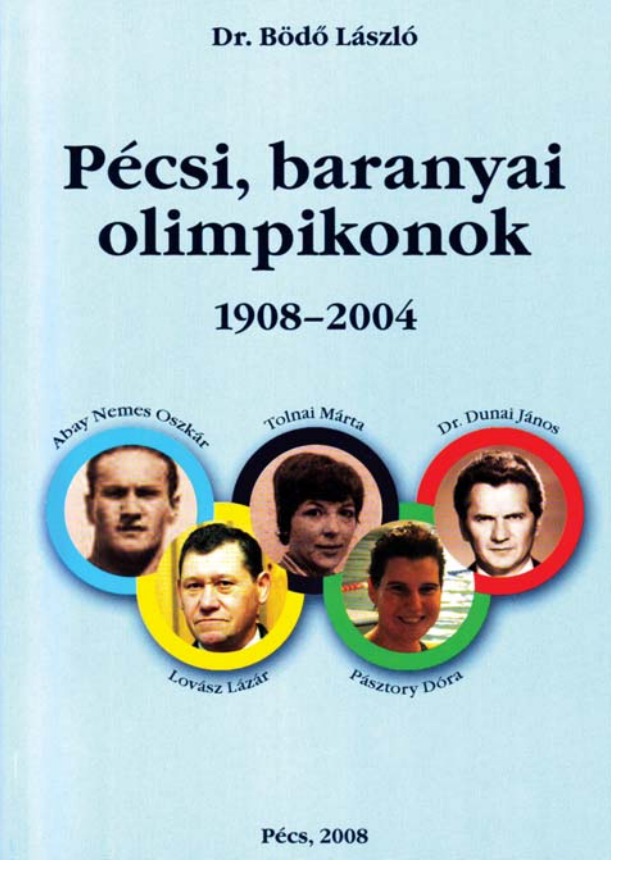


Publikációinak egyes „darabjai", mint például a *Baranya Megye Testnevelés és Sporttörténete*, amelynek társszerzője, továbbá a *Baranya Megye Olimpiai Krónológiája*, valamint a Pécsi Szemlében megjelent írásai alapműveknek számítanak a Pécsről, Baranyáról szóló sportkönyvek között.

A felsoroltakat egészíti ki a megjelenésében is esztétikus, figyelemkeltő mű, amelyet belső értékeivel együtt jó szívvel ajánlok a sportkedvelő olvasóknak.

**Märcz Róbert**

*Dr. Bödő László: Pécsi, baranyai olimpikonok 1908–2004. Pécs, 2008. A szerző magánkiadása. Szecsox Nyomdaipari Kft. Dombóvár.*

## Száz éve Pécsett… 1908-ban

***október 2.*** Karl Millöcker: A komédiások című operettjének bemutatója a Pécsi Nemzeti Színházban.
*október 6.* Gyászistentiszteletek a város templomaiban, megemlékezések az iskolákban, a Joglyceum hallgatóinak gyászünnepsége a Vigadóban.
*október 7.* Leo Fall: A dollárkirálynő című operettjének bemutatója a Pécsi Nemzeti Színházban.
*október 8.* Nendtvich Andor polgármester a Zsolnay gyárban tartott ünnepség keretében adta át a díszpolgári oklevelet Zsolnay Miklósnak.
*október 12.* Vármegyei közgyűlés.
*október 12.* Tóth Kálmán: A király házasodik c. történelmi vígjátékának bemutatója a Pécsi Nemzeti Színházban.
*október 19.* Általános kihallgatáson fogadta a király a Ferenc József Rend kitüntetettjeit: Zsolnay Miklós gyártulajdonost, Sikorszky Tádé gyárigazgatót, Oberhammer Antal főkapitányt, Lenkei Lajost, a Pécsi Napló főszerkesztőjét és Pilch Andor építészt.
*október 21.* Csiky Gergely: A proletárok című színművének bemutatója a Pécsi Nemzeti Színházban.
*október 23.* Victorien Sardou: Fedora. Drámabemutató a Pécsi Nemzeti Színházban.
*október 26.* Városi közgyűlés többek közt a jövő évi költségvetésről.
*október 27.* Kálmán Imre: Tatárjárás című operettjének bemutatója a Pécsi Nemzeti Színházban.
***november 1.*** Zichy Gyula püspök szentelte fel a Széchényi téren a Szentháromságszobrot, Kiss György szobrászművész alkotását.
*november 9.* Friedrich Schiller: A haramiák című drámájának bemutatója. a Pécsi Nemzeti Színházban.
*november 10.* A berlini Saranana balett társulatának estje a színházban.
*november 13.* Ambroise Thomas: Mignon. Az operett bemutatója a Pécsi Nemzeti Színházban.
*november 15.* X. Pius pápa pappá szentelésének 50. évfordulóját ünnepelte a város. Körmenet indult az Ágoston térről a Király utcán át a Székesegyházba a püspöki nagymisére.
*november 17.* Dunántúli cukrászok tiltakozó gyűlése a vasárnapi munkaszünet törvénytervezete ellen.
*november 18.* Henry Meilhac – Ludovic Halévy: Frou-frou c. színművének bemutatója a Pécsi Nemzeti Színházban.
*november 21.* Lehár Ferenc: Három feleség c. operett bemutatója a Pécsi Nemzeti Színházban.
*november 22.* Nyomtatvány kiállítás a Vigadóban a Magyarországi Könyvnyomdászok Egyesületének pécsi csoportja, a pécsi nyomdatulajdonosok és a Magyar Nyomdászat című lap szervezésében.
*november 26.* Rendkívüli városi közgyűlés többek közt a színügyi szabályrendelet módosításáról, a bábaképző telkéről, a csatornázási tervekről.
*november 27.* Sztojanovits Jenő: A csókkirály című daljátékának bemutatója a Pécsi Nemzeti Színházban.
***december 1***. Felix Salten: A túlsó partról. A színmű bemutatója a Pécsi Nemzeti Színházban.
*december 2.* Kürschner Emanuel, a zeneiskola igazgatója és felesége Kalliwoda Olga énekművész hangversenye a Vigadóban.
*december 7.* Zichy Gyula püspök felszentelte a Miasszonyunk Rend felsőbb leányiskolájának új épületét.
*december 8.* A Pécsi Katolikus Kör felolvasó estje.
*december 9.* Csurgay Adél (ének) és Dienzl Oszkár (zongora) jótékony célú hangversenye a Vigadóban.
*december 20.* A Pécsi Katolikus Kör felolvasó estje.
*december 21.* Városi közgyűlés.

## Hetvenöt éve Pécsett… 1933-ban

***október 6***. Pohárnok Jenő: Lesz még magyar feltámadás című darabjának bemutatója a Pécsi Nemzeti Színházban, a Magyar Nemzeti Szövetség Pécs-Baranyai Köre szervezésében.
*október 7.* A frontharcosok művészestje a színházban.
*október 8.* A Belvárosi Katolikus Körben megnyílt a pécsi cserkészek jamboree fényképkiállítása.
*október 10.* A Budai Külvárosi Credo Egyesület zászlószentelési ünnepsége.
*október 14.* Kada Elek: Helyre asszony. A Pécsi Szerafi Kórus előadása a színházban a Ferences templom felújítása javára.
*október 17.* A Pécsi Zenekedvelők Egyesületének hangversenye a Pannóniában.
*október 21.* A Janus Pannonius Társaság felolvasó ülése a Vármegyeháza dísztermében, Kapi Béla evangélikus püspök részvételével.

*október 23.* A felvidéki cseh atrocitások elleni tiltakozásul szervezett nagygyűlést a színházban a Magyar Nemzeti Szövetség és a Revíziós Liga.
*október 25.* A Pécsi Nemzeti Színház évadnyitó előadása: Somogyváry Gyula: Virágember és Erdélyi Mihály: Fehérvári huszárok című darabjainak pécsi bemutatója.
*október 29.* A Független Kisgazdapárt pécsi nagygyűlése.
*október 31.* Boross Elemér: Forgószél c. tragikomédiájának bemutatója a Pécsi Nemzeti Színházban.
***november 3.*** Sass Dezső zongoraestje a Pannóniában.
*november 3.* Halász Imre – Eisemann Mihály: Egy csók és más semmi, operettbemutató a Pécsi Nemzeti Színházban.
*november 5.* A Foederatio Emericana első pécsi csoportjának 10 éves jubileumi ünnepsége.
*november 5.* Építészeti kiállítás a Nőegyletben.
*november 6.* A 48-as Jótékony Egyesület 25 éves jubileumi ünnepsége a Schmidt-féle vendéglőben.
*november 6.* Vaszary János: Az igazi asszony című vígjátékának bemutatója a Pécsi Nemzeti Színházban.
*november 8.* Városi közgyűlés a jövő évi költségvetésről.
*november 8.* Vicki Baum: Nagy Hotel c. vígjátékának bemutatója a Pécsi Nemzeti Színházban.
*november 10.* Komjáthy Károly: Éjféli tangó, c operett bemutatója a Pécsi Nemzeti Színházban.
*november 12.* Pécsi Napló: „A pécsi főreáliskola öregdiákjai vasárnap avatták volt tanáraik közös síremlékét" a köztemetőben.
*november 13.* Gerő Gyula: Huszárok c. darabjának bemutatója a Pécsi Nemzeti Színházban.
*november 14.* Fischer Annie zongoraművész hangversenye a Pannóniában.
*november 16.* Harmath Imre – Szilágyi László – Brodszky Miklós: A kék lámpás. Operettbemutató a Pécsi Nemzeti Színházban.
*november 19.* Pécsi Napló: „Bensőséges ünnepség keretében emlékezett meg az egyetem Erzsébet királyné névnapjáról."
*november 20.* Indig Ottó: Ember a híd alatt c. vígjátékának bemutatója a Pécsi Nemzeti Színházban.
*november 21.* Kétnapos látogatásra a városba érkezett Llewelyn Jones jogtudós, angol képviselő, akit az egyetemen díszdoktorrá avattak.
*november 22.* Megalakult a Pécsi Sakk-kör.
*november 22.* A Karénak Egyesület egyházzenei hangversenye a Pannóniában.
*november 25.* Békeffy István – Szilágyi László: Kadétszerelem. Operett a Pécsi Nemzeti Színházban.
*november 25.* A Pécsi Dalárda hangversenye a Nőegyletben.
***december 6.*** Czencz János festő kiállítása az Aranyhajóban.
*december 9.* Lakatos László – Bródy István – Hajós József: Áprilisi vőlegény. Operettbemutató a Pécsi Nemzeti Színházban.
*december 10.* Az újjászervezett Pécsi Polgári Kaszinó 50 éves jubileumi ünnepsége.
*december 10.* Szirmai Rezső: Előre megfontolt szándékkal c. színművének bemutatója a Pécsi Nemzeti Színházban.
*december 13.* A Pécsi Képzőművészek és Műbarátok Társaságának díszközgyűlése Lotz Károly festőművész születésének 100. évfordulója tiszteletére.
*december 17.* Virágh Ferenc megyéspüspök felszentelte a felújított Ferences templomot.
*december 18.* Rendkívüli vármegyei közgyűlés többek közt a bizottsági tagok 1934. évi megválasztásáról.
*december 18.* Békeffy István: Kozmetika c. vígjátékának bemutatója a Pécsi Nemzeti Színházban.
*december 22.* A Pécsi Képzőművészek és Műbarátok Társasága képkiállításának megnyitója a Belvárosi Katolikus Körben.
*december 23.* Harmath Imre – Márkus Alfréd: Tessék beszállni. Operett a Pécsi Nemzeti Színházban.
*december 29.* Meghalt Lenkei Lajos, a Pécsi Napló főszerkesztője.

## Ötven éve Pécsett… 1958-ban

***október 6***. A Pécsi Szimfonikus Zenekar Bartók-koncertje a színházban, Eugene Goossens vezényletével.
*október 11.* Érdy Győző festő kiállítása a TIT Bartók Klubjában.
*október 12.* Egry József festőművész kiállítása a Járási Tanács dísztermében.
*október 13.* Aubrey Pankey néger énekművész koncertje a színházban.
*október 15.* Zempléni Kornél zongorahangversenye a Városi Művelődési Házban.
*október 16.* Híradó mozi nyílt a Kossuth moziban.
*október 18.* Jancsó Adrienn előadóestje a Pécsi Irodalmi Színpadon.

*október 18.* Huszka Jenő: Bob herceg című operettjének bemutatója a Pécsi Nemzeti Színházban.
*október 18–19.* Őszi vásár a Balokányban.
*október 26.* Választási nagygyűlés a 48-as téren. A rendezvény szónoka Aczél György, az MSZMP KB tagja.
*október 29.* Jeanne Marie Darré zongoraművész hangversenye a színházban.
***november 1.*** Horváth Jenő – Szenes Iván: Tavaszi keringő. Bemutató a Kamaraszínházban.
*november 2.* Ő meg én címmel operettest a Pécsi Nemzeti Színházban Honthy Hanna szereplésével.
*november 6.* November 7-i ünnepség a színházban.
*november 6.* Gorkij: Ellenségek c. drámájának bemutatója a Pécsi Nemzeti Színházban.
*november 7.* Koszorúzási ünnepség a szovjet hősi emlékműnél.
*november 8.* Finn-magyar népművészeti kiállítás nyílt a Városi Művelődési Házban.
*november 8.* Új iskolát avattak Borbála-telepen.
*november 9.* Haraszti Pál festő kiállítása a Janus Pannonius Múzeumban.
*november 11.* Dunántúli Napló: „Kádár János elvtárs felejthetetlen látogatása Pécsett és Komlón. Huszonötezer ember üdvözölte a Széchényi téren az MSZMP Központi Bizottságának első titkárát."
*november 12.* Partizánok a szabadságért címmel nyílt kiállítás az MHSZ Megye utcai székházában.
*november 16.* Országgyűlési képviselői és tanácstagi választások.
*november 20.* A Kommunisták Magyarországi Pártja megalakulásának 40. évfordulója alkalmából ünnepséget tartottak a színházban.
*november 21.* A Nevelők Háza 5 éves jubileumi ünnepsége.
*november 22.* II. Országos Pécsi Művészfotó kiállítás a Járási Tanács dísztermében.
*november 23.* Berze Nagy János néprajzkutató tiszteletére emléktáblát avattak a Janus Pannonius utca 5. sz. ház falán.
*november 24.* Szophoklész: Antigoné. A Pécsi Irodalmi Színpad bemutatója.
*november 24.* A Magyar Állami Operaház művészeinek Puccini-estje a színházban.
*november 26. és 28.* Baktay Ervin India-kutató előadása a Városi Művelődési Otthonban.
*november 28.* A Budapesti Kamarakórus opera és operett estje a Szakszervezetek Művelődési Házában.
*november 29.* Ünnepi megemlékezés a színházban a város felszabadulásának évfordulóján.
***december 4.*** Pleidell János festő kiállításának megnyitója a TIT Bartók Klubjában.
*december 11.* Három szputnyik címmel a szovjet műholdakról nyílt kiállítás a Hazafias Népfront nagytermében (Janus Pannonius u. 11.)
*december 12.* Pavel Kohout: Ilyen nagy szerelem című drámája a Pécsi Nemzeti Színházban.
*december 13.* G. B. Shaw: Pygmalion. Bemutató a Pécsi Nemzeti Színházban.
*december 15.* A Pécsi Szimfonikus Zenekar koncertje a színházban.
*december 16.* Villon-est a Városi Művelődési Házban Jancsó Adrienn előadóművész közreműködésével.
*december 19.* Moliére: Dandin György. Bemutató a Kamaraszínházban.
*december 22.* Magyar és ukrán tornászok bemutatkozó estje a színházban.

## Huszonöt éve Pécsett… 1983-ban

***október 1–3.*** Klemm Antal, az Erzsébet Tudományegyetem nyelvész professzora születésének 100. évfordulója tiszteletére tudományos ülés a JPTE-n.
*október 3.* A Várkonyi Nándor Könyvtárban baranyai szőtteseket, fafaragásokat, a Délszláv Klubban a Dráva menti és mohácsi sokácok népművészetét bemutató kiállítás nyílt.
*október 3–6.* V. Lengyel-magyar földrajzi szeminárium az MTA Dunántúli Tudományos Intézete szervezésében.
*október 4.* Pál József költő 60. születésnapja tiszteletére zenés irodalmi est a Várkonyi Nándor Könyvárban.
*október 7.* A turizmus helyzetéről tartottak országos IBUSZ-tanácskozást a Nádorban.
*október 7.* Thomas Brandon – Aldobolyi Nagy György – Szenes Iván: Charlie nénje. Bemutató a Ságvári Endre Művelődési Házban.
*október 7–8.* Egyetemi Napok a POTE-n.
*október 10.* Az Élet és Irodalom c. hetilap estje az Ifjúsági Házban.
*október 10.* Stravinszkij: Zsoltárszimfónia. A Pécsi Szimfonikus Zenekar és a Pécsi Egyesített Kórus hangversenye a POTE-aulában, Howard Williams vezényletével.

*október 11.* Hivatásom a haza fegyveres szolgálata címmel nyílt kiállítás a Helyőrségi Klubban.
*október 11–13.* A Gép-és Szerszámkészítő Vállalat kiállítása a Polack Mihály Műszaki Főiskolán.
*október 14.* Képzőművészet ma címmel nyílt meg a Képzőművészeti Alap kiállítása a Pécsi Galériában.
*október 14.* Kós Károly emlékkiállítás nyílt a DTV székházában.
*október 15.* Lehár Ferenc: Luxemburg grófja c. operett bemutatója a Pécsi Nemzeti Színházban.
*október 17.* A Baranya Megyei Tanács ülése többek közt a közművelődésről és a földgázprogramról.
*október 18.* Muzsikáló kávéház. A Pécsi Filharmonikus Zenekar vonósötösének koncertje a Nádorban.
*október 21.* Fiatal jogászok országos konferenciája az MSZMP Oktatási Igazgatóságán.
*október 22.* Moliére: Nők iskolája. Bemutató a Pécsi Nemzeti Színházban.
*október 23.* Jean Guillon orgonakoncertje a Székesegyházban.
*október 24.* Schulteisz Emil egészségügyi miniszter pécsi látogatása.
*október 25–26.* Dunántúli meliorációs tanácskozás a PAB-székházban.
*október 28.* Osztrák szerzők magyar-német nyelvű irodalmi estje a Mozgalmi Házban.
*október 28.* Babits Mihály születésének centenáriuma alkalmából háromnapos irodalmi vándorgyűlés kezdődött az MSZMP Oktatási Igazgatóságán.
***november 1–3.*** A vonáskörzetek gazdasági és közigazgatási kérdéseiről tartottak nemzetközi konferenciát a PAB-székházban.
*november 2.* Fetter Antal építész életmű kiállítása a Helyőrségi Művelődési Otthonban.
*november 5–6.* A moszkvai Szovremenyik Színház vendégjátéka a színházban.
*november 5.* November 7. alkalmából városi díszünnepség az Apáczai Nevelési Központban.
*november 7.* Koszorúzási ünnepség a szovjet hősi emlékműnél.
*november 8.* Felavatták a Testvérvárosok terei bölcsődét és óvodát.
*november 9.* Tömösi Márta: Ki jön velem Valaholba? Bemutató a Bóbita Bábszínházban.
*november 11.* Pannonfilia ’83 címmel országos bélyegkiállítás nyílt a Pécsi Galériában.
*november 11.* XIII. Országos néprajzi és XIX. Dél-dunántúli amatőr filmfesztivál megnyitója az Apáczai Nevelési Központban.
*november 15.* A Pécsi Filharmonikus Zenekar koncertje a színházban.
*november 16.* A 30 éve újjáalakult TIT jubileumi ünnepsége.
*november 17–18.* Országos minőségbiztosítási konferencia a Szervezési és Vezetési Tudományos Társaság szervezésében.
*november 21.* Ifj. Virágh Endre orgonakoncertje a Székesegyházban.
*november 23–27.* II. Sopiana Kupa nemzetközi férfi kézilabda mérkőzés a Városi Sportcsarnokban. A magyar válogatott nyerte a tornát.
*november 25.* Baranya design címmel kiállítás nyílt a Pécsi Galériában.
*november 25–27.* III. Pécsi Nemzetközi Diaporáma Fesztivál.
*november 26.* A 25 éves Pécsi Nevelők Háza Kamarakórusának jubileumi hangversenye a Liszt-teremben.
*november 27.* Lázár Ervin: A hétfejű tündér című mesejátékának bemutatója a Ságvári Endre Művelődési Házban.
*november 28.* Scserbakov: Nem bánok semmit sem, Piaf-est a Mecsek cukrászdában.
*november 28.* Ünnepi tanácsülés a város felszabadulásának 39. évfordulóján.
*november 29.* A környezetvédelem jogi és közgazdasági problémáiról tartottak országos konferenciát a PAB-székházban.
*november 29.* Doktor Sándor emlékkiállítás a Mozgalmi Házban.
***december 1.*** Duschanek János festő kiállítása a Képcsarnok Ferenczy-termében.
*december 2.* Dobány Sándor keramikus és Pál Zoltán szobrász kiállítása az Ifjúsági Házban.
*december 7.* Weöres Sándor 70. születésnapja tiszteletére irodalmi est a TIT Bartók Klubjában.
*december 8.* Az én színházam címmel Bárdy György színművész önálló estje a Nádorban.
*december 10.* Shakespeare: Hamlet. Bemutató a Pécsi Nemzeti Színházban.
*december 12.* Ligeti András, Jandó Jenő és a Pécsi Szimfonikus Zenekar hangversenye a POTE-aulában.
*december 13–14.* Számítástechnikai tanácskozás és bemutató a Helyőrségi Művelődési Házban.
*december 14.* Szabó Csilla zongorakoncertje a Liszt-teremben.
*december 16.* Reino Hietanen finn festő kiállítása a Pécsi Galériában.
*december 22.* Pécs Város Tanácsának ülése többek közt a fiatalok lakásgondjairól.
*december 30.* Johann Strauss: Denevér. Bemutató a Pécsi Nemzeti Színházban.

## EGYÉNI ELŐFIZETŐK

dr. Ács Zoltán * dr. Ádám Antal * dr. Adorján László * dr. Andrásfalvy Bertalan (Hosszúhetény) * Angster József * dr. Antal Borbála * Arató Csaba (Budapest) * Auer Gábor * Auth Ferenc (Budapest) * Balatonyi Gábor * dr. Balatonyi Zoltán * Bánfai Antal * dr. Bánhegyi György (Anglia) * dr. Bánhegyi Mihály & Komoróczy Ildikó * dr. Bank József * Baranyai Pál * dr. Barcza Tiborné (Budapest) * Baronek Jenő * dr. Barri Istvánné * Baum Attila * Békés Sándor * dr. Bellyei Árpád *Benyovszky Mónika * vitéz Berkovits Tivadar (Baden-Baden) * Betlehem László * dr. Bihariné Bauer Zsuzsanna * dr. Bíró József * dr. Blasszauer Róbert (Budapest) * Boda Miklós * Bóday Miklós * Bóday Zoltán * dr. Bodor András * Bodor Attila * Bógnerné dr. Tóth Mária * dr. Bohusné Váradi Zita (Óbánya) * Bókay Endre * Boros László * dr. Borsay Péter * Borsy Eszter * Bozóky Anita * dr. Bödő László * Buchert Eszter (Kovácsszénája) * Budai Jánosné * dr. Buzády Tibor (Budapest) * dr. Búzás Tibor * Czerpán István * dr. Csaba Tamásné * Csánk Jenőné * Csizi Péter * dr. Csullag József (Bonyhád) * dr. Csullag Zsolt (Bonyhád) * Dallos Nándorné (Hosszúhetény) * dr. Dankó Imre (Debrecen) * Darida Miklós * dr. Deli József & Szegvári Csilla * Dénesi Ödön * Derényi László (Vác) * Dévényi Sándor * dr. Dobay Péter * Dobó Rudolf * Dolgos Sándor * Eperjesi Ferencné * Erdős János (Zók) * Éri István (Budapest) 2 * dr. Ernyes Mihály * dr. Faragó László * Fedeles Tamás * Fekete László * Filákovity István * Fitos Gábor * dr. Flerkóné dr. Bárdos Vera * Frankovics György * Füredi József * dr. Füredi Péter * Gábor Olivér * Gál Éva & Márfi Attila * Gálhidy Éva * Gálos Éva * Gállos Orsolya (Pécsvárad) * Garadnay Balázs * dr. Gáspár Gabriella * dr. Gáspár László (Budapest) * Gasteiger László * dr. Gazda Ferenc * Gasz Zoltán * dr. Gazda Ferenc * Gergely Tibor * Getto József * Golob Ferenc * Gömöry János * Guld József * dr. Gundrum Károly * dr. Gyenizse Péter * dr. Györey Ferencné * Győrfi Csabáné * Hágen József * dr. Hajnal László * dr. Halda Tamás * Háló Krisztián * Hámory László * Haraszti Ágnes * dr. Hárs Éva * dr. Hartai István * dr. Havasi János * Hegedűs Lajos * Hevesi András (Budaőrs) * Hideg József * Hoffmann Judit (Kozármisleny) * Homola Viktor (Budapest) * Hopp-Halász Károly (Paks) * dr. Hoppál Péter * Hormay Mihály * dr. Horváth Attiláné dr. Nagy Éva (Budapest) * Horváth Béla (Budapest) * Horváth István&Tengely Adrienn (Járdánháza) * Horváth Józsefné * Huba József * Hudák István * dr. Hudvágner Sándor * Huszár Zsuzsanna * Ijjász István * Ilcsik János (Mohács) * Illa Gyula * dr. Illei György & dr. Donhoffer Ágnes * István László * dr. Istvánné Kollár Anikó * Ivasivka Mátyás * dr. Jandó Péter * dr. Jánosi Edit * dr. Jéki László (Budapest) * Jerney Miklós & Borsy Márta * Jeszták Lajos * dr. Jobst Kázmér * Józsa Judit * Jurdik Lászlóné (Kozármisleny) * Kamarás Júlia * Kanizsai István * Karancsi Ilus * dr. Kator György * dr. Kelemen László * Kelléné Nagy Zsuzsa * dr. Kellermayer Miklósné * Kerekes Imre * Kéri Nagy Béla * Kilár Ferenc * Kilár Győző * Kincsesné Szeifert Judit * Kismányoky Károly * dr. Kiss Iván (Essen) * dr. Kocsis Béla * Kolat Irén * Kollár Levente * Koltai Erika * dr. Korinek László * dr. Koósz Margit * Kosári Aurél * Kovács Attila * Kovács Imre * dr. Kovács Lászlóné * Kovács Szabó János * Kőszegi Gáborné * Kraft János * dr. Krassó Sándor * dr. Krommer Károly * Kukai András * Kulcsár László * Kungl János * Laczayné dr. Dombay Sarolta * Laczhegyi Béla * Lafferton Győző * Lakatosné Novotny Sarolta * László Károly (Basel) * dr. Lehmann Antal * dr. Lénárd László * Lengvári István * Lenkovics László * dr. Létai György * Lischka Györgyné * dr. Lovász György * Lovász Lázár * dr. Madas Éva (Székesfehérvár) * Madas Katalin * Mádl Ferencné (Budapest) *dr. Magyarlaki Józsefné dr. * dr. Márk Tamásné * Markó Imre * Marksz Levente * Marsai Ágnes (Hosszúhetény) * Matkovits Eleonóra * Mattyasovszky Zsolnay Péter (Budapest) * Mátrai Miklós * Märcz Róbert * dr. Meláth Ferenc * Mendly Lajos * Mendöl Zsuzsanna * dr. T. Mérey Klára * dr. Mestyán Gyuláné * dr. Mestyán Ildikó * dr. Mezey Béla * Mihályi István * Millei Ilona * Mischl Róbert * Molnár G. Judit * Molnárné Garai Edit * Móró Mária Anna * dr. Mózsa Szabolcs (Budapest) * Müller Lajos (Palkonya) * Nagy Csaba * Nagy Erzsébet * dr. Nagy Gábor * dr. Nagy Imre * Nagy Norbert (Szentlőrinc) * Nagy Sándorné * Nagy Zoltánné (Kővágószőlős) * Nagyné Légrádi Szabina (Baja) * dr. Nagyváradi László * Németh Norbert (Csányoszró) * Németh Zsolt * Norgauer Mária * dr. Nyers József * Odrobina Zoltán * dr. Olasz István * Onhausz Miklós * Öhlmüller Miklós * Paksi Sándor * Palágyi Gergely * Pálfy Attila * ifj. Pálfy Attila * dr. Pandur József * dr. Pásztoryné Kovács Julianna * dr. Páva István * dr. Páva Zsolt * Pavlovics Attila * dr. Pesti János * Peták Péter * Pete József * Péter Pál * dr. Péteri Zoltán * Petrusz-Kerner Mária (USA) * dr. Pilkhoffer Mónika * Pinczehelyi Sándor * dr. Pirkhoffer Ervin * Platthy István * Pusztafalvi Gábor * dr. Rácz Gábor * Radnóti Ilona * Radó Péterné (Budapest) * dr. Rákóczy István * dr. Rákosyné dr. Vass Klára * Ramocsay István (Budapest) * Raýman János * Rétfalvi Sándor * dr. Roisz Andrásné * Roma Enrico (Budapest) * dr. Román Lászlóné * Rónaky Edit * Rozvány György * Rozs András * Röth Lajos * Rusznyákné Gaszt Felícia * Sallay Árpád * Sándorné Gacsályi Irma * dr. Sarlós Tamás * Schaller Károly * Schmelczer Józsefné * dr. Schmidt József * dr. Schmidt Pál * dr. Schneider Imre * dr. Schweitzer Gábor (Budapest) * Sebők Ferenc * Selmeczi László * Sey Gábor * Sikorski-Zsolnay Antónia * dr. Simon Higin (Hatvan) * dr. Simor Ferenc (Siklós) * Siptár András * Sivák Henrik * Soó László * dr. Sólyom László (Budapest) * Staub Ernő * Stenczer Béla * dr. Süle Tamás * Szabados György * Szabó Dorka (Pogány) * Szabó Klára Gabriella (Budapest) * dr. Szabó László Gy. (2) * Szabóné Kőnig Éva * Szalay Lajos * dr. Szántó Péter (Budapest) * Szarka Zsolt * dr. Szebényi Imre (Budapest) * Szeép Zoltán (Budapest) * dr. Szelestey Judit * Szentivánszky Jeromos * Szentkutiné Szirtes Mónika (Gárdony) * dr. Szépe György * Szieberth Józsefné (Balatonföldvár) * Szieberth Judit * dr. Szili Katalin (3) (Budapest) * Szily Imre Balázs (Budapest) * Szirtes Béla * dr. Szirtes Csongor (Esztergom) * dr. Szirtes Gábor * dr. Szirtes Lajos * Szirtes Zsófi (Kővágótöttös) * Szluka Balázs * Tamási Balázs * dr. Tamásy István (Leányfalu) * Tavasz Marianna * dr. Tegzes Ferenc * Temesi Endre Miklós * dr. Temesi László * Tenkely István (Pomáz) * Tenkely Miklósné (Budapest) * dr. Ternák Gábor * dr. Tigyi József * Tihanyi János * Tirkala Ferenc * dr. Tóbiás János * dr. Tóth Gyula * Tóth Ivánné * dr. Tóth József * G. Tóth Károly * Tóth Mihályné * Traj Ferenc * Trebbin Ágost * Tüskés Tibor * dr. Ujvári Jenő * Úz György * dr. Varga Csaba (Budapest) * dr. Varga Gyula * dr. Varga Levente * Varga Koppány (Budapest) * Varga Mihály * Vargha Dezső * dr. Vargha Gábor * Várnagy Attila * dr. Varró Zoltán & dr. Darók Judit * Vass István * Végh Tibor * Visy Zoltán (Budapest) * dr. Visy Zsolt * Vókó János * Wenczel Csilla * Werner Imre * Wolosz Vera * Zalay Buda * Dezsőné dr. Zemplényi Vera * Zemplényiné Barta Júlia * Zengővári Mária (Budapest) * dr. Zoltai Ákosné * dr. Zsigmond Endréné (Szombathely) * dr. Zsolt Njura (Gárdony)

## INTÉZMÉNYEK

Apáczai Nevelési Központ * Baranya Megyei Bíróság * Baranya Megyei Levéltár (2) * Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület * Ciszterci Rend Nagy Lajos Gimnáziuma és Kollégiuma (2) * Csorba Győző Megyei Könyvtár (2) * Déri Múzeum (Debrecen) * Egészséges Városért Alapítvány * Érc- és Ásványbányászati Múzeum (Rudabánya) * FVM Szőlészeti és Borászati Kutató Intézet * Hajnóczy József Kollégium (2) * Hétfő pr. és reklámügynökség * Hidasi Bt. * Iskolaszolgálat (38) * Janus Pannonius Gimnázium és Szakközépiskola (3) * Központi Bányászati Múzeum (Sopron) * Lauber Dezső Városi Sportcsarnok * Lüszter-Ékszer Bt. (Kozármisleny) * Malomkő Alapítvány (Orfű) * Mecsek Egyesület * Mecsekaljai Óvoda, Általános- és Középiskola * Nevelők Háza Egyesület * Parti Galéria * Pécs–Baranyai Kereskedelmi és Iparkamara (40) * Pécs–Baranyai TIT * Pécs/Sopianae Örökség Kht. * Pécsi Galéria * Pécsi Gyermekotthon * Pécsi Hírek Kft. * Pécsi Horvát Színház * Pécsi Kulturális Központ * Pécsi Távfűtő Kft. *Pollack Mihály Műszaki Szakközépiskola * PTE Egyetemi Könyvtár * PTE Egyetemi Levéltár * PTE BTK-TTK Könyvtár * PTE Pollack Mihály Műszaki Főiskola Könyvtára * PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár * Radnóti Miklós Közgazdasági Szakközépiskola * Sasvári és Fia Kft. * TEMI Minerva Könyvtár * Várkonyi Nándor Könyvtár * Várostörténeti Múzeum